॥ श्रीः ॥

श्री-निःशङ्कशार्ङ्गदेव-प्रणीतः

संगीतरत्नाकरः

चतुरकल्लिनाथ-विरचितया कलानिध्याख्यटीकया

सिंहभूपाल-विरचितया संगीतसुधाकराख्यटीकया च

समेतः

पण्डित सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा संशोधितः

अड्यार्-पुस्तकालयार्थं

प्रकटीकृतश्च

१९४०

ॐ

शिवाभ्यां नमः

श्री-निःशङ्कशार्ङ्गदेव-प्रणीतः

संगीतरत्नाकरः

चतुरकल्लिनाथ-विरचितया कलानिध्याख्यटीकया सिंहभूपाल-
विरचितया संगीतसुधाकराख्यटीकया च समेतः

प्रथमः स्वरगताध्यायः

तत्रादिमं पदार्थसंग्रहाख्यं प्रकरणम्

ब्रह्मग्रन्थिजमारुतानुगतिना चित्तेन हृत्पङ्कजे
सूरीणामनु रञ्जकः श्रुतिपदं यो ऽयं स्वयं राजते ।
यस्माद् ग्रामविभागवर्णरचनाऽलंकारजातिक्रमो
वन्दे नादतनुं तमुद्धुरजगद्गीतं मुदे शंकरम् ॥ १ ॥

(कलानिधिः)

कर्णोलम्बितकम्बलाश्वतरयोर्गीतामृतास्वादना-
दान्दोलीकृतमौलिनिर्जरनदीतारङ्गपाटश्रिया ।

नृत्यच्चन्द्रकलाकलापविलसद्[1]ब्रह्माण्डखण्डान्तरं
तं तूर्यत्रयपोषरूपवपुषं वन्दे भवानीपतिम् ॥ १ ॥
विघ्नौघहारिणं सर्वभक्ताभिमतकारिणम् ।
वारणास्यमहं वन्दे मौलावर्धेन्दुधारिणम् ॥ २ ॥
वाणि वीणालसत्पाणि पञ्चाशद्वर्णरूपिणि ।
पादानतसुरश्रेणि निवासं कुरु मन्मुखे ॥ ३ ॥
वन्दे वेदार्थतत्त्वज्ञं [2]मुक्तिमार्गप्रवर्तकम् ।
सर्वागमविदं नित्यं चन्द्रभूषणदेशिकम् ॥ ४ ॥
आस्ते कर्णाटदेशः सुविमलयशसा पूरिताशः पृथिव्यां
कावेरीकृष्णवेणीतरलतरतरङ्गार्द्रदक्षोत्तरांसः ।
हृष्टः संश्लिष्य पूर्वापरनिजवपुषा प्राच्यपाश्चात्त्यवेले
पाथोनाथप्रसक्तिप्रबलितनिखिलस्वाङ्गसौभाग्यलक्ष्मीः ॥ ५ ॥
भोग्यास्थिता भोगवतीव नित्यं सुपर्वरम्या दिविजस्थलीव ।
पुरीह विद्यानगरी चकास्ति तुङ्गातरङ्गैरभितः पवित्रा ॥ ६ ॥
एतां शास्ति प्रशस्तप्रतिभटमकुटप्रान्तनिर्यत्ननिर्य-
द्रत्नज्योतिःप्रवालावनमनचटुलाटोपतापप्रतापः ।
कर्णाटाघाटलक्ष्मीवरणपरिलसत्पौरुषोत्कर्षशाली
प्रौढः श्रीदेवरायो विजयनृपसुतो यादवानां वरेण्यः ॥ ७ ॥
विश्वंभराभाग्यकृतावतारस्तस्यास्ति पुत्रो यशसा पवित्रः ।
संगीतसाहित्यकलास्वभिज्ञः प्रतापवानिम्मडिदेवरायः ॥ ८ ॥
सुधर्मेव सभा यस्य समुल्लासिकलाधरा ।
गान्धर्वगुणगम्भीरा विद्याधरविनोदिनी ॥ ९ ॥

[1] ०कलापरिलसद्०
[2] ०मार्गप्रदर्शकम्.

वाचा गेयेन नित्यं समुचितकुसुमैस्तोषितार्धाङ्गघोषः
कीर्त्या व्याप्तस्त्रिलोकीमभिनवभरताचार्यलक्ष्मप्रपूर्त्या[1] ।
पादाग्रे वीरभूषामणिगणविलुठत्सर्ववाग्गेयकार-
स्तस्यामस्ति प्रशस्तश्रुतिगणचतुरः कल्लिनाथार्यवर्यः ॥ १० ॥
वल्लभेश्वरदेवो हि यस्य साक्षात्पितामहः ।
असौ किं वर्ण्यते ज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपदा ॥ ११ ॥
माता नारायणी यस्य पिता लक्ष्मीधरः स्वयम् ।
शाण्डिल्यगोत्रजः सो ऽयं साक्षात्संगीतदेवता ॥ १२ ॥
तमाह कल्लिनाथार्यं स राजा बहुमानतः ।
रत्नाकरं व्याकुरुष्व लक्ष्यलक्षणकोविद ॥ १३ ॥
अतः स कल्लिनाथार्यो रत्नाकरनिबन्धनम् ।
कलानिधिं निबध्नाति लक्ष्यलक्ष्माविरोधतः ॥ १४ ॥

इह चिकीर्षाविषयनिबन्धनप्रतिपाद्यप्रधानांशं समासोक्त्या सूचयञ्शिष्टाचारपरिप्राप्तं दृष्टादृष्टफलं विशिष्टेष्टदेवतानमस्कारमादौ करोति— **ब्रह्मग्रन्थी**त्यादिना । तत्र प्रस्तुतवाच्यशंकरपक्षे—सूरीणां योगिनां हृत्पङ्कजे हृदयस्थानस्थिते ऽनाहताख्ये द्वादशदलचक्रे, ब्रह्मग्रन्थिजमारुतानुगतिना, ब्रह्मग्रन्थिर्नाम देहस्य गुदलिङ्गयोर्मध्ये स्थिताच्चतुर्दलादाधाराख्याच्चक्राद्व्यङ्गुलान्तरादूर्ध्वं मेहनाद्व्यङ्गुलान्तरादध एकाङ्गुलं तप्तकाञ्चनप्रभं सूक्ष्माग्निशिखाऽऽश्रयो यद्देहमध्यं नाम चक्रमस्ति तस्मान्नवाङ्गुलान्तरादुपरि चतुरङ्गुलोत्सेधायामो नाभिकंदः, तत्र जातो मारुतो नाभीहृदयनासाऽऽस्यस्थानेषु चरञ्शब्दोच्चारणादिकारणं प्राणो नाम वायुः, तस्यानुगतिर्यस्य तेन चित्तेनान्तःकरणेन करणभूतेन, श्रुतिपदमनु, श्रुतीनां वेदानां पदमुत्पत्ति-

[1] ०प्रपूर्त्या.

स्थानम्, प्रणव इत्यर्थः, तदनु। अत्र "अनुर्लक्षणे" इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वे 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इति श्रुतिपदमिति द्वितीया। रञ्जकः स्वव्यतिरिक्तं स्वात्मन्यन्तर्भावयन्महारंजनादिवत्तथोक्तः। अथ वा, श्रुतिपदम्, श्रुतयो ऽवान्तरवाक्यानि, तासां पदं स्थानम्, उपक्रमादिना लिङ्गेन 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिः, 'तत्त्वमसि' इत्यन्तः संदर्भो महावाक्यम्। अन्विति, अस्य श्रवणानन्तरं शाब्द्यादिप्रतिपत्तिक्रमेण भेदनिरासात्तत्त्वंपदार्थयोरैक्याभ्यासे सति। यो ऽयमिति। अत्र यच्छब्देनागमवेद्यत्वमुक्तम्, अयमितीदमा निर्देशेन तु श्रवणानन्तरं मनने कृते मानसप्रत्यक्षत्वम्। स्वयं राजते स्वेनैव प्रकाशते, साक्षात्कारे सति वृत्त्युपाध्युच्छेदे स्वस्वरूपेण नित्यं प्रकाशत इत्यर्थः। यथोक्तं योगयाज्ञवल्क्ये—

'धारयन्मनसा वायुं व्याहरन्प्रणवाक्षरम्।
आसने ऽनन्यधीरास्ते रहस्ये विजितेन्द्रियः॥
संप्राप्ते मारुते तस्मिन्सुषुम्णायां वरानने।
मन्त्रमुच्चार्य मनसा हृन्मध्ये धारयेत्सुधीः॥
वायुना पूरिते व्योम्नि साङ्गोपाङ्गकलेबरे।
तदा ऽऽत्मा राजते तत्र यथा व्योम्नि विकर्तनः॥
यद्यत्पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि।' इति।

ग्रामविभागवर्णरचनाऽलंकारजातिक्रमः। ग्रामशब्देन लोका [1]उच्यन्ते, तेषां विभागः, वर्णा ब्राह्मणादयः, तेषां रचना, वर्णानामानुलोम्येन प्रातिलोम्येन चोत्पन्ना या जातयस्ता वर्णोपस्कारकत्वेनालंकारजातय उच्यन्ते;

[1] लक्ष्यन्ते.

तेषां ग्रामविभागादीनां क्रमः, यस्माद्भवतीत्यध्याहारः, 'यत्र क्रियान्तराभावस्तत्रास्तिर्भवतिः परः' इति शाब्दन्यायात् । एतेनेश्वरं प्रति जगतस्तटस्थलक्षणत्वं दर्शितं यथा जन्मादिसूत्रे 'यतो वै-' इति वाक्यं विषयीकृत्य प्रतिपादितम् 'ब्राह्मणो ऽस्य मुखमासीत्' इत्यादिश्रुतौ च । नादतनुं नादविग्रहम्, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः । उद्धुरजगद्गीतम् उद्धुरमुद्भटं यथा भवति तथा जगता गीतं स्तुतं तं शंकरं मुदे निरतिशयसुखावाप्त्यै वन्दे प्रणमामि । अप्रस्तुतप्रतीयमानस्वरपक्षे तु—सूरीणां तद्विदां हृत्पङ्कजे मन्द्रस्थाने । ब्रह्मग्रन्थीति पदस्य स एवार्थः । चित्तेन विवक्षमाणात्मप्रेरितेन मनसा । श्रुतिपदम्. श्रुतयः षड्जादिस्वराणामभिव्यञ्जिकाश्छन्दोवत्यादयः, तासां पदम् । पदमिति जातावेकवचनम्, पदं स्थानानीति । ऊर्ध्वनाडीसंलग्ना यास्तिरश्च्यो नाड्यस्तासु चित्ताकृष्टमारुताहतेरुत्पन्नो नादः पदशब्देन लक्ष्यते, तत्स्थे तदुपचारात् । तदनु तदविच्छेदेन रञ्जकः, स्वकारणश्रुतेः स्वस्वरूपोत्पादकत्वाच्छ्रोतृप्रीतिजनकत्वाच्च । यो ऽयं शास्त्रप्रसिद्धत्वेनानुभूयमानः । स्वयं राजत इति, प्रयोगे सहकारिकारणानपेक्षः प्रकाशत इत्यर्थः । एनेनाक्षरसाम्यात्स्वरशब्दनिरुक्तिर्दर्शिता । ग्रामेत्यादि । ग्रामाः षड्जग्रामादयः तेषां विभागः, वर्णाः स्थाय्यादयः तेषां रचना, अलंकाराः प्रसन्नाद्यादयः, जातयः षाड्ज्यादयः, एतेषां वक्ष्यमाणलक्षणानां ग्रामविभागादीनां क्रमो यस्मात्कारणभूतात्स्वराद्भवति । नादतनुं नादात्मकम् । उद्धुरजगद्गीतम्, विशिष्टः स्वरसंदर्भो गीतम्, उद्धुरमुद्भटं जगद्गीतं यस्मादिति तथोक्तम्, तं शंकरं सुखकरं मुदे आनन्दाविर्भावाय वन्दे स्तौमि ॥ १ ॥

(सुधाकरः)

वेणूद्वेलितगीतिरुद्रसलसद्वाद्यो वयस्यैः समं
　तालीभिः फणिमौलिरङ्गधरणौ नृत्यक्रियाकौतुकी ।

इत्थं भङ्गिविशेषतः प्रकटयन्संगीतमङ्गीकृत-[1]
त्रैलोक्यप्रतिपालनः प्रतिपदं पद्मेक्षणः पातु वः ॥ १ ॥
श्रियो निधानं जगतां श्रिये ऽस्तु श्रियो विशालः स्तनसंनिवेशः ।
यस्मिन्कराभ्यां कलनामविन्दन्मन्ये चतुर्बाहुरभून्मुकुन्दः ॥ २ ॥
पितुर्जयार्थीव दधाति भानुं सिन्दूरपूरारुणकुम्भदम्भात् ।
दानाम्बुधारायमुनां च मूर्ध्ना गजाननं तं हृदि भावयामः ॥ ३ ॥
तज्जीवितं महेशस्य हिमाद्रेस्तपसां फलम् ।
निदानं जगतां वन्दे संदेहध्वान्तशान्तये ॥ ४ ॥
भरतादिप्रणीतानां ग्रन्थानां दुर्ग्रहत्वतः ।
शार्ङ्गदेवोदयात्पूर्वं खिला संगीतपद्धतिः ॥ ५ ॥
अभूत्सा शार्ङ्गदेवेन स्फुटमेकपदीकृता ।
संगीतरसपीयूषे नैवात्मंभरितोचिता ॥ ६ ॥
वदान्यस्येति मन्वानः करुणापूर्णमानसः ।
[2]एतां राजपथीकर्तुं यतते सिंहभूपतिः ॥ ७ ॥
संगीतरत्नाकरनामधेयग्रन्थस्य टीकां स्फुटदर्शितार्थाम् ।
श्रीसिंहभूपः स्वकुलप्रदीपस्तनोति संगीतसुधाकराख्याम् ॥ ८ ॥
दुर्बोधं भरतादिभिर्विरचितं शास्त्रं चिराभ्यासतः
संगीतागमसारविद्भिरखिलैः सार्धं विचार्य स्फुटम् ।
विद्याजातविशारदः सहृदयः श्रीसिंहपृथ्वीपति-
र्लोकानुग्रहवाञ्छया विवृणुते संगीतरत्नाकरम् ॥ ९ ॥
ग्रन्थः शक्यो ऽपूर्वः किंचिज्ज्ञात्वा प्रपञ्चयितुम् ।
न तु सुगमे ऽपि ग्रन्थे विवृतावपि योजनामात्रम् ॥ १० ॥
अतिगम्भीरे विषमे कतिपयवेद्ये त्विह ग्रन्थे ।
सम्यग्व्याख्याकुशलः[3] सर्वज्ञः सिंहभूप एवैकः ॥ ११ ॥

[1] ०मङ्गीकृतं त्रैलोक्यप्रतिपालकः

[2] एनां.

[3] ०व्याख्याशक्तः

प्रागल्भ्यं दधते न लक्षणविदः संगीतलक्ष्यं विना,
लक्ष्यज्ञा अपि शास्त्रबोधविधुरा गोष्ठीष्वपश्रूक्तयः।
संदृब्धस्फुटलक्ष्यलक्षणविदः श्रीसिंहपृथ्वीभुजो
नायं नूतन इत्यनूनधिषणैर्ग्रन्थो ऽवमान्यो बुधैः॥ १२॥
प्रस्तौति स्तुतिमस्य निस्तुषतरं सारं न यः संस्तुव-
न्नासौ नः स्तुतिमादधीति बधिरो गातुर्यथा स्तावकः।
निश्चित्य स्वचितं वदन्नपि मुदं धत्ते विदामग्रणी-
र्गोष्ठे चूर्णनिवेदनं हि शमयेद्वेषे नृणां वैकृतम्॥ १३॥
गर्वेण कः सर्वगुणोत्तरो ऽपि संगीतरत्नाकरमुत्सहेत।
व्याख्यातुमत्रापि तथा ऽपि कश्चित्प्रेक्षावतः प्रीणयितुं प्रयत्नः॥ १४॥

भरतदत्तिलकोहलादिप्रणीतानि संगीतशास्त्राणि भूतलवर्तिभिर्विरलप्रज्ञै-र्दुरवबोधरहस्यानीति मत्वा परमकारुणिकः शिशिरकिरणाभरणचरणपङ्कज-प्रवणमानसः शार्ङ्गदेवः संगीतरत्नाकराख्यं संगीतसारं लोकोपकाराय चिकीर्षु-र्निष्प्रत्यूहपरिसमाप्तये शिष्यप्रशिष्यद्वारा प्रचयगमनाय च सदाचारानुमितस्मृत्यनु-मितश्रुतिविहितं विशिष्टेष्टदेवतानमस्काररूपं मङ्गलमाचरन्प्रसङ्गादभिधेयप्रयोजन-संबन्धांश्चैकेनैव श्लोकेन कथयति—ब्रह्मग्रन्थिजेति। ब्रह्मपदं सकलविघ्नविनाश-निघ्नहृदयं परमात्मानं स्मारयत्प्रथमनिवेशान्मङ्गलाचरणमपि भविष्यतीति मन्वानो नादस्वरूपं मोक्षनिदानं प्रथमं ब्रह्मपदं प्रायुङ्क्त। वन्दे अभिवादये स्तौमि च, 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' इत्यभिधानात्। नमतिस्तौत्यादिप्रयोगे त्वन्यतरार्थ एव लभ्येत नोभयमिति वन्दतिप्रयोगः। अत्र नमस्काराणां मानसिकवाचिक-कायिकत्वेन त्रैविध्यं विशेषणानुपादानाल्लभ्यते। अथ वा, प्रथमचरणगतेन चित्तेनेति पदेन संबन्धः कार्यः, मानसिकस्यैव नमस्कारस्य श्रद्धाविहितत्वेन मुख्यत्वात्, 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धया-' इति श्रुतेः। ग्रन्थादिनिवेशनेनैव वाचिकनमस्कारस्यार्थतः सिद्धत्वादास्तिकानां श्रद्दधानानां वाचिकनमस्कारस्य कायिकनमस्कारनान्तरीयकत्वात्त्रिविधस्यापि नमस्कारस्य निवेशनसिद्धिः। कं वन्दे? शंकरम्, ईश्वरमित्यर्थः। अथ वा, शं करोतीति शंकरः, निरपेक्षतया सुखदायक ईश्वर एव। अत एव सापेक्षतया सुखदायकानां राजादीनां व्युदासः।

ननु परमकारुणिका निरपेक्षा अप्यन्यानानन्दयितुं यतन्ते; तन्निरासार्थमाह— उद्गुरेति। उद्गुरेण जगता गीतं स्तुतम्। 'गै शब्दे' इत्यस्य शब्दार्थत्वे ऽपीश्वरविषयत्वात्स्तुत्यर्थो लभ्यते। किंविशिष्टं तमीश्वरम्? नादतनुम्, नादस्तनुः स्वरूपं यस्य तम्, शब्दब्रह्मेत्युक्तत्वात्। यद्वा नादेन कार्येण कारणमाकाश-मुपलक्षयेत्; तेनाकाशस्वरूपमित्यर्थः; आकाशो ऽप्येका मूर्तिः परमेश्वरस्य; एतदुपादानं च परमेश्वरस्यापि शब्दकारणत्वात्तदनुग्रहस्य ग्रन्थरूपशब्दविस्तर-समाप्तिसाधनत्वाभिव्यक्त्यर्थम्। तमिति यच्छब्दसंबन्धार्थम्, 'यत्तदोर्नित्यः संबन्धः' इति वचनात्। तं कम्? यस्माद् ग्रामेति। ग्रामशब्देन भूरादिलोकाः, अथ वा नगरशाखानगरग्रामघोषादयो ग्राह्याः। विभज्यत इति विभागो द्रव्यं धान्यादि। अथ वा ग्रामाणां विभागः पृथक्त्वेनावस्थापनम्, 'एष सेतुरेष विधरण एषां लोकानामसंभेदाय' इति श्रुतेः। वर्णा ब्राह्मणादयः, रचना द्विपदचतुष्पदषट्पदत्वादिः, अलंकाराः कटकमकुटादयः, जातयो गोत्वाश्वत्वा-दयः, क्रमो बाल्यादिः सृष्टिसंहारौ वा ऋतुक्रमो वा यस्मात्समुत्पन्नः। 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इत्युक्तत्वात्पञ्चम्यैव समुत्पन्न इति लभ्यते। अत्र च ग्रामाश्च विभागश्च वर्णाश्च रचना चालंकाराश्च जातयश्चेति द्वंद्वं कृत्वा ताभिः सहितः क्रम इति क्रमपदेन सह तत्पुरुषः। अथ वा, ग्रामादिजात्यन्तानां क्रमः परिपाटी, सा यस्मादिति संबन्धः। पुनश्च विशिनष्टि—यो ऽयं स्वयं राजते स्वप्रकाशः। ननु किमिदं स्वप्रकाशत्वम्? ज्ञानाविषयत्वे सत्यपरोक्षव्यवहार-योग्यत्वम्। तदुक्तं तत्त्वप्रदीपिकायाम्—

'अपरोक्षव्यवहृतेर्योग्यस्याधीपदस्य नः।
संभवे स्वप्रकाशस्य लक्षणासंभवः कुतः॥' इति।

क्व राजते? सूरीणां हृत्पङ्कजे, 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति' इत्युक्तत्वात्। ननु व्यापकस्य परमात्मनः कथं मूर्तधर्मो ह्यवस्थानम्? अत आह—अनुरञ्जक इति। व्यापकस्यापि परमेश्वरस्य प्राणिनां हृत्पङ्कजे ऽभि-व्यक्तिः। तदुक्तं व्यासेन—'अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः' इति। केन ह्यभिव्य-ज्यते? चित्तेन। कीदृशेन? ब्रह्मग्रन्थिजमारुतानुगतिना। सुषुम्णया सहेडा-पिङ्गलयोः संबन्धस्थानं ब्रह्मग्रन्थिः; तस्माज्जातो यो मारुतस्तत्रानुगतिः सहगमनं यस्य तादृशेन। अनुः सहार्थे। यद्वा, अनुगतं विद्यते ऽस्मिन्निति मत्वर्थ

इन्प्रत्ययः । मारुते ऽनुगतिना मारुतानुगतिनेति विग्रहः,[1] मनःपवनौ सहचारिणाविति योगिप्रसिद्धेः । श्रीहर्षेणाप्युक्तं नैषधचरिते—

'त्वं हृद्गता भैमि बहिर्गता ऽपि प्राणायिता नासिकया ऽऽस्यगत्या ।
न चित्तमाक्रामति तत्र चित्रमेतन्मनो यद्भवदेकवृत्ति ॥' इति ।

यो ऽयमेवं विशिष्टः परमेश्वरः, तं मुदे हर्षाय वन्द इति संबन्धः । पक्षे, गीतं वन्दे । गीतमिति रञ्जकः स्वरसंदर्भ उच्यते, 'रञ्जकः स्वरसंदर्भो गीतमित्यभिधीयते' इति वक्ष्यमाणत्वात् । गीतस्य च मुख्यत्वेन गीतपदेनैव वाद्यनृत्ते अप्युपलक्ष्यास्मिन्ग्रन्थे संगीतमभिधेयमित्यपि सूच्यते । अनभिधेयत्वे तस्य ग्रन्थादौ स्तुत्यत्वेन नमस्कार्यत्वेन चाभिधानस्यासंगतत्वापातः[2] । अथ वा नादतनुं वन्दे । नाद एव तनुः स्वरूपं यस्य स्वरसंदर्भस्य तं स्वरसंदर्भं वन्दे । कथंभूतम्? उद्धुरजगद्गीतम्, उद्धुरे जगति गीतं जात्येलादि यस्मात् । कस्मै? मुदे आनन्दाय । पुनः कथंभूतम्? शंकरम्, शं सुखं करोतीति । अनेन सुखं प्रयोजनम्, अभिधेयेन सह सुखस्य जन्यजनकभावः संबन्धो ऽपि दर्शितः । तं कम्? यस्माद् ग्रामादीनामुत्पत्तिः । ग्रामाः स्वरसमूहाः षड्जग्रामो मध्यमग्रामो गांधारग्राम इति त्रयः तेषां विभागः पृथक्त्वम्, वर्णो गानक्रिया स्थाय्यारोह्यवरोहिसंचारिभेदेन चतुर्विधः 'गानक्रियोच्यते वर्णः' इति वक्ष्यमाणः तस्य रचना निष्पादनं सौन्दर्यं वा, अलंकारा विशिष्टवर्णसंदर्भा मन्द्राद्यादयः, जातयो ऽष्टादश षाड्ज्यादयः सप्त शुद्धा एकादश विकृताः षड्जकैशिक्यादयः, तासां क्रमः परिपाटी यस्माज्जायत इति संबन्धः । यो ऽयं स्वयं राजते, अन्यानपेक्षतया ऽऽनन्दयितृत्वात् । स्वरपदस्य निरुक्तिरप्यनेन कथ्यते । कथंभूतः? सूरीणां संगीततत्त्वं जानतामनुरञ्जको ऽनुरागोत्पादकः । क राजते? हृत्पङ्कजे । हृत्पङ्कज इत्युपलक्षणम् । तेन स्वरोत्पत्तिस्थानानि हृत्कण्ठमूर्धानो ग्राह्याः । केन? चित्तेन, चित्तस्यापि नादोत्पत्तौ कारणत्वस्य 'आत्मा विवक्षमाणो ऽयं मनः प्रेरयते' इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वात् । ब्रह्मग्रन्थिजेति विशेषणं पूर्ववत् ॥ १ ॥

[1] ॰गतिनेत्यन्वयः

[2] ॰तत्वापत्तेः

अस्ति स्वस्तिगृहं वंशः श्रीमत्काश्मीरसंभवः ।
ऋषेर्वृषगणाज्जातः कीर्तिक्षालितदिङ्मुखः ॥ २ ॥
यज्वभिर्धर्मधीधुर्यैर्वेदसागरपारगैः ।
यो द्विजेन्द्रैरलंचक्रे ब्रह्मभिर्भूगतैरिव ॥ ३ ॥
तत्राभूद्भास्करप्रख्यो भास्करस्तेजसां निधिः ।
अलंकर्तुं दक्षिणाशां यश्चक्रे दक्षिणाऽयनम् ॥ ४ ॥
तस्याभूत्तनयः प्रभूतविनयः श्रीसोढलः प्रौढधी-
र्येन श्रीकरणप्रवृद्धविभवं[1] भूवल्लभं भिल्लमम् ।
आराध्याखिललोकशोकशमनी कीर्तिः समासादिता
जैत्रे जैत्रपदं न्यधायि महती श्रीसिङ्घणे श्रीरपि ॥ ५ ॥
एकः क्ष्मावलये क्षितीश्वरमिलन्मौलीन्द्रनीलावलि-
[2]प्रोदञ्चद्द्युतिचित्रिताङ्घ्रिनखरश्रेणिर्नृपालाग्रणीः ।
श्रीमत्सिङ्घणदेव एव विजयी यस्य प्रतापानलो
विश्वव्याप्यपि दन्दहीति हृदयान्येव द्विषामुद्धुरः ॥ ६ ॥
तं प्रसाद्य सुधीधुर्यो गुणिनं गुणरागिणम् ।
गुणग्रामेण यो विप्रानुपकारैरतीतृपत् ॥ ७ ॥
ददौ न किं न किं जज्ञौ न दधौ कां च संपदम् ।
कं धर्मं विदधौ नैष न बभौ कैर्गुणैरयम् ॥ ८ ॥
तस्माद्दुग्धाम्बुधेर्जातः शार्ङ्गदेवः सुधाकरः ।
उपर्युपरि सर्वान्यः सदौदार्यस्फुरत्करः ॥ ९ ॥

[1] ०प्रबुद्धविभवं.

[2] प्रोदञ्चद्द्युचि०

कृतगुरुपदसेवः प्रीणिताशेषदेवः
कलितसकलशास्त्रः पूजिताशेषपात्रः ।
जगति विततकीर्त्तिर्मन्मथोदारमूर्तिः
प्रचुरतरविवेकः शार्ङ्गदेवो ऽयमेकः ॥ १० ॥
नानास्थानेषु संभ्रान्ता परिश्रान्ता सरस्वती ।
सहवासप्रिया शश्वद्विश्राम्यति तदालये ॥ ११ ॥
स विनोदैकरसिको भाग्यवैदग्ध्यभाजनम् ।
धनदानेन विप्राणामार्तिं संहृत्य शाश्वतीम्[1] ॥ १२ ॥
जिज्ञासूनां च विद्याभिर्गदार्तानां[2] रसायनैः ।
अधुना ऽखिललोकानां तापत्रयजिहीर्षया ॥ १३ ॥
शाश्वताय च धर्माय कीर्त्यै निःश्रेयसाप्तये[3] ।
आविष्करोति संगीतरत्नाकरमुदारधीः ॥ १४ ॥

(क०) अथ ग्रन्थकारः शार्ङ्गदेवः स्वदेशवंशवृत्तप्रशंसापूर्वकं ग्रन्थस्य प्रयोजनविषयौ निर्दिशति—**अस्ति स्वस्तिगृह**मित्यारभ्य **संगीतरत्नाकरमुदारधी**रित्यन्तेन ग्रन्थसंदर्भेण ॥ २—१४ ॥

(सु०) एवं मङ्गलाचरणं विधायाभिधेयं च सप्रयोजनमुक्त्वा ग्रन्थस्य कर्ता स्वयं ग्रन्थे वैशिष्ट्यप्रतिपादनाय स्ववंशं कथयति—अस्तीति । अस्तीति वर्तमानप्रयोगेण वंशस्याकल्पावस्थायित्वं सूचयति । स्वस्तीत्यव्ययं कल्याणवाचकम्, कल्याणस्य गृहमाश्रयः । श्रीमान्यः काश्मीरदेशस्तस्मात्संभवो यस्य । वृषगणनाम्न ऋषेर्जातः, वृषगणगोत्रजात इत्यर्थः ॥ वंशस्य धार्मिकत्वं कथयति—

[1] ॰मार्तीः संहृत्य शाश्वतीः

[2] ॰गदिनां च.

[3] निःश्रेयसाय च.

सदाशिवः शिवा ब्रह्मा भरतः कश्यपो मुनिः ।
मतङ्गो याष्टिको दुर्गा शक्तिः शार्दूलकोहलौ ॥ १५ ॥
विशाखिलो दत्तिलश्च कम्बलोऽश्वतरस्तथा ।
वायुर्विश्वावसू रम्भाऽर्जुनो नारदतुम्बुरू ॥ १६ ॥

यज्वभिरिति । यज्वभिर्याज्ञिकैरलंकृतः । यस्मिन्वंश एवंविधाः समुत्पन्ना इत्यर्थः ॥ तस्मिन्वंशे समुत्पन्नं विशिष्टं मूलपुरुषं कथयति—**तत्रेति** । सूर्यसदृशो भास्करनामा तेजसां निधिर्ब्रह्मवर्चसाश्रयः, पक्षे कान्त्याश्रयः, दक्षिणाऽऽयनं काश्मीरदेशाद्दक्षिणां दिशं प्रत्यागमनम्, अथ वा दक्षिणाया देयद्रव्यस्यायनं पात्रप्रापणं चक्रे, दक्षिणानां प्रवीणानामाशां वाञ्छामलंकर्तुम् । सूर्यपक्षे दक्षिणाऽयनं प्रसिद्धमेव ॥ ग्रन्थस्य कर्ता स्वपितरं कथयति—**तस्येति** । भिल्लमं भिल्लमनामानं राजानम् । जैत्रे जैत्रनामनि नगरे ॥ स्वस्वामिनं सिङ्घणभूपं वर्णयति—**एक इति** । यस्य प्रतापानलो विश्वव्याप्यपि द्विषां हृदयान्येव दहतीति कारणे सत्यपि कार्यानुदयाद्विशेषोक्तिरलंकारः ॥ सिङ्घणदेवप्रसादप्रभावं कथयति—**तं प्रसाद्येति** । तं सिङ्घणं गुणग्रामेण गुणसमूहेन प्रसाद्य प्रसन्नं कृत्वा । गुणरागिणमिति साभिप्रायविशेषणत्वात्परिकरालंकारः । उपकारैरुपकारसाधनैर्द्रव्यवस्त्रान्नादिभिः ॥ किं न ददौ ? सर्वमेव ददावित्यर्थः । एवं न किं जज्ञावित्यादिषु ॥ य एवंविधः सोढलनामा तस्मात्क्षीरसमुद्राच्छार्ङ्गदेवश्चन्द्र उत्पन्न इति संबन्धः । उपर्युपरीति । उपरिशब्दस्याम्रेडितत्वात्सर्वानिति द्वितीया ॥ ग्रन्थे वैशिष्ट्यप्रतिपादनार्थमात्मानं वर्णयति—**कृतेति** ॥ स्ववैदुष्यं प्रकटयति—**नानेति** । सहवासः काश्मीरदेशे सरस्वत्यवस्थानाच्छार्ङ्गदेवस्यापि काश्मीरदेश उत्पन्नत्वात् ॥ **स इति** । स शार्ङ्गदेवः संगीतरत्नाकरमाविष्करोति रचयतीति संबन्धः । निःश्रेयसाप्तये मोक्षप्राप्तये, मद्रकादीनां प्रकरणाख्यानां गीतानाम् 'शिवस्तुतौ प्रयोज्यानि मोक्षाय विदधे विधिः' इति मोक्षहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २—१४ ॥

(क०) इह शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तये सदाशिवाद्यनेकप्रामाणिकपरिग्रहं दर्शयित्वा तन्मतसारसंग्रहत्वेन स्वकीयस्य ग्रन्थस्यातिशयितत्वं द्योतयति—

आञ्जनेयो मातृगुप्तो रावणो नन्दिकेश्वरः ।
स्वातिर्गणो बिन्दुराजः क्षेत्रराजश्च राहलः ॥ १७ ॥
रुद्रटो नान्यभूपालो भोजभूवल्लभस्तथा ।
परमर्दी च सोमेशो जगदेकमहीपतिः ॥ १८ ॥
व्याख्यातारो भारतीये लोल्लटोद्भटशङ्कुकाः ।
भट्टाभिनवगुप्तश्च श्रीमत्कीर्त्तिधरः परः ॥ १९ ॥
अन्ये च बहवः पूर्वे ये संगीतविशारदाः ।
अगाधबोधमन्थेन तेषां मतपयोनिधिम् ॥ २० ॥
निर्मथ्य श्रीशार्ङ्गदेवः सारोद्धारमिमं व्यधात् ।
गीतं वाद्यं तथा नृत्तं त्रयं संगीतमुच्यते ॥ २१ ॥

सदाशिवः शिवेत्यादिना **सारोद्धारमिमं व्यधा**दित्यन्तेन । सारोद्धारो नवनीतं तमिममिति व्यस्तरूपणम्, सारस्योद्धारो यस्मिन्कर्मणीति क्रियाविशेषणं वा ॥ १५—२०- ॥

(सु०) ननु सदाशिवभरतादिप्रणीतेषु संगीतग्रन्थेषु सत्सु [1]किमनेनाफलनिर्माणक्लेशेनेत्यत आह— **सदाशिव** इति । एतेषां मतपयोनिधिं निर्मथ्य सारोद्धारमिमं व्यधादकार्षीत् । अतश्च ते वितता दुर्ग्रहा बहवश्च ग्रन्था अचिरजीविभिर्मनुष्यैरालोडयितुमशक्या इत्यल्पप्रयासेनैव सकलसंगीतरहस्यावबोधसिद्धेर्नास्य प्रयासस्य वैफल्यमिति, एतानि च शास्त्राण्यालोच्य कृतत्वेनास्य समूलत्वात्प्रेक्षावद्भिः प्रमाणत्वेनोपादेयो ऽयमित्यप्यनेन कथयति ॥ १९—२०- ॥

(क०) ननु, 'आविष्करोति संगीतरत्नाकरमुदारधीः' इति प्रतिज्ञायां संगीतशब्देन लोकप्रसिद्ध्या गीतस्यैव ग्रन्थप्रतिपाद्यत्वं प्रतीयते न तु

[1] किमनेनाधुनिकनिर्मा०

मार्गो देशीति तद् द्वेधा तत्र मार्गः स उच्यते ।
यो मार्गितो विरिञ्च्याद्यैः[1] प्रयुक्तो भरतादिभिः ॥ २२ ॥
देवस्य पुरतः शंभोर्नियताभ्युदयप्रदः ।
देशे देशे जनानां यद्रुच्या हृदयरञ्जकम् ॥ २३ ॥

वाद्यनृत्तयोरित्याशङ्कां परिजिहीर्षुः संगीतशब्दार्थमाह—**गीतं वाद्यमिति** । यदि गीतमेव प्रतिपाद्येत तदा केवलं गीतशब्दं प्रयुञ्जीत न तु समुपसर्गयुक्तम् । ननु गीतस्यैव सम्यक्त्वद्योतनार्थं समुपसर्ग इति चेन्न, 'रञ्जकः स्वरसंदर्भो गीतमित्यभिधीयते' इति विशिष्टवचनादनुपसृष्टस्यैव तस्य गीतस्य सम्यक्त्वसिद्धेः । समित्युपसर्गस्तु गीतशब्देन सह प्रयुज्यमानो गीते स्वेनाधेयातिशयाभावाद्गीतस्यान्ययोगं द्योतयञ्शब्दत्वसामान्येन वाद्यस्य तदुभयाभिव्यञ्जकत्वेन[2] नृत्तस्य च गीतेन संबन्धं विशिनष्टि । तस्माद्यत्र संगीतशब्दस्य प्रयोगस्तत्र तौर्यत्रिकं विवक्षितमिति मन्तव्यम् । क्वचिद्गीतमात्रे संगीतशब्दप्रयोगस्त्ववयवे ऽवयव्युपचारात्खण्डपटे पटव्यवहारवत् ॥ -२१ ॥

(सु०) संगीतग्रन्थो विरच्यत इत्युक्तम् । तत्र किमिदं संगीतमित्यपेक्षायामाह—**गीतमिति** । नन्वेवं समुदितानां संगीतत्व एकैकस्यासंगीतत्वापत्तिः; नैवम्, गीतवाद्यनृत्तान्यतमत्वस्य संगीतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥ -२१ ॥

(क०) तस्य संगीतस्य मार्गदेशीभेदेन द्वैविध्यं प्रतिज्ञाय तयोर्निरुक्तिपूर्वकं लक्षणमाह—**मार्गो देशीत्यादिना** । मार्गितत्वान्मार्गः । मार्गितत्वं च विरिञ्च्याद्यैर्ब्रह्मादिभिः 'नाट्यसंज्ञमिदं वेदं सेतिहासं करोम्य-

[1] विरिञ्चाद्यैः
[2] ० व्यञ्जयत्वेन.

गीतं च वादनं नृत्तं तद्देशीत्यभिधीयते ।
नृत्तं वाद्यानुगं प्रोक्तं वाद्यं गीतानुवर्ति च ॥ २४ ॥
अतो गीतं प्रधानत्वादत्रादावभिधीयते ।
सामवेदादिदं गीतं संजग्राह पितामहः ॥ २५ ॥

हम्' इति प्रतिज्ञाय चतुर्षु वेदेष्वन्विष्य कृतत्वात् । मार्गित इति 'मार्ग अन्वेषणे' इत्यस्माद्धातोः कर्मणि निष्ठायां रूपम् । मार्ग इति तु तस्मादेव धातोः कर्मणि घञन्तम् । देशीति, देशशब्देन तत्रत्या जना लक्ष्यन्ते, तैर्यथेच्छं क्रियमाणायां गीतादिक्रियायामाचार्यकृता संज्ञा । संगीतपदाभिधेयत्वेन नाट्यं प्रत्यङ्गत्वेन च त्रयाणामप्यविशेषेण प्रतिपादने प्राथम्यप्रसक्तौ, तत्र 'गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्याच्चाङ्गविचेष्टितम्' इति 'गीतं चतुर्विधाद्वाद्याज्जायते चोपरज्यते, गीयते च' इति गीतस्य स्वेतरद्वयापेक्षितत्वेन प्राधान्यं प्रसाध्य प्राथम्यं प्रतिजानीते—**नृत्तं वाद्यानुगमिति** ॥ २२—२४- ॥

(सु०) तस्य संगीतस्य मार्गतादेशीत्वाभ्यां द्वैविध्यमुक्त्वा मार्गस्य लक्षणं कथयति—**यो मार्गित** इति । मार्गितो ऽन्वेषितो दृष्टः । अनेन मार्गशब्दव्युत्पत्तिरपि सूचिता । देशीलक्षणं कथयति—**देश** इति । गीतस्य पूर्वनिरूपणे कारणमाह—**नृत्तमिति** ॥ २२—२४- ॥

(क०) गीतस्य सामवेदसंग्रहरूपत्वेन वैदिकत्वादुपादेयत्वं दर्शयति—**सामवेदादिदमिति** । तत्संग्रहरूपत्वं च गीतस्यापि सप्तस्वरात्मकत्वात् । सामनि हि क्रुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्याख्याः सप्त स्वराः; इह तु त एव यथायोगं षड्जादिव्यपदेशभाज इति । ब्रह्मणा ऽपि वेदादुद्धृत्य संग्रहणे सार्ववर्णिकत्वं प्रयोजनमिति भावः ॥ -२५ ॥

गीतेन प्रीयते देवः सर्वज्ञः पार्वतीपतिः ।
गोपीपतिरनन्तोऽपि वंशध्वनिवशं गतः[1] ॥ २६ ॥
सामगीतिरतो ब्रह्मा वीणाऽऽसक्ता सरस्वती ।
किमन्ये यक्षगन्धर्वदेवदानवमानवाः[2] ॥ २७ ॥
अज्ञातविषयास्वादो बालः पर्यङ्किकागतः ।
रुदन्गीतामृतं पीत्वा हर्षोत्कर्षं प्रपद्यते ॥ २८ ॥
वनेचरस्तृणाहारश्चित्रं मृगशिशुः पशुः ।
लुब्धो लुब्धकसंगीते गीते यच्छति जीवितम् ॥ २९ ॥
तस्य गीतस्य माहाऽऽत्म्यं के प्रशंसितुमीशते ।
धर्मार्थकाममोक्षाणामिदमेवैकसाधनम् ॥ ३० ॥

(सु०) गीतस्य समूलत्वमाह—सामवेदादिति । संजग्राह संग्रहेणोक्तवान् ॥ -२५ ॥

(क०) एतच्च न केवलं वैदिकमित्युपादेयम् , किं त्वासर्वज्ञपार्वतीपत्याधीविकलपशु विगलितवेद्यान्तरतया ऽऽनन्दाविर्भावकत्वेन हृद्यत्वाच्चेत्याह—गीतेनेत्यादिना ॥ २६ —२९ ॥

(सु०) गीतप्रयोजनमाह—गीतेनेति ॥ गीतं स्तौति—अज्ञातेति । लुब्धो ऽनुरक्तः । लुब्धको व्याधः ॥ २६—२९ ॥

(क०) प्रतिनियतसाधनानामपि धर्मार्थकाममोक्षाणामिदमेकमेव रमणीयं साधनं यतस्तस्मादस्य माहाऽऽत्म्यं वर्णयितुं न केचन शक्ता इत्याह—

[1] ०वशंवदः
[2] ०किंनराः

तत्र स्वरगताध्याये प्रथमे प्रतिपाद्यते ।
शरीरं नादसंभूतिः स्थानानि श्रुतयस्तथा ॥ ३१ ॥
ततः शुद्धाः स्वराः सप्त विकृता द्वादशाप्यमी ।
कुलानि जातयो वर्णा द्वीपान्यार्षं च दैवतम् ॥ ३२ ॥

तस्येति । गीतस्य धर्मसाधनत्वं तावदश्वमेधप्रकरणे 'ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ गायतः . . . ब्राह्मणो ऽन्यो गायेत्' इति श्रुतेर्देवार्चनादिषु गीतादेस्तदङ्गत्वेन परिग्रहाच्च सिद्धम् । अर्थसाधनत्वं लोकतो दृष्टम् । कामसाधनत्वं तु 'तस्माद्गायन्तं स्त्रियः कामयन्ते' इति वेदतो लोकतश्च सिद्धम् । मोक्षसाधनत्वं च—

'वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः ।
तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं स गच्छति ॥'

इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः, प्रकरणाख्यमद्रकादिगीतेषु 'शिवस्तुतौ प्रयोज्यानि मोक्षाय विदधे विधिः' इत्युक्तत्वाच्च ॥ ३० ॥

(सु०) धर्मार्थेति । परमेश्वराराधनार्थं गीयमानं गीतं धर्महेतुः, यथोक्तलक्षणानां जात्यादीनां सम्यक्प्रयोगस्य 'अपि ब्रह्महणं पापाज्जातयः प्रपुनन्त्यमूः' इत्यादिना धर्महेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । गीतोपजीविनामर्थसाधनम् । शृङ्गारस्योद्दीपनविभावरूपत्वात्कामसाधनम् । मद्रकादीनां मोक्षसाधनत्वं च वक्ष्यते ॥ ३० ॥

(क०) सप्ताध्याय्यां रत्नाकरे प्रत्यध्यायं वस्तूनि संजिघृक्षन्नादौ स्वरगताध्याये शरीरादीन्पदार्थान्संगृह्य प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते—**तत्र स्वरगताध्याय इत्यादिना** । एतावान्वस्तुसंग्रहः प्रतिपाद्यत इति योजना ।

छन्दांसि विनियोगाश्च स्वराणां श्रुतिजातयः ।
ग्रामाश्च मूर्च्छनास्तानाः शुद्धाः [1]कूटाश्च संख्यया ॥ ३३ ॥
प्रस्तारः खण्डमेरुश्च नष्टोद्दिष्टप्रबोधकः ।
स्वरसाधारणं जातिसाधारणमतः परम् ॥ ३४ ॥
काकल्यन्तरयोः सम्यक्प्रयोगो वर्णलक्षणम् ।
त्रिषष्टिरप्यलंकारास्त्रयोदशविधं ततः ॥ ३५ ॥
जातिलक्ष्म ग्रहांशादि कपालानि च कम्बलम् ।
नानाविधा गीतयश्चेत्येतावान्वस्तुसंग्रहः ॥ ३६ ॥

स्वरगताध्याय इति । स्वराननुगताः स्वरगताः श्रुतिग्राममूर्च्छनातानवर्णालंकारजातिगीत्यादयो विधेयाः, तेषामध्याये । अधीतिरेवाध्याय इति भावे घञन्तः । अधीयते ऽनेनाभिप्रेतो ऽर्थो ऽस्मिन्वेत्यध्याय इति 'अकर्तरि च-' इति करणाधिकरणयोर्वा । यद्वा, अधीत्यधिकारे; अयनमायः; आयो ऽर्थावगतिः; अर्थावगतिमधिकृत्य प्रवृत्तो ग्रन्थो ऽध्यायः । अथ वा, ईयते गम्यत इत्यायो ऽर्थः, तमधिकृत्य प्रवृत्तो ग्रन्थो ऽध्यायः । ननु, पूर्वत्र गीतस्य प्रतिपादने प्राथम्यं प्रतिज्ञातम्, इदानीं प्रथमे स्वरगताध्याय इत्यधिकृत्य शरीरादिप्रतिपादनस्य प्राथम्यमुच्यते, अतः प्रतिज्ञाप्रतिपादनयोर्भिन्नविषयत्वाद्वैयधिकरण्यमिति चेन्नैष दोषः; स्वरगते शरीरादेः परंपरया गीतं प्रत्युपकारकत्वात्स्वरगतप्रतिपादनं प्रकारान्तरेण गीतप्रतिपादनमेवेत्यविरोधात् । तत्र शरीरादित्रिंशत्पदार्थानां मध्ये केषांचित्कार्यकारणभावादिसंगतिवशादुद्देशक्रमो विवक्षितः, केषांचित्तदभावेनाविवक्षितः । उत्तरत्रायमर्थः प्रकाश्यते ॥ ३१— ३६ ॥

[1] कूटाः स्वसंख्यया.

अथ रागविवेकाख्ये ऽध्याये वक्ष्यामहे क्रमात् ।
ग्रामरागांश्चोपरागान्रागान्भाषा विभाषिकाः ॥ ३७ ॥
ततो ऽप्यन्तरभाषाश्च रागाङ्गाण्यखिलान्यपि ।
भाषाऽङ्गाण्यप्युपाङ्गानि क्रियाऽङ्गाणि च तत्त्वतः ॥ ३८ ॥
ततः प्रकीर्णकाध्याये तृतीये कथयिष्यते ।
वाग्गेयकारो गान्धर्वः स्वरादिर्गायनस्तथा[1] ॥ ३९ ॥
गायनी गुणदोषाश्च तयोः शब्दभिदास्तथा ।
गुणदोषाश्च शब्दस्य शारीरं तद्गुणास्तथा ॥ ४० ॥
तद्दोषा गमकः स्थाया आलप्तिर्बृन्दलक्षणम् ।

(सु०) स्वरगताध्यायवस्तुसंग्रहं कथयति—तत्रेति । शरीरं नादोत्पत्त्याश्रयः । नादसंभूतिर्नादोत्पत्तिप्रकारः । स्थानानि हृदयादीनि ॥ त्रयोदशविधं जातिलक्ष्म—ग्रहः, अंशः, तारः, मन्द्रः, न्यासः, अपन्यासः, संन्यासः, विन्यासः, बहुत्वम्, अल्पता, अन्तरमार्गः, षाडवम्, औडुवितं चेति । अन्यत्सुगमम् ॥ ३१—३६ ॥

(क०) ततो द्वितीये ऽध्याये ग्रामरागादयो दशविधरागाः प्रतिपाद्यन्त इत्याह—अथेति । रागविवेकाख्य इति । रागाणां शुद्धकैशिकमध्यमादीनां विवेको विवेचनमसंकीर्णतया स्वरूपनिरूपणमस्मिन्निति स तथोक्तः ॥ ३७, ३८ ॥

(सु०) द्वितीयाध्यायवस्तुसंग्रहं कथयति—अथ रागेति । अखिलान्यपीति । प्राक्प्रसिद्धान्यधुना प्रसिद्धानि चेत्यर्थः ॥ ३७, ३८ ॥

(क०) तृतीये वाग्गेयकारादयो द्वादश पदार्था लक्ष्यन्त इत्याह—

[1] ०र्गायकस्तथा.

ततः प्रबन्धाध्याये तु धातवोऽङ्गानि जातयः ॥ ४१ ॥
प्रबन्धानां द्विधा सूडः शुद्धश्छायालगस्तथा ।
आलिक्रमप्रबन्धाश्च सूडस्था आलिसंश्रयाः ॥ ४२ ॥
विप्रकीर्णास्ततश्छायालगसूडसमाश्रिताः ।
गीतस्था गुणदोषाश्च वक्ष्यन्ते शार्ङ्गसूरिणा ॥ ४३ ॥
तालाध्याये पञ्चमे तु मार्गतालाः कलास्तथा ।
पाता मार्गाश्च चत्वारस्तथा मार्गकलाऽष्टकम् ॥ ४४ ॥
गुरुलघ्वादिमानं चैककलत्वादयो भिदाः ।
पादभागास्तथा मात्रास्ताले पातकलाविधिः ॥ ४५ ॥

ततः प्रकीर्णकेति । प्रकीर्णाः शास्त्रेषु तत्र तत्र विक्षिप्ताः पदार्था अत्रैकत्र समुच्चित्याधिक्रियन्त इति प्रकीर्णकः ॥ ३९—४०- ॥

(सु०) तृतीयाध्यायवस्तुसंग्रहं कथयति—तत इति । तयोर्गायनीगायनयोः । शब्दभिदाः शब्दभेदाः खाहुलादयः । तद्गुणाः शारीरगुणाः । तद्दोषाः शारीरदोषाः । गमकः स्वरस्य कम्पः । स्थाया गीतस्यावयवाः ॥ ३९—४०- ॥

(क०) चतुर्थे धातुप्रभृतीनि द्वादश वस्तूनि विस्तार्यन्त इत्याह—**ततः प्रबन्धाध्याय** इति । प्रबन्धानामेलादीनामध्याये ॥ ४१—४३ ॥

(सु०) चतुर्थाध्यायवस्तुसंग्रहं कथयति—ततः प्रबन्धेति । धातवः प्रबन्धावयवा उद्ग्राहादयश्चत्वारः । अङ्गानि स्वरादीनि षट् । जातयो मेदिन्यादयः पञ्च । शुद्धः सूड एलादिः । छायालगः सूडो ध्रुवमण्ठादिः ॥ ४१—४३ ॥

(क०) पञ्चमे मार्गतालादय एकविंशतिरर्थाः प्रपञ्च्यन्त इत्याह—**तालाध्याय** इति ॥ ४४—४७- ॥

अङ्गुलीनां च नियमो भेदा युग्मादयस्तथा ।
परिवर्तो लयस्तेषां यतयो गीतकानि च ॥ ४६ ॥
छन्दकादीनि गीतानि तालाङ्गनिचयस्तथा ।
गीताङ्गानि च वक्ष्यन्ते देशीतालाश्च तत्त्वतः ॥ ४७ ॥
निःशङ्कशार्ङ्गदेवेन तालानां प्रत्ययास्तथा ।
षष्ठे नानाविधं वाद्यमध्याये कथयिष्यते ॥ ४८ ॥
सप्तमे नर्तनं नानारसभावाः क्रमेण च ॥

(सु०) पञ्चमाध्यायपदार्थसंग्रहमाचष्टे—तालाध्याय इति । मार्गतालाश्चचत्पुटादयः । कला निःशब्दक्रियाः । पाताः सशब्दक्रियाः । मार्गाश्चत्वारो ध्रुवादयः । कलाऽष्टकं ध्रुवकादि । परिवर्तः पादभागादेरावृत्तिः । लयस्तालक्रियाऽन्तरालवर्ती कालः । यतिर्लयप्रवृत्तिनियमः । गीतानि मद्रकादीनि सप्त । देशीताला विंशत्युत्तरं शतमादितालादयः । प्रतीयन्ते यैस्तालसंख्यास्वरूपादय इति प्रत्ययाः प्रस्तारनष्टोद्दिष्टादयः ॥ ४४—४७- ॥

(क०) षष्ठे ततादिचतुर्विधवाद्यानामवान्तरभेदेनानेकप्रकारं वाद्यं निगद्यत इत्याह—**षष्ठे नानाविधमिति** ॥ सप्तमे प्रतिपाद्यानाह—**सप्तम** इति । नर्तनमिति नाट्यनृत्यनृत्तानां गात्रविक्षेपरूपाणां सामान्यवचनम् । **नानारसभावा** इति । शृङ्गारादयो नव रसाः । विभावादयः पञ्चविधा भावाः । **क्रमेणे**ति । उद्देशक्रमेणेत्यर्थः ॥ -४८, ४८- ॥

(सु०) षष्ठसप्तमाध्याययोर्वस्तुसंग्रहं कथयति—षष्ठ इति ॥ -४८, ४८- ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये पदार्थसंग्रहाख्यमादिमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं पिण्डोत्पत्तिप्रकरणम्

गीतं नादात्मकं वाद्यं नादव्यक्त्या प्रशस्यते ।
तद्द्वयानुगतं नृत्तं नादाधीनमतस्त्रयम्[1] ॥ १ ॥
नादेन व्यज्यते वर्णः पदं वर्णात्पदाद्वचः ।
वचसो व्यवहारोऽयं नादाधीनमतो जगत् ॥ २ ॥
आहतोऽनाहतश्चेति द्विधा[2] नादो निगद्यते ।
सोऽयं प्रकाशते पिण्डे तस्मात्पिण्डोऽभिधीयते ॥ ३ ॥

(क०) ननु गीतनिदानत्वेन स्वरगते नादस्य प्रथमं प्रतिपाद्यत्वमस्तु, किं शरीरनिरूपणेनेत्याशङ्क्य, नादमात्रस्य शरीरमन्तरेण प्रकाशाभावादिति परिहरञ्शरीरं निरूपयितुमाह—**गीतं नादात्मकमिति** । अयमर्थः—न केवलं गीतादित्रयस्य नादाधीनत्वम्, वाङ्मूलस्य सर्वलोकव्यवहारस्यापि नादाधीनत्वात्तदाधारः शरीरमादौ सुतरां निरूपणीयमेवेति ॥ १—३ ॥

(सु०) एवं पदार्थसंग्रहमुक्त्वा नादाभिव्यक्तेः स्थानं शरीरं कथयितुं नादं स्तौति—**गीतमिति** । नादात्मकं नाद आत्मा स्वरूपं यस्य । वाद्यं वीणादि नादाभिव्यक्त्यैव प्रशस्यते रमणीयतामुपैति । नृत्तं तद्द्वयानुगतम्, 'अङ्गेनालम्बयेद्गीतम्' इत्युक्तत्वात् । अतः, त्रयं गीतनृत्तवाद्यरूपं नादाधीनं नादापेक्षमित्यर्थः ॥ न केवलं गीतनृत्तवाद्यमेव नादापेक्षम्, अपि तु सर्वं जगदित्याह—**नादेनेति** । नादेन ध्वनिना वर्णः ककारादिर्व्यज्यते । कोऽयं ध्वनिः ? योऽयं वर्णविशेषमप्रतिपद्यमानस्य दूरात्कर्णपथमवतरति मन्दत्वतीव्रत्वादिभेदं च वर्णेष्वासञ्जयति स ध्वनिरित्युच्यते । वर्णात्पदं घट इत्यादि । पदाद्वचो वाक्यं पदसमु-

[1] ०मिदं त्रयम् .
[2] द्वेधा.

अस्ति ब्रह्म चिदानन्दं स्वयंज्योतिर्निरञ्जनम् ।
ईश्वरं लिङ्गमित्युक्तमद्वितीयमजं विभु ॥ ४ ॥
निर्विकारं निराकारं सर्वेश्वरमनश्वरम् ।
सर्वशक्ति च सर्वज्ञं तदंशा जीवसंज्ञकाः ॥ ५ ॥

दायः । वचसो वाक्याच्छाब्दो ऽयं व्यवहारः । अतः सर्वं जगदपि नादाधीनमित्यर्थः । मतङ्गेनापि बृहद्देश्यामुक्तम्—

'न नादेन विना गीतं न नादेन विना स्वराः ।
न नादेन विना नृत्तं तस्मान्नादात्मकं जगत् ॥
नादरूपः स्मृतो ब्रह्मा नादरूपो जनार्दनः ।
नादरूपा परा शक्तिर्नादरूपो महेश्वरः ॥
यदुक्तं ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मग्रन्थिश्च यः स्मृतः ।
तन्मध्ये संस्थितः प्राणः प्राणाद्वह्निसमुद्भवः[1] ॥'
वह्निमारुतसंयोगान्नादः समुपजायते ।
नादादुत्पद्यते बिन्दुस्ततः सर्वं[2] च वाङ्मयम् ॥' इति ।

नादद्वैविध्यं कथयति—**आहत** इति । द्विविधो ऽपि नादः पिण्डे प्रकाशते प्रकटीभवति ॥ १—३ ॥

(क०) तच्च शरीरं जीवकर्मायत्तम् । स च जीवो जिज्ञास्यमानः स्वांशि ब्रह्मापेक्षत इति तस्मिञ्जिज्ञासिते तत्स्वरूपं निरूपयति—**अस्ति ब्रह्मेति** । चिदानन्दं ज्ञानसुखस्वरूपम् । स्वयंज्योतिः स्वयं प्रकाशमानम् । निरञ्जनं निर्लेपम् । ईश्वरं स्वतन्त्रम् । प्रपञ्चलयनाल्लिङ्गम् । अद्वितीयं स्वसदृशवस्त्वन्तररहितम् । अजं जन्मरहितम् । विभु व्यापकम् । निर्विकारम्, जायते ऽस्ति वर्धते विपरिणमते ऽपक्षीयते विनश्यतीति षड् भाव-

[1] ०समुद्गमः
[2] ०र्नादात्सर्वं.

अनाद्यविद्योपहिता यथा ऽग्नेर्विस्फुलिङ्गकाः ।
दार्वाद्युपाधिसंभिन्नास्ते कर्मभिरनादिभिः ॥ ६ ॥

विकाराः, तै रहितम् । निराकारमाकारशून्यम् । सर्वेश्वरं सकलजगत्कर्तृ । अनश्वरं नाशरहितम् । सर्वशक्ति इच्छाज्ञानक्रियाभोगशक्तियुक्तम् । सर्वज्ञम् अतीतानागतवर्तमानसकलपदार्थवेदितृ । इत्युपनिषदुक्तं ब्रह्मास्ति । ब्रह्म-स्वरूपमुक्त्वा तत्तादात्म्येन जीवांस्तेषां देहसंबन्धं च निरूपयति—**तदंशा** इति । तस्य ब्रह्मणो ऽंशा मात्राः ॥ ४, ५ ॥

(सु०) इति देहाभिधानं प्रतिज्ञाय तन्मूलकारणं कथयति—**अस्तीति** । सर्वदा सर्वत्रापि सत्, नित्यं व्यापकं चेत्यर्थः । ब्रह्म बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाद्वा । चिद्विज्ञानरूपम्, आनन्दं सुखस्वरूपम्, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेः । स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशम्, 'तमेव भान्तमनु भाति विश्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । निरञ्जनमविद्यालेपशून्यम्, अविद्याया जीवाश्रयत्वात् । ब्रह्माश्रयाविद्यापक्षे ऽपि स्वाश्रयाव्यामोहकत्वं निरञ्जनपदेनोच्यते । ईश्वरं कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं वा शक्तम् । लिङ्गं कारणम् । अद्वितीयं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यम् । अजमकारणकम् । विभु व्यापकं समर्थं वा । निर्विकारं जायते ऽस्ति वर्धते विपरिणमते ऽपक्षीयते विनश्यतीति यास्कोदितसर्वविकारशून्यम् । निराकारं मूर्त्यनवच्छिन्नम् । सर्वेश्वरं सर्वेषां ब्रह्मादीनामपि शासकम् । अनश्वरमविनाशि । सर्वशक्ति सर्वा सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणं या सा शक्तिर्मायाऽऽख्या विद्यते ऽस्मिन्निति । सर्वज्ञं सर्वविषयसाक्षात्कारवत् । तदंशास्तदभिन्नाः, यथा ऽग्नेर्विस्फुलिङ्गा अग्नित्वेनाग्नेरभिन्नाः ; अथ वा 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इति सूत्रोक्तत्वाज्जीवपरमात्मनोरंशांशित्वपक्षमेव स्वीकृत्योक्तम् ॥ ४—९- ॥

(क०) अनाद्यविद्योपहिताः । अनाद्यविद्या मूलाविद्या, अधिष्ठानस्य याथाऽऽत्म्याज्ञानमिति यावत् । तया ऽविद्ययोपहिता अवच्छिन्ना जीवसंज्ञका भवन्ति । सच्चिदानन्दविभुस्वभावस्य वस्तुनो ऽविद्योपाधिव-

सुखदुःखप्रदैः पुण्यपापरूपैर्नियन्त्रिताः ।
तत्तज्जातियुतं देहमायुर्भोगं च कर्मजम् ॥ ७ ॥
प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते तेषामस्त्यपरं पुनः ।
सूक्ष्मं लिङ्गशरीरं तदा मोक्षादक्षयं मतम् ॥ ८ ॥
सूक्ष्मभूतेन्द्रियप्राणावस्थाऽऽत्मकमिदं विदुः ।
जीवानामुपभोगाय जगदेतत्सृजत्यजः ॥ ९ ॥
स आत्मा परमात्मा च विश्रान्त्यै संहरत्यथ ।
तदेतत्सृष्टिसंहारं प्रवाहानादि संमतम् ॥ १० ॥

शादसत्त्वासर्वज्ञत्वदुःखित्वपरिच्छिन्नत्वादिधर्मारोपे जीवव्यपदेश आविद्यिक इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**यथा ऽग्नेरि**ति । अंशा इति शेषः । तेजोरूपस्याग्नेरंशा दारुतृणमण्याद्युपाध्यवच्छिन्ना[1] यथा स्फुलिङ्गा इति व्यपदिश्यन्ते तद्वदिति । **ते कर्मभिरि**ति । ते जीवाः । क्रमेण सुखदुःखप्रदैः पुण्यपापरूपैः कर्मभिः । पुण्यकर्मणां सुखप्रदत्वं तावत् 'एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते' इति श्रुतेः । पापकर्मणां दुःखप्रदत्वं च 'एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति श्रुतेः । **अनादिभिरि**ति । कर्तृत्वाद्यभिमानिन आत्मनो जीवत्वोपाधेरविद्याया अनादित्वाज्जीवकर्तृकाणां कर्मणामपि 'तदाकृत्युपरक्तानां व्यक्तीनामेकयोनिता' इत्यादिन्यायेन प्रवाहरूपविवक्षया ऽनादित्वम् । नियन्त्रिता बद्धाः सन्तः । तत्तज्जातियुतं मनुष्यत्वादिजातियुक्तं देहमायुः कर्मजं भोगं च प्रतिजन्म जन्मनि जन्मनि प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । कर्मभिर्नियन्त्रिता इत्यनेनैव जीवानां देहादिप्राप्तौ देहादीनामप्यविशेषेण कर्मजत्वे सिद्धे,

[1] ०तृणपर्णा०

भोगस्य पुनः कर्मजमिति विशेषणमिह जन्मनि क्रियमाणानि दृष्टफलकानि कृष्यादिकर्माणि प्रति जीवानां कर्तृत्वमपि नियतमेवेति वक्तुम् । **तेषामस्तीति** । तेषां स्थूलशरीरावच्छिन्नानां जीवानाम् अपरं स्थूलशरीरादन्यत्सूक्ष्ममव्यक्तं लिङ्गशरीरमस्ति, 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः' इत्यादिश्रुतेः सिद्धमित्यर्थः । तच्च आ मोक्षाच्चरमस्वरूपसाक्षात्कारपर्यन्तम् अक्षयं स्वाविद्यावासनाऽनुच्छेदादविनाशि मतं शास्त्रसिद्धम् । इदं च लिङ्गशरीरं सूक्ष्मभूतेन्द्रियप्राणावस्थाऽऽत्मकम्, भूतानि पृथिव्यादीनि, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, प्राणाः प्राणादयः पञ्च वायवः, सूक्ष्माणामव्यक्तरूपाणामेतेषामन्तरिन्द्रियेण मनसा संघातत्वेनावस्था ऽवस्थानमात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथोक्तम् । केचित् 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इति जगत एव प्रवाहरूपेण नित्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति; तन्मतनिरासार्थं जगत्सृष्टिसंहारयोः सप्रयोजनमात्मकर्तृकत्वमाह—जीवानामिति । जीवानामुक्तदेहद्वयाभिमानिनामुपभोगाय सुखदुःखानुभवाय जगद्भूतभौतिकात्मकम् । अजः परमात्मा । स आत्मेत्यन्वयः । परत्वमप्यात्मनो निकृष्टजीवापेक्षयेश्वरत्वमापन्नमित्यर्थः । स आत्मेति पूर्वोक्तं ब्रह्म परामृश्यते । चकारो भिन्नक्रमः । संहरति चेत्यन्वयः । अथ सृष्टस्य जगतः स्थित्यनन्तरम् । विश्रान्त्यै, जीवानामित्यनुषञ्जनीयम्, सृष्टिसंहारयोरुक्तरीत्या जीवार्थत्वात् । जीवानादित्वद्योतनाय तयोः प्रवाहानादित्वमाह—**तदेतदिति** । सृष्टिश्च संहारश्च सृष्टिसंहारमिति द्वंद्वैकवद्भावे नपुंसकत्वम् । प्रवाहानादीति । व्यक्तिविवक्षया सादित्वं संतानरूपेणानादित्वमित्यर्थः ॥ ६—१० ॥

(सु०) ननु विषमो दृष्टान्तः, स्फुलिङ्गानां स्थूलत्वसूक्ष्मत्वादिविरुद्धधर्मसंसर्गेण भिन्नत्वात्; अत आह—**दार्वादीति** । आदिशब्देनाबिन्धनस्य वैद्युतस्याग्नेरुदकोपाधिग्रहणम् । अतश्चौपाधिकः स्फुलिङ्गादौ भेदो न तात्त्विक इत्यर्थः । तेषां जीवानां कर्मनिबद्धत्वं कथयति—**ते कर्मभिरिति** । ननु ब्रह्मा-

ते जीवा नात्मनो भिन्ना भिन्नं वा नात्मनो जगत्।
शक्त्या सृजन्नभिन्नोऽसौ सुवर्णं कुण्डलादिव ॥ ११ ॥
सृजत्यविद्ययेत्यन्ये यथा रज्जुर्भुजंगमम्।

भिन्नानां जीवानां कथं कर्मबन्ध इत्यत आह—अनादिभिरिति। ते जीवाः प्रतिजन्म तत्तज्जातियुतं मनुष्यत्वगोत्वादिजातियुक्तं देहमायुरुपभोगं च कर्मव्यापारजं तत्तज्जात्यनुरूपं प्रपद्यन्ते। ननु जीवानां स्थूलदेहनिबद्धत्वे कथमनेकजन्मप्राप्तिः स्थूलदेहस्य विनाशोपलब्धेरित्यत्राह—तेषामस्त्यपरमिति। आ मोक्षात्, मोक्षं मर्यादीकृत्य। किंविधं लिङ्गशरीरमित्यपेक्षायामाह—सूक्ष्मेति। पञ्च तन्मात्राणि, एकादशेन्द्रियाणि, एवं षोडशकलमित्यर्थः। ननु परमेश्वरस्य जगतः सृष्टिसंहारयोः किं प्रयोजनम्? अत आह—जीवानामिति। अनादित्वाच्च तयोर्नायं पर्यनुयोग इत्याह—तदेतदिति। सृष्टिसंहारयोः समाहारः सृष्टिसंहारं प्रवाहानादित्वेन संमतम् ॥ ९—१० ॥

(क०) अंशांशिभावेनात्मनो जीवानां चाभेदमभिदधत्कार्यकारणभावेनात्मनो जगतश्चाभेदं भेदाभेदमतानुसारेण सदृष्टान्तमाह—**ते जीवा** इति। असावात्मा शक्त्या स्वगतक्रियाशक्त्या जगत्सृजंस्तस्मादभिन्नः। विभक्तिविपरिणामेन जगत्पदस्यानुषङ्गः कर्तव्यः। यथा सुवर्णकुण्डलयोस्तादात्म्यं तद्वदित्यर्थः। यथाऽऽहुः—

'कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥' इति।

मुख्यवेदान्तिमतमवलम्ब्याह—**सृजती**ति। अन्ये वेदान्तिनः। अविद्ययाऽधिष्ठानाज्ञानेन। तत्र दृष्टान्तः—यथा रज्जुर्भुजंगममिति। एतेन प्रपञ्चस्यातत्त्वतोऽन्यथाभावाद् ब्रह्मविवर्तत्वं दर्शितम् ॥ ११, ११- ॥

[1] 'तेजोवदात्मनो भिन्नाभिन्नया वाऽऽत्मनो जगत्।'

आत्मनः पूर्वमाकाशस्ततो वायुस्ततो ऽनलः ॥ १२ ॥
अनलाज्जलमेतस्मात्पृथिवी समजायत ।
महाभूतान्यमून्येषा विराजो ब्रह्मणस्तनुः ॥ १३ ॥

(सु०) स परमेश्वरो जगतो भिन्नो ऽभिन्नो वेत्यपेक्षायामाह—**तेजोवदिति** । आत्मनः शक्त्या जगत्सृजन्भिन्नो न भवति । असौ परमेश्वरः । कथंभूतया शक्त्या? तेजोवत् आत्मनो भिन्नाभिन्नया । यथा तेजः सूर्याद्भिन्नमित्युच्यते 'सूर्यस्य तेजः' इति, अभिन्नमपि व्यपदिश्यते 'सूर्यस्तेजः' इति । दृष्टान्तान्तरमाह—**सुवर्णमिति** । कुण्डलात्सुवर्णत्वेनाभिन्नं सुवर्णं कुण्डलत्वेन च भिन्नम् । वेदान्तिनां मतेन प्रपञ्चस्याविद्यिकत्वं कथयति—**सृजतीति** । यथा रज्जुः स्वाज्ञानात् 'भुजंगो ऽयम्' इति कल्पितं भुजंगं सृजति, तथा परमेश्वरो ऽप्यधिष्ठानभूतस्य स्वस्याज्ञानाद्वियदादिप्रपञ्चमित्यर्थः ॥ ११, ११- ॥

(क०) भूतादिसृष्टिक्रमेण भौतिकं पिण्डं सप्रभेदं निरूपयति—**आत्मनः पूर्वमित्यादिना** । आत्मनः कारणभूतात्, पूर्वं वाय्वादिभ्यः प्रथमम्, आकाश उत्पन्न इत्यर्थः । तत इति तच्छब्देनाकाशः परामृश्यते । तस्मादाकाशात्कारणभूताद्वायुरुत्पन्न इत्यर्थः । ततो ऽनल इत्यत्रापि वायोरनलः समजायतेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः 'आत्मन आकाशः संभूतः, आकाशाद्वायुः' इत्यादिः । अमून्याकाशादीनि महाभूतानि । विराजो ब्रह्मणो महाभूतोपहितस्य ब्रह्मण एषा तनुरिति संबन्धः । एषेति पुरोवर्तितया निर्देशो भूतसंघातस्य सकललोकप्रत्यक्षत्वेन । विराज इति, आत्मा महाभूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य तदभिमानित्वेन विराडित्युच्यते, तस्य । अमून्येषा तनुरिति 'उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यं प्रतिपादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभाञ्जि भवन्ति' इति भिन्नलिङ्गतोपपत्तिः ॥ -१२, १३ ॥

ब्रह्म ब्रह्माणमसृजत्तस्मै वेदान्प्रदाय च ।
भौतिकं वेदशब्देभ्यः सर्जयामास तेन तत् ॥ १४ ॥
तदाज्ञया ऽसृजद् ब्रह्मा मनसैव प्रजापतीन् ।
तेभ्यस्तु रैतसी सृष्टिः शरीराणां निरूप्यते ॥ १५ ॥
स्वेदोद्भेदजराय्वण्डहेतुभेदाच्चतुर्विधम् ।
देहं यूकाऽऽदिनः स्वेदादुद्भेदात्तु लताऽऽदिनः ॥ १६ ॥
जरायोर्मानुषादीनामण्डात्त विहगादिनः ।

(सु०) सृष्टिक्रमं कथयति—आत्मन इति । पञ्चमहाभूतात्मिका विराड्-ब्रह्मणस्तनुरित्याह—महाभूतानीति ॥ -१२, १३ ॥

(क०) **ब्रह्म ब्रह्माण**मिति । ब्रह्म विराड्रूपं ब्रह्माणं चतुर्मुखमसृजत् । पुनस्तद्ब्रह्म तस्मै चतुर्मुखाय वेदान् ऋग्वेदादीन्प्रदाय तेन प्रयोज्येन कर्त्रा स्वयं प्रयोजकम्, वेदशब्देभ्यः, वेद्येते अनेन धर्माधर्माविति वेदः, तस्मिञ्शब्दा आकृत्यादिवाचकाः, तेभ्यः कल्पान्तरातीतपदार्थस्मारकत्वेन निमित्तभूतेभ्यः, भौतिकं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकं देहेन्द्रियादि सर्जयामास, भौतिकस्य सृष्टिं कारितवदित्यर्थः ॥ १४ ॥

(सु०) ननु हिरण्यगर्भ एव जगतः कर्तेति लोकप्रसिद्धिः, कथमीश्वरः कर्तेत्युच्यते? अत आह—ब्रह्मेति । ब्रह्मेश्वरो ब्रह्माणं हिरण्यगर्भमसृजत्, तस्मै च वेदान्प्रदाय भौतिकं प्रपञ्चं सर्जयामास सृजन्तं ब्रह्माणं प्रेरयामास । वेदशब्देभ्य इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । ततश्च वेदशब्दान्स्मारयित्वा ऽसर्जयत्, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति श्रुतेः । ततश्च कर्तृत्वं हिरण्यगर्भस्य, प्रयोजककर्तृत्वं परमेश्वरस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

(क०) साक्षात्कर्तुश्चतुर्मुखाद्भौतिकसृष्टेः क्रममाह—**तदाज्ञये**ति । तस्य विराज आज्ञया । तेभ्यः प्रजापतिभ्यो रैतसी रेतोविकाररूपा ।

तत्र नादोपयोगित्वान्मानुषं देहमुच्यते ॥ १७ ॥
क्षेत्रज्ञः स्थित आकाश आकाशाद्वायुमागतः ।
वायोर्धूमं ततश्चाभ्रमभ्रान्मेघे ऽवतिष्ठते ॥ १८ ॥

रेतःशब्देन शोणितमप्युपलक्ष्यते । स्वेदोद्भेदेति । स्पष्टो ऽर्थः । यूकाऽऽदिन इत्यादौ यूका ऽऽदिर्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ १५—१६- ॥

(सु०) ब्रह्मा किमसृजदित्यपेक्षायामाह—**तदाज्ञयेति** । प्रजापतीन् दक्षादीन् । तेभ्यः किमुत्पन्नमित्यपेक्षायामाह—**तेभ्यस्त्विवति** । रेतसः समुत्पन्ना रैतसी । शरीराणां चातुर्विध्यं कथयति—**स्वेदोद्भेदेति** । किं कस्मादुत्पन्नमित्यपेक्षायामाह—**यूकाऽऽदिन** इति ॥ १५, १६- ॥

(क०) उक्तचतुर्विधदेहमध्ये त्रिविधेषु यूकाऽऽदिदेहेषु लताऽऽदेरचेतनत्वात्, यूकाऽऽदेरतिसूक्ष्मत्वात्, विहगादेः संपूर्णधातुनाड्याद्यभावात्, जरायुजेष्वपि पश्वादिदेहस्य धातुनाड्यादिसंपूर्णतासद्भावे ऽपि तिर्यक्त्वेनोच्चारणाशक्तेश्च, पारिशेष्यान्मानुषं देहमेव 'नादोपयोगि; ततस्तस्यैवोत्पत्तिर्निरूप्यत इत्याह—**तत्रेति** ॥ -१७ ॥

(सु०) तेषु देहेषु मानुषदेहस्यैव विशेषतो निरूपणे कारणमाह—**तत्रेति** ॥ -१७ ॥

(क०) तस्य मानुषशरीरस्य रैतस्यां सृष्टौ जीवस्याकाशादिपरंपरया गर्भसंक्रमणमाह—**क्षेत्रज्ञ** इत्यादिना **गर्भाशयगतं भवेदित्यन्तेन** । क्षेत्रं शरीरम्, तज्जानाति अहमिति वा ममेदमिति वा वेत्तीति क्षेत्रज्ञो जीवः, यदुक्तं भगवता—

'इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥'

आहुत्या ऽऽप्यायितो ग्रस्तरसो ग्रीष्मे च भानुभिः ।
भानुर्मेघे घनरसं निभत्ते तं बलाहकः ॥ १९ ॥
यदा वर्षति वर्षेण सह जीवस्तदा भुवः ।
वनस्पत्योषधीर्जाताः संक्रामत्यविलक्षितः ॥ २० ॥
ताभ्यो ऽन्नं जातमन्नं तत्पुरुषैः शुक्रतां गतम् ।
शुद्धार्तवाया योषाया निषिक्तं स्मरमन्दिरे ॥ २१ ॥
सहार्तवेन शुद्धं चेद्गर्भाशयगतं भवेत् ।

इति । धूमज्योतिर्मरुतां संघातो ऽभ्रम्, जलवत्तदेव मेघः । **आहुत्येति** । यजमानैर्मन्त्रपूर्वकं देवतोद्देशेनाग्नौ प्रक्षिप्यमाणं समिदन्नाज्यादि द्रव्यमाहुतिः, तया ऽऽप्यायितः संतर्पितः, ग्रीष्मे भानुभिः किरणैर्ग्रस्तरसो भूमेरात्तसारो भानुः सूर्यः । घनरसं जलम् । भुवो जाता वनस्पत्योषधीरित्यन्वयः । अचाक्षुषत्वादविलक्षितः । ताभ्य ओषधीभ्यः । अन्नम्, अद्यत इत्यन्नमोदनादि । पुरुषैरन्नं भुक्तं तदोदनादि । शुद्धार्तवायाः, आर्तवं शोणितम् 'लाक्षारसशशास्राभं धौतं यच्च विरज्यते' इत्युक्तलक्षणम्, शुद्धमार्तवं यस्यास्तस्याः । **शुद्धं चेदिति** । शुक्रमपि 'शक्तं शुक्लं गुरु स्निग्धं मधुरं बहुलं बहु । घृतमाक्षिकतैलाभं सद् गर्भाय' इत्युपक्रम्य 'शुद्धं शुद्धार्तवम्' इत्युक्तत्वाच्छुद्धम् । **जीवकर्मेति** । तच्च शुक्रमाशयगतत्वमात्रेण गर्भं नारभते, किं तु जीवकर्मप्रेरितं जीवस्योत्पत्स्यमानदेहाभिमानिनः कर्मभिः प्रारब्धकर्मभिः प्रेरितं देहभावानुकूलक्रियया योजितं सदेव गर्भमारभते । अत्र गर्भशब्देन देहोपादानमाशयं गतः शुक्रशोणितसंघात उच्यते ॥ १८—२२॥

*

(सु०) उत्पत्तिप्रकारं कथयति—**क्षेत्रज्ञ इति** । क्षेत्रज्ञ आत्मा । अभ्रमित्यवर्षुकं मेघशकलमुच्यते, मेघ इति वर्षुको मेघः । ननु मेघे कथमुदकप्राप्तिरित्यत

जीवकर्मप्रेरितं तद् गर्भमारभते तदा ॥ २२ ॥
द्रवत्वं प्रथमे मासि कललाख्यं प्रजायते ।
द्वितीये तु घनः पिण्डः [1]पेशीषद्घनमर्बुदम् ॥ २३ ॥
पुंस्त्रीनपुंसकानां स्युः प्रागवस्थाः क्रमादिमाः ।
तृतीये त्वङ्कुराः पञ्च कराङ्घ्रिशिरसो मताः ॥ २४ ॥

आह—आहुत्येति । आहुत्या यागादौ विहितया ऽऽप्यायितस्तर्पितः, संतुष्ट इति यावत्, भानुभिः किरणैर्ग्रस्तरसः स्वीकृतोदको भानुः सूर्यो मेघे घनरसमुदकं निधत्ते । मेघवृष्टेनोदकेन सह जीवस्यौषध्यादिप्रवेशमाह—तं बलाहक इति । जीवस्यौषधीभ्यो ऽन्नशुक्रादिद्वारा गर्भप्रवेशमाह—ताभ्य इति ॥ १८—२२ ॥

(क०) एवमुक्तप्रकारेणाशयगतस्य गर्भस्य प्रथममासत आरभ्य नवममासपर्यन्तं प्रतिमासमवस्थाभेदान्दर्शयति—द्रवत्वमित्यादिना । कललाख्यं कललमित्याख्या यस्य तत्तथोक्तम् । कललमित्यगृहीतकाठिन्यस्य शुक्लशोणितसंघातस्य द्रवीभाव उच्यते । द्वितीये त्विति । घनः पिण्डो जनिष्यमाणस्य पुंसः प्रागवस्था, पेशी जनिष्यमाणायाः स्त्रियाः प्रागवस्था, ईषद्घनमर्बुदं जनिष्यमाणस्य नपुंसकस्य प्रागवस्था, इति क्रमः । घनः काठिन्ययुक्तः, पेशी चतुरश्रा मांसप्राया, ईषद्घनं घनपेश्युभयसाधारणत्वात्तथोक्तम्, अर्बुदं शाल्मलीमुकुलाकारम्; यथा ऽऽहुः—

'चतुरश्रा स्मृता पेशी वृत्तः पिण्डो घनः स्मृतः ।
शाल्मलीमुकुलाकारमर्बुदं भिषजो विदुः ॥' इति ।

तृतीये त्विति । पूर्वोक्तघनपिण्डादेः, कराङ्घ्रिशिरसः, करौ चाङ्घ्री च शिरश्च कराङ्घ्रिशिरः, प्राण्यङ्गत्वाद् द्वंद्वैकवद्भावः, तस्य कराङ्घ्रिशिरसः ।

[1] पेशी च घन०.

अङ्गप्रत्यङ्गभागाश्च सूक्ष्माः स्युर्युगपत्तदा ।
विहाय श्मश्रुदन्तादीञ्जन्मानन्तरसंभवान्[1] ॥ २५ ॥
एषा प्रकृतिरन्या तु विकृतिः संमता सताम् ।
चतुर्थे व्यक्तता तेषां [2]भावानामपि जायते ॥ २६ ॥
पुंसां शौर्यादयो भावा भीरुत्वाद्यास्तु योषिताम् ।
नपुंसकानां संकीर्णा भवन्तीति प्रचक्षते ॥ २७ ॥

अङ्कुरा इति । अङ्कुरा जायमाना एव कराङ्घ्रिशिरो भवन्तीति भाव्यवयवविवक्षया ऽयं व्यपदेशः सूत्रशाटकन्यायेन । युगपदङ्कुरावस्थायामेव । अङ्गप्रत्यङ्गभागा इति । शिरोऽङ्कुरे ग्रीवानयननासिकाकर्णादिभागाः, कराङ्कुरयोरंसकूर्परमणिबन्धाङ्गुल्यादिभागाः, अङ्घ्र्यङ्कुरयोरूरुजानु-जङ्घागुल्फाङ्गुल्यादिभागाः । सूक्ष्मा अव्यक्तरूपाः ॥ **एषा प्रकृतिरिति** । जन्मानन्तरसंभवाञ्श्मश्रुदन्तादीन्विहायाङ्कुराद्यवस्थायामेव सूक्ष्मरूपाङ्गप्रत्यङ्गभागोत्पत्तिः प्रकृतिः, जरायुजानां साधारणः स्वभाव इति यावत् । **अन्या तु विकृतिरिति** । अन्या जन्मानन्तरभाविनां श्मश्रुदन्तादीनामङ्गादिसमानकालमेवोत्पत्तिरङ्गादिषु केषांचिदनुत्पत्तिः स्थानव्यत्यासेनोत्पत्तिरङ्गुल्यादिसंख्याया न्यूनाधिकभावश्च । **चतुर्थ** इति । तेषामङ्गप्रत्यङ्गभागानां व्यक्तता ऽभिव्यक्तता पृथगात्मता । भावानामपि शौर्यादीनामात्मधर्माणां लीनानां व्यक्तता ॥ २३––२७ ॥

(सु०) प्रतिमासं गर्भस्यावस्थाविशेषमाह––द्रवत्वमिति । पुंस्त्रीनपुंसकानां क्रमात्प्रागवस्था आह––द्वितीय इति । पिण्डस्य पेशीसाम्यं पुरुषावस्था, कठिनत्वं स्त्र्यवस्था, अर्बुदत्वमकठिनत्वं नपुंसकावस्था ॥ श्मश्रुदन्तादीत्यादिशब्देन

[1] श्मश्रुदन्तादि जन्मानन्तरसंभवात्.

[2] भावानामुपजायते.

मातृजं चास्य हृदयं विषयानभिकाङ्क्षति ।
अतो मातुर्मनोऽभीष्टं कुर्याद्गर्भसमृद्धये ॥ २८ ॥
तां च द्विहृदयां नारीमाहुर्दौहृदिनीं बुधाः ।
अदानाद्दोहदानां स्युर्गर्भस्य व्यङ्गताऽऽदयः ॥ २९ ॥
मातुर्यद्विषयालाभस्तदार्तो जायते सुतः ।
गर्भः स्यादर्थवान्भोगी दोहदाद्राजदर्शने ॥ ३० ॥
अलंकारेषु ललितो धर्मिष्ठस्तापसाश्रमे ।
देवतादर्शने भक्तो हिंस्रो भुजगदर्शने ॥ ३१ ॥
गोधाऽशने तु निद्रालुर्बली गोमांसभक्षणे ।
माहिषे शुक्ररक्ताक्षं लोमशं सूयते सुतम् ॥ ३२ ॥

स्त्रीणां स्तनादि ज्ञातव्यम्, जन्मानन्तरसंभवादिति हेतूक्तेः ॥ चतुर्थे भावाः प्रकटीभवन्तीत्युक्तम्; तानेव भावान्विभज्य कथयति—पुंसामिति ॥२३—२७॥

(क०) **मातृजं चेति** । अस्य गर्भस्य मातृजं मातुर्जातं हृदयम्, चकारान्मातुर्हृदयं च; तदुभयं यतो विषयानभिकाङ्क्षति, अत इति संबन्धः । अयमर्थः—मातृहृदयसंबद्धस्य गर्भहृदयस्यैव विषयाभिलाषित्वात्तदा मातुरभीष्टमवश्यं कर्तव्यं गर्भसमृद्धिकामेनेति ॥ **दौहृदिनीमिति** । द्वयोर्हृदयोः समाहारो द्विहृदयम्, तस्य भावो दौहृदमिति पृषोदरादित्वात्साधुः; तत्संबन्धाद्गर्भोऽपि दौहृदमित्युच्यते; तद्दौहृदमस्या अस्तीति दौहृदिनी, ताम् । तदभीष्टाकरणे दोषमाह—**अदानादिति** । दोहदानाम्, दोहदं गर्भिणीमनोरथः, तद्विषया अपि दोहदानि, तेषाम् ॥ तत्तद्दोहदवशादुत्पत्स्यमानस्योत्कर्षापकर्षावाह—**गर्भः स्यादित्यादिना** । गर्भिण्या राजदर्शने

प्रबुद्धं पञ्चमे चित्तं मांसशोणितपुष्टता ।
षष्ठे ऽस्थिस्नायुनखरकेशरोमविविक्तता ॥ ३३ ॥
बलवर्णौ चोपचितौ सप्तमे त्वङ्गपूर्णता ।
पाल्यन्तरितहस्ताभ्यां श्रोत्ररन्ध्रे पिधाय सः ॥ ३४ ॥
उद्विग्नो गर्भसंवासादास्ते गर्भाशयान्वितः ।
स्मरन्पूर्वानुभूताः स नानाजातीश्च यातनाः ॥ ३५ ॥

दोहदादभिलाषाद्गर्भ उत्पत्स्यमानो ऽर्थवान्भोगी च भवति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ २८—३२ ॥

(सु०) **मातृजमिति** । मातृजं मातृसंबन्धि हृदयमस्याभीष्टान्विषयानभिकाङ्क्षति । अथ वा, अस्य गर्भस्य मात्रवयवेषु निष्पन्नं मातृजं हृदयमिति संबन्धः कर्तव्यः ॥ दौहृदिनीपदं निर्वक्ति—तां चेति । दोहदादाने दोषमाह—अदानादिति । व्यङ्गता काणत्वान्धत्वपङ्गुत्वादिः । आदिशब्देन दुर्बलत्वं निरुत्साहत्वमित्यादि ज्ञातव्यम् ॥ दोहदविशेषेण गर्भे फलविशेषमाह—**गर्भः** स्यादिति ॥ माहिष इति । माहिषमांसे दोहदिनी नारी शुकवद्रक्ताक्षमालोहितलोचनं रोमशं च सुतमपत्यं सूते ॥ २८—३२ ॥

(क०) **पञ्चम** इति । प्रबुद्धम्, पूर्वं लीनमन्तःकरणं तदा स्पन्दोन्मुखं भवति । **षष्ठ** इति । स्नायवः सूक्ष्मसिराः, केशाः शिरोजाः, रोमाण्यङ्गरुहाणि ; बलवर्णौ, बलं सत्त्वम्, वर्णो गौरताऽऽदिः । **सप्तमे त्विति** । पाल्यन्तरितहस्ताभ्याम् । पालिरूरुः, 'पालिः स्त्र्यश्र्यङ्कपङ्क्तिषु' इत्यभिधानात् ; पालिभ्यामूरुभ्यामन्तरितावाच्छादितौ हस्तौ, ताभ्याम् । श्रोत्ररन्ध्रे पिधायेत्यनेनाधोमुखतया संकुचद्गात्रत्वमुक्तम् ॥ उद्विग्नो भीतः । गर्भाशयान्वितो जरायुग्रस्तदेहः । अभ्यासतत्पर इति । अभ्यासो नामात्र

मोक्षोपायमभिध्यायन्वर्तते ऽभ्यासतत्परः ।
अष्टमे त्वक्स्मृती[1] स्यातामोजश्चैतच्च हृद्भवम् ॥ ३६ ॥
शुद्धमापीतरक्तं च निमित्तं जीविते मतम् ।
पुनरम्बां पुनर्गर्भं चञ्चलं तत्प्रधावति ॥ ३७ ॥
अतो जातो ऽष्टमे मासि न जीवत्योजसोज्झितः ।
किंचित्कालमवस्थानं संस्कारात्खण्डिताङ्गवत् ॥ ३८ ॥
समयः प्रसवस्य स्यान्मासेषु नवमादिषु ।
मातू रसवहां नाडीमनुबद्धा पराऽभिधा ॥ ३९ ॥

संसारजिहासया पौनःपुन्येनात्मचिन्तनम् ॥ **अष्टम** इति । त्वक्स्मृती स्यातामिति । यद्यपि त्वक्स्मृती सप्तमे ऽपि स्तः, तथा ऽप्यत्र त्वचः सान्द्रत्वं स्मृतेश्च विकल्पक्षियत्वं भवतीत्यर्थः । ओजश्च स्यादित्यूहः । ओजः शुक्लसारः । एतदोजश्च हृद्भवं हृन्निवासं शुद्धं दुष्टवाताद्यनुपहतम् आपीतरक्तमीषत्पीतरक्तवर्णं जीविते प्राणधारणे निमित्तं कारणं मतमित्यन्वयार्थः । तदोजश्चञ्चलमेकत्रानवस्थितं सदम्बां गर्भं च मुहुर्धावति । तदुक्तं वाग्भटाचार्येण— 'ओजो ऽष्टमे संचरति मातापुत्त्रौ मुहुः क्रमात्' इति । यतो ऽष्टमे ऽनवस्थितमोजो ऽत इत्यर्थः । अतो ऽष्टमे मासि जातो न जीवतीति न माससाकल्यार्थः; अपि तु यदौजो गर्भं विहायाम्बां संक्रामेत्तदा जात ओजसोज्झितत्वान्न जीवतीत्यर्थः । यदा पुनरोजो ऽम्बां विहाय गर्भं संक्रामेत्तदा तु प्रसवे ऽम्बा न जीवति ; यदा पुनरोजसः प्रधावनसमय एव प्रसवस्तदा तस्यैकत्राप्यनवस्थानादुभावपि न जीवत इति भावः । ननु लोके क्वचिदोजसोज्झितस्यापि गर्भस्य जन्मानन्तरं किंचित्कालं जीवतो ऽवस्थानं दृश्यते, तत्कथमजीवनमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तमुपपत्तिमाह— **किंचित्कालमिति** । संस्कारादोजःसंचारसंस्कारात् । खण्डिताङ्गवत्, खण्डितं च

[1] त्वक्श्रुती.

नाभिस्थनाडी गर्भस्य मात्राहाररसावहा ।
कृताञ्जलिर्ललाटेऽसौ मातृपृष्ठमभि स्थितः ॥ ४० ॥
अध्यास्ते संकुचद्गात्रो गर्भे दक्षिणपार्श्वगः ।
वामपार्श्वस्थिता नारी क्लीबं मध्यस्थितं मतम् ॥ ४१ ॥
क्रियतेऽधःशिराः सूतिमारुतैः प्रबलैस्ततः ।
निःसार्यते रुजद्गात्रो यन्त्रच्छिद्रेण बालकः ॥ ४२ ॥
जातमात्रस्य तस्याथ प्रवृत्तिः स्तन्यगोचरा ।
प्राग्जन्मबोधसंस्कारादिति जीवस्य नित्यता ॥ ४३ ॥

तदङ्गमिति कर्मधारयः । खण्डितमङ्गं यथोत्तरक्षणे प्राणसंचारसंस्काराच्चेष्टमानं दृश्यते तद्वदित्यर्थः ॥ **नवमादिष्विति** । कचिन्नवमे मासे प्रसवः स्यात्कचिद्दशमे कचिदेकादशेऽपीति दर्शयितुमादिशब्दग्रहणम् ॥ ३३—४१ ॥

(सु०) पञ्चमे मासि चित्तं प्रबुद्धम्, ज्ञानवान्भवतीत्यर्थः । विविक्तता पृथक्त्वे सति प्रकटत्वम् ॥ उपचितौ वृद्धिं प्राप्तौ । **पाल्यन्तरितेति** । पाली कर्णपाली, तया ऽन्तरिताभ्यां व्यवहिताभ्यां पाणिभ्यां श्रोत्ररन्ध्रे पिधाय । उद्विग्नो वैराग्यमापन्नः । गर्भशयो गर्भे ध्यानातिशय आत्मानुसंधानम्, तेनान्वितः । यातनाः पीडाः । मोक्षोपायं मोक्षसाधनमभिध्यायंश्चिन्तयन् । अभ्यासतत्पर आत्मानुसंधाननिष्ठः । अष्टममासावस्थां कथयति—**अष्टम** इति । श्रुतिर्बहिःस्थस्य शब्दस्याकर्णनं न तु श्रवणेन्द्रियम्, तस्याकाशस्वरूपत्वान्नित्यत्वेनानुत्पत्तेः । ओजो धातुविशेषः ॥ शुद्धमकलुषम् । ओजो जीविते निमित्तमित्युक्तम्; तदेव विशदयति—**पुनरम्बामिति** ॥ गर्भस्य कथं पुष्टिरित्यत आह—**मातुरिति** । नाडीमनुबद्धा तद्विमिश्रा । मातृपृष्ठमभि लक्षीकृत्य । दक्षिणपार्श्वग इति पुंलिङ्गनिर्देशात्पुमानिति गम्यते ॥ ३३—४१ ॥

(क०) सूतिमारुतैरपानाख्यमारुतैः । यन्त्रच्छिद्रेण योनिरन्ध्रेण ॥ तस्य जातस्य ॥ **मृदव इति** । मृदवो मृदुत्वयुक्ताः । **क्लीहेति** । जीवा-

भावाः स्युः षड्विधास्तस्य मातृजाः पितृजास्तथा ।
रसजा आत्मजाः सत्त्वसंभवाः सात्म्यजास्तथा ॥ ४४ ॥
मृदवः शोणितं मेदो मज्जा प्लीहा यकृद् गुदम् ।
हृन्नाभीत्येवमाद्यास्तु भावा मातृभवा मताः ॥ ४५ ॥
श्मश्रुलोमकचाः स्नायुसिराधमनयो नखाः ।
दशनाः शुक्रमित्याद्याः स्थिराः पितृसमुद्भवाः ॥ ४६ ॥
शरीरोपचयो वर्णो वृद्धिः तृप्तिर्बलं स्थितिः[1] ।
अलोलुपत्वमुत्साह इत्यादीन्रसजान्विदुः ॥ ४७ ॥

धिष्ठानभूतवामपार्श्वस्थितमांसविशेषवाचकः प्लीहन्शब्दः । यकृदिति दक्षिण-पार्श्वस्थितस्तादृशो मांसविशेषः । स्नायुसिराधमनयः, स्नायवः सूक्ष्मनाड्यः, सिरास्ततो ऽपि स्थूलाः, धमनय एरण्डकाण्डवत्स्थूलाः । स्थिराः कठिनाः ॥ ४२—४६ ॥

(सु०) प्रसूतिप्रकारं कथयति—क्रियत इति । सूतिमारुतैः प्रसूति-साधनैर्वायुभिः । रुजद्गात्रः पीडितदेहः । यन्त्रच्छिद्रेण, यन्त्राकारेण सूक्ष्मेण योनिरन्ध्रेणेत्यर्थः ॥ जातमात्रस्य स्तन्यपानादिप्रवृत्त्या जीवस्य नित्यत्वं कथयति—जातमात्रस्येति ॥ भावभेदान्कथयति—भावाः स्युरिति । रसो ऽन्नरसः । सत्त्व-मन्तःकरणविशेषः । सात्म्यं चिरपरिचयसंस्कारविशेषः ॥ मातृजान्भावान्क-थयति—मृदव इति । मृदवो मार्दवयुक्ताः प्रदेशाः । प्लीहा यकृच्च हृदयस्थितौ मांसखण्डविशेषौ । हृच्च नाभिश्च हृन्नाभीति समाहारद्वंद्वः । 'द्वंद्वश्च प्राणितूर्य-सेनाऽङ्गानाम्' इत्येकवद्भावः ॥ ४२—४६ ॥

(क०) शरीरोपचय इत्यादिर्ग्रन्थविस्तरकातरा इत्यन्तो ग्रन्थो निगदव्याख्यातः ॥ ४७—७४ ॥

[1] धृतिः

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं धर्माधर्मौ च भावना ।
प्रयत्नो ज्ञानमायुश्चेन्द्रियाणीत्यात्मजा मताः ॥ ४८ ॥
ज्ञानेन्द्रियाणि श्रवणं स्पर्शनं दर्शनं तथा ।
रसनं घ्राणमित्याहुः पञ्च तेषां तु गोचराः ॥ ४९ ॥
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्ध इति क्रमात् ।
वाक्कराङ्घ्रिगुदोपस्थानाहुः कर्मेन्द्रियाणि तु ॥ ५० ॥
वचनादानगमनविसर्गरतयः क्रमात् ।
क्रियास्तेषां मनो बुद्धिरित्यन्तःकरणद्वयम् ॥ ५१ ॥
सुखं दुःखं च विषयौ विज्ञेयौ मनसः क्रिया ।
स्मृतिभ्रान्तिविकल्पाद्या [1]धियो ऽध्यवसितिर्मता ॥ ५२ ॥
ब्रह्मयोनीनीन्द्रियाणि भौतिकान्यपरे जगुः ।
सत्त्वाख्यमन्तःकरणं गुणभेदात्त्रिधा मतम् ॥ ५३ ॥

(सु०) रसजानात्मजांश्च कथयति—**शरीरेति** । उपचयः पीनत्वम् । वृद्धिः प्रमाणाधिक्यम् ॥ ४७, ४८ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणि तद्विषयांश्च विभजते—**ज्ञानेन्द्रियाणीति** । स्पर्शनं त्वगिन्द्रियम् । दर्शनं चक्षुः । रसनं जिह्वा ॥ ४९ ॥ कर्मेन्द्रियाणि तद्व्यापारांश्च कथयति—**वाक्करेति** ॥ ५० ॥ वेदान्तिनां मतमाश्रित्यान्तःकरणद्वयं कथयति—**मनो बुद्धिरिति** । वाचस्पत्ये 'बुद्धिमनसोश्च करणयोरहमिति प्रख्यानप्रतिभासालम्बनत्वं योगः' इत्युक्तम् ॥ ५१ ॥ बुद्धिमनसोर्विवेकार्थं व्यापारविशेषं कथयति—**सुखमिति** । ततश्च सुखदुःखोपलब्धिसाधनं मनः, स्मृतिभ्रान्तिविकल्पादिसाधनं बुद्धिरिति विवेकः । व्यवसितिर्व्यापारः ॥ ५२ ॥ मतभेदेनेन्द्रियकारणं निरूपयति—**ब्रह्मेति** । वेदान्तिनस्तु ब्रह्मकारणकानीन्द्रियाणीत्याहुः, सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्तत्वात् । अथ वा ब्रह्मयोनीन्यभौतिकानीति सांख्या मन्यन्ते । अपरे वैशेषिका भौतिकानि

[1] धियो व्यवसिति०

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः सत्त्वात्तु सात्त्विकात् ।
आस्तिक्यशुद्धधर्मैकरुचिप्रभृतयो मताः ॥ ५४ ॥
सत्त्वात्तु राजसाद्भावाः कामक्रोधमदादयः ।
निद्राऽऽलस्यप्रमादार्तिवञ्चनाद्यास्तु तामसात् ॥ ५५ ॥
प्रसन्नेन्द्रियताऽऽरोग्यानालस्याद्यास्तु सात्त्यजाः ।
देहो भूतात्मकस्तस्मादादत्ते तद्गुणानिमान् ॥ ५६ ॥
शब्दं श्रोत्रं सुषिरतां वैविक्त्यं सूक्ष्मबोद्धृताम् ।
बिलं च गगनाद्वायोः स्पर्शं च स्पर्शनेन्द्रियम् ॥ ५७ ॥
उत्क्षेपणमवक्षेपाकुञ्चने गमनं तथा ।
प्रसारणमितीमानि पञ्च कर्माणि रूक्षताम् ॥ ५८ ॥

पृथिव्यादिभूतोत्पन्नानीत्याहुः । तृतीयमन्तःकरणं कथयति—सत्त्वाख्यमिति । सत्त्वाख्यं स्वभावाख्यमित्यर्थः । गुणभेदात्सत्त्वरजस्तमोभेदात् ॥ ५३ ॥ गुणान्विभज्य कथयति—सत्त्वमिति । सात्त्विकान्तःकरणकार्यं कथयति—सत्त्वादिति । आस्तिक्यमस्ति परलोक इति श्रद्धा । शुद्धो निर्मलो यो धर्मस्तत्रैका रुचिः प्रीतिः । प्रभृतिशब्देनाधर्मान्निवृत्तिरुच्यते ॥ ५४ ॥ राजसान्तःकरणकार्यं कथयति—सत्त्वादिति । राजसाद्रजोगुणप्रधानात् सत्त्वात्सत्त्वाख्यादन्तःकरणात् । तामसान्तःकरणकार्यं कथयति—निद्रेति । निद्रा, इन्द्रियाणां बाह्यविषयव्यापारोपरमः सुप्तिः सुषुप्तिर्वा । आलस्यमिष्टसाधनेष्वपि व्यापारेष्वप्रवृत्तिः । प्रमादो निरवधानत्वम् । वञ्चनं प्रतारणम् ॥ ५५ ॥ सात्म्यजान्भावान्कथयति—प्रसन्नेति । आरोग्यं नीरोगत्वम् । देहे भूतगुणान्विभजते—देह इति । भूतात्मकः पञ्चमहाभूतारब्धः । यद्यपि देहस्यैकैकभूतारब्धत्वमेव, तथा ऽप्युपष्टम्भकत्वमन्येषां भूतानां विद्यत एव ॥ ५६ ॥ सुषिरता सच्छिद्रत्वम् । वैविक्त्यं विविक्तस्य भावो देहस्वभावप्रापकत्वेन पृथगवस्थानम् । सूक्ष्मबोद्धृता दुर्बोधस्याप्यर्थस्यानायासेन परिज्ञानम् । बिलं स्थूलं छिद्रं सुषिरं त्वल्पमिति विवेकः । शरीरे वायुगुणान्कथयति—वायोरिति । स्पर्शो गुणः । स्पर्शनेन्द्रियं त्वगिन्द्रि-

प्राणापानौ तथा व्यानसमानोदानसंज्ञकान् ।
नागं कूर्मं च कृकरं देवदत्तं धनंजयम् ॥ ५९ ॥
दशेति वायुविकृतीस्तथा गृह्णाति लाघवम् ।
तेषां मुख्यतमः प्राणो नाभिकंदादधः स्थितः ॥ ६० ॥
चरत्यास्ये नासिकयोर्नाभौ हृदयपङ्कजे ।
शब्दोच्चारणनिःश्वासोच्छ्वासकासादिकारणम् ॥ ६१ ॥
अपानस्तु गुदे मेढ्रे कटीजङ्घोदरेषु च ।
नाभिकंदे वङ्क्षणयोरूरुजानुनि तिष्ठति ॥ ६२ ॥
अस्य मूत्रपुरीषादिविसर्गः कर्म कीर्तितः ।
व्यानो ऽक्षिश्रोत्रगुल्फेषु कट्यां घ्राणे च तिष्ठति ॥ ६३ ॥
प्राणापानधृतित्यागग्रहणाद्यस्य कर्म च ।
समानो व्याप्य निखिलं शरीरं वह्निना सह ॥ ६४ ॥

यम् ॥ ५७ ॥ उत्क्षेपणमूर्ध्वाकाशदेशेन सह संयोगजनकं कर्म। अवक्षेपो ऽधराकाशदेशेन सह संयोगजनकं कर्म। आकुञ्चनं स्वाभिमुखानयनम्। गमनं दिग्विशेषानवच्छिन्नाकाशदेशसंयोगजनकं कर्म। प्रसारणं परतो नयनम्। रूक्षता स्निग्धत्वाभावः ॥ ५८ ॥ प्राणापानादयो दश वायुविकाराः। लाघवं गुरुत्वाभावः। एतान्गुणान्वायोर्गृह्णाति शरीरमिति संबन्धः ॥ ५९, ५९- ॥ मुख्यस्य प्राणस्य स्थानं व्यापारं च कथयति—तेषामिति। मुख्यतमः प्रधानभूतः, अन्येषामपानादीनां तदनुयायित्वात्। नाभिकंदादध आधारप्रदेशे चरति विचरति ॥ -६०, ६१ ॥ अपानस्य स्थानं कर्म च कथयति— अपानस्त्विति। कटीजङ्घोदरेष्वित्यत्र पञ्चस्वित्यध्याहार्यम्, अन्यथा 'द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनाऽङ्गानाम्' इत्येकवद्भावप्राप्तेः। संख्योपादाने तु नैकवद्भावः प्राप्नोति, 'कथं चेदृश दन्तोष्ठाः संख्यावाचीह भेदकः' इति विचारचिन्तामणावुक्तत्वात् ॥ ६२ ॥ मूत्रपुरीषादीति। अत्रादिशब्देन वीर्यदूषिकाऽऽदिग्रहणम्। व्यानस्य स्थानं कर्म च कथयति—व्यान इति ॥ ६३ ॥ प्राणापानयोः पवनयोर्धृतिर्धारणम्, कुम्भनमिति यावत्। त्यागो

द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीरन्ध्रेषु संचरन् ।
भुक्तपीतरसान्सम्यगानयन्देहपुष्टिकृत् ॥ ६५ ॥
उदानः पादयोरास्ते हस्तयोरङ्गसंधिषु ।
कर्मास्य देहोन्नयनोत्क्रमणादि प्रकीर्तितम् ॥ ६६ ॥
त्वगादिधातूनाश्रित्य पञ्च नागादयः स्थिताः ।
उद्गारादि निमेषादि क्षुतप्रभृति च क्रमात् ॥ ६७ ॥
तन्द्राप्रभृति शोफादि तेषां कर्म प्रकीर्तितम् ।
अग्नेस्तु लोचनं रूपं पित्तं पाकं प्रकाशताम् ॥ ६८ ॥
अमर्षं तैक्ष्ण्यमूष्माणमोजस्तेजश्च शूरताम् ।
मेधावितां तथाऽऽदत्ते जलात्तु रसनं रसम् ॥ ६९ ॥
शैत्यं स्नेहं द्रवं स्वेदं मूत्रादि मृदुतामपि ।
भूमेर्घ्राणेन्द्रियं गन्धं स्थैर्यं धैर्यं च गौरवम् ॥ ७० ॥

बहिर्निःसारणम् । ग्रहणमन्तःप्रवेशनम् । आदिशब्देन योगशास्त्रप्रसिद्धं नकुलकर्मादि । समान इति । वह्निनोदर्येण भुक्तपीतपाकहेतुना सह संचरन् भुक्तपीतरसान्नाडीरन्ध्रेष्वानयन्देहपुष्टिं करोतीति संबन्धः ॥ ६४, ६५ ॥ उदानस्य स्थानं कर्म च कथयति—उदान इति । देहस्योन्नयनमूर्ध्वनयनम । उत्क्रमणं मरणम् । आदिशब्देन हिक्काऽऽदि ॥ ६६ ॥ नागादीनां पञ्चानां वायूनां स्थानं कर्म च कथयति—त्वगादीति । त्वचि नागस्यावस्थानम्, शोणिते कूर्मस्य, मांसे कृकरस्य, मेदसि देवदत्तस्य, अस्थ्नि धनंजयस्य ॥ ६७ ॥ तन्द्रा ऽऽलस्यम् । प्रभृतिशब्देन जृम्भणादि । शरीरे तेजोगुणान्कथयति—अग्नेस्त्विति । लोचनं चक्षुरिन्द्रियम् । पित्तं दोषविशेषः । पाको ऽन्नरसपचनम् । प्रकाशता तेजस्विता ॥ ६८ ॥ अमर्षः कोपः । तैक्ष्ण्यमसहनत्वम् । ऊष्मा स्वेदोत्पादकस्तापविशेषः । ओजः पूर्वोक्तम । शूरता निर्भयत्वम् । मेधाविता ऽनुभूतस्याविस्मृतिः । उदकगुणान्कथयति—जलात्त्विति । रसनं रसनेन्द्रियम् ॥ ६९ ॥ स्नेहः स्निग्ध इति व्यवहारकारणभूतो वाग्विशेषगुणः । पृथ्वीगुणान्कथयति—

श्मश्रुकेशनखं दन्तानस्थ्याद्यन्यच्च कर्कशम् ।
वातादिधातुप्रकृतिर्व्योमादिप्रकृतिस्तथा ॥ ७१ ॥
सप्तधा सात्त्विको यश्च ब्रह्मेन्द्रयमविग्रहः ।
वारुणश्चाथ कौबेर आर्षो गान्धर्वविग्रहः ॥ ७२ ॥
राजसः षड्विधो यश्च पैशाचो राक्षसस्तथा ।
आसुरः शाकुनः सार्पः प्रेतदेहस्तथा परः ॥ ७३ ॥
तामसस्त्रिविधो यश्च पशुमत्स्याङ्घ्रिपाकृतिः ।
तेषां लक्ष्माणि न ब्रूमो ग्रन्थविस्तरकातराः ॥ ७४ ॥
पिण्डस्याहुः षडङ्गानि शिरः पादौ करौ तथा ।
मध्यं चेत्यथ वक्ष्यन्ते प्रत्यङ्गान्यखिलान्यपि ॥ ७५ ॥
त्वचः सप्त कलाः सप्त स्नायुश्लेष्मजरायुभिः ।
छन्नाः कोशाग्निभिः पक्वास्ता धातून्तरा ऽन्तरा ॥ ७६ ॥

भूमेरिति । स्थैर्यमत्वरत्वम् । धैर्यमापद्यप्यव्यामूढता । गौरवं पतनासमवायिकारणभूतो गुणः ॥ ७० ॥ अन्यानपि देहभेदान्कथयति—वातादीति । वातादयो वातपित्तश्लेष्माणः । व्योमपवनतेजोऽम्बुभूमयो व्योमादयः ॥ ७१ ॥ सप्तधा सप्तप्रकारः सात्त्विको देहो ब्रह्मादीनाम्, षड्विधो राजसो देहः पिशाचादीनाम्, त्रिविधस्तामसो देहः पश्वादीनामिति । तेषां लक्षणं किमिति नोक्तमित्यत आह—तेषामिति ॥ ७२–७४ ॥

(क०) जातस्य मातृजादीन्षड्विधान्भावान्भौतिकस्य देहस्य तत्तद्भूतगुणोपादानं चोक्त्वा तस्य देहस्याङ्गप्रत्यङ्गधातुधमनीचक्रादिप्रपञ्चमाह—**पिण्डस्याहुरित्यादिना** । प्रत्यङ्गानि त्वक्कलाऽऽदीनि । वक्ष्यन्ते, समनन्तरमेवेत्यर्थः ॥ **त्वचः सप्तेति** । पच्यमानादसृजो जायमाना भासिन्यादयः सप्त त्वचः । यथोक्तमायुर्वेदे—

सीमभूताश्च धातूनां काष्ठसारोपमा मताः ।
आद्या मांसधरा मांसे सिरा धमनयस्तथा ॥ ७७ ॥
स्नायुस्रोतांसि रोहन्ति पङ्के पङ्कजकंदवत् ।
असृङ्मेदःश्लेष्मशकृत्पित्तशुक्रधराः पराः ॥ ७८ ॥

'इति भूतमयो देहस्तत्र सप्त त्वचो ऽसृजः ।
पच्यमानात्प्रजायन्ते क्षीरात्संतानिका इव ॥
भासिनी लोहिनी श्वेता ताम्रा त्वग्वेदिनी तथा ।
स्याद्रोहिणी मांसधरा सप्तमी परिकीर्तिता ॥'

इति । कलाः सप्तेति । रसक्लेदो धातुसारविशेषः पूर्वोत्तरधात्वन्तरालस्थः स्नायुश्लेष्मजरायुच्छन्नः कोशाग्निपक्वः काष्ठसारोपमः सूक्ष्मरूपत्वात्कलेत्युच्यते । तथा चोक्तम्—

'धात्वाशयान्तरक्लेदो विपक्वः स्वं स्वमूष्मणा ।
श्लेष्मस्नाय्वपराच्छन्नः कलाऽऽख्यः काष्ठसारवत् ॥'

इति । स्नाय्वादिच्छन्नत्वादिकं विशेषणं त्वक्कलोभयसाधारणं वेदितव्यम् । तास्त्वचः कलाश्च धातूनन्तरा ऽन्तरा त्वगादिसप्तधातूनां मध्ये मध्ये सीमभूतास्तेषामेव धातूनामसंकीर्णताऽऽपादका इत्यर्थः ॥ आद्येति । आद्या-त्वक्कला च मांसधरा नाम, पराः षट् त्वचः कलाश्चासृगादिधराः ॥ ७५—७८ ॥

(सु०) देहे ऽङ्गप्रत्यङ्गानि विभजते—पिण्डस्येति ॥ धातूनन्तरा ऽन्तरा सप्तानां धातूनां मध्ये मध्य इत्यर्थः ॥ काष्ठसारोपमा कठिना ऽऽद्या मांसधरा त्वक्, अन्यास्त्वकठिना इत्यर्थः । सिराऽऽदयः कुत्रोत्पद्यन्त इत्यत आह—मांस इति । धमनयः सिराविशेषाः ॥ स्नायुस्तन्तुसंनिभो मांसबन्धनविशेषः । अन्यास्त्वचः कलाश्च किं धारयन्तीत्यत आह—असृगिति ॥ ७५—७८ ॥

त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।
सप्त स्युस्तत्र चोक्ता त्वग्रक्तं जाठरवह्निना ॥ ७९ ॥
पक्वाद्भवेदन्नरसादेवं रक्तादिभिः परे ।
स्वस्वकोशाग्निना पक्वैर्जन्यन्ते धातवः क्रमात् ॥ ८० ॥
रक्तश्लेष्मामपित्तानां पक्वस्य मरुतस्तथा ।
मूत्रस्य चाश्रयाः सप्त क्रमादाशयसंज्ञकाः ॥ ८१ ॥
गर्भाशयो ऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे ।
प्रसन्नाभ्यां कफासृग्भ्यां हृदयं पङ्कजाकृति ॥ ८२ ॥
सुषिरं स्यादधोवक्त्रं यकृत्प्लीहान्तरस्थितम् ।
एतच्च चेतनस्थानं तदस्मिंस्तमसा ऽऽवृते ॥ ८३ ॥
निमीलति स्वपित्यात्मा जागर्ति विकसत्यपि ।
द्वेधा स्वप्नसुषुप्तिभ्यां स्वापो बाह्येन्द्रियाणि चेत् ॥ ८४ ॥

(क०) धातूनुद्दिश्य तेषामुत्पत्तिं दर्शयति—**त्वगसृगि**त्यादिना । तत्र चोक्ता त्वगिति । चकारो भिन्नक्रमः, त्वक्चेति । अयमर्थः—अत्र धातुत्वेन परिगणिता बाह्या त्वगपि धातुसीमभूतत्वग्लक्षणेनैवोक्तलक्षणेति ॥ ७९–८२ ॥

(सु०) धातून्विभजते—**त्वगिति** ॥ रक्तादीनामुत्पत्तिप्रकारमाह—**रक्तेति**। आमो ऽपक्वो रसः ॥ स्त्रीणामधिकमाशयं कथयति—**गर्भाशय** इति । हृदयस्योत्पत्तिप्रकारं संस्थानविशेषं स्थानं च कथयति—**प्रसन्नाभ्यामिति** ॥७९–८२॥

(क०) **एतच्च चेतनस्थानमिति** । एतत्पङ्कजाकृत्यधोवक्त्रं सुषिरं हृत्पङ्कजमित्यर्थः । अत्र चशब्दश्चेतनाभिव्यक्तिहेतुभूतस्थानान्तरसमुच्चयार्थः । स्थानान्तराणि तु 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्यादिश्रुत्युक्तानि प्राणा-

लीयन्ते हृदि जागर्ति चित्तं स्वप्नस्तदोच्यते ।
मनश्चेल्लीयते प्राणे सुषुप्तिः स्यात्तदा ऽऽत्मनः ॥ ८५ ॥
स्वमपीतः परात्मानं स्वपित्यात्मेत्यतो मतः ।

दीनि । चेतनस्थानं चेतनस्य कूटस्थब्रह्मणः स्थानमभिव्यक्तिस्थानम् । अत्र चेतनशब्दो न जीवपरः । कुतः ? श्रुतिविरोधात्, 'अथ यदिदं ब्रह्मपुरम्' इत्यादिः श्रुतिर्हि 'पुण्डरीकसंनिवेशम्' इत्यत्र पुण्डरीकस्य ब्रह्मस्थानत्वमाह । तथा हि भामत्यां दहराधिकरणे 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरं दहरं सूक्ष्मगुहाप्रायं पुण्डरीकसंनिवेशं वेश्म दहरम्' इत्युपक्रम्य 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्ब्रह्म गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इति श्रुतिमुदाहृत्य स्वापकाले ऽपि सर्व एवायं विद्वानविद्वांश्च जीवलोको हृत्पुण्डरीकाश्रयं दहराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं प्राप्तो ऽप्यनाद्यविद्यातमःपटलपिहितदृष्टितया ब्रह्मभूयमापन्नो ऽहमस्मीति न वेद' इत्यादिना महता संदर्भेण दहरशब्दस्याकाशजीवपरत्वदूषणपूर्वकं ब्रह्मपरत्वप्रतिपादनादत्रापि हृत्पङ्कजाधिष्ठातृत्वेन चेतनं ब्रह्मैवेत्यवगन्तव्यम् । **तदस्मिन्**नित्यादि । अस्मिंश्चेतने ब्रह्मणि तमसा ऽनाद्यविद्यया ऽऽवृते पिहिते सति, तद्धृदयपङ्कजं यदा निमीलति मुकुलीभवति तदा ऽऽत्मा जीवः स्वपिति निद्राति, तत्पङ्कजं यदा विकसति तदा जीवो जागर्त्यहमिति बुध्यते । अपिश्चार्थे । एतदुक्तं भवति—आत्मनः स्वरूपाज्ञानेन जीवभावे ऽप्यनादिविश्वतैजसप्राज्ञव्यपदेशहेतवो जीवस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्था भवन्तीति । द्वेधेति । स्वापो निद्रा, तद्विशेषौ स्वप्नसुषुप्ती ॥ -८३–८५- ॥

(सु०) हृदयमेव स्वप्नजागरणयोः कारणमित्याह—एतच्चेति । चेतनस्यात्मनः स्थानम् । अस्मिन्निमीलति सत्यात्मा स्वपिति, विकसति सति जागर्ति । स्वापस्य द्वैविध्यं कथयित्वा तं लक्षयति—द्वेधेति । चित्तं मनः, जागर्ति स्वाप्ि-

श्रवणे नयने नासे वदनं गुदशेफसी ॥ ८६ ॥
बहिर्मलवहानि स्युर्नव स्रोतांसि देहिनाम् ।
स्त्रीणां त्रीण्यधिकानि स्युः स्तनयोर्द्वे भगे ऽसृजः ॥ ८७ ॥
अस्थिस्नायुसिरामांसस्थानि जालानि षोडश ।
षट् कूर्चाः करयोरङ्घ्र्योः कंधरायां च मेहने ॥ ८८ ॥
पार्श्वयोः पृष्ठवंशस्य चतस्रो मांसरज्जवः ।
सीवन्यः पञ्च शिरसि द्वे जिह्वालिङ्गयोर्मते ॥ ८९ ॥
चतुर्दशाष्टादश वा [1]संमता अस्थिराशयः ।
अस्थ्नां शरीरे संख्या स्यात्षष्टियुक्तं शतत्रयम् ॥ ९० ॥
वलयानि कपालानि रुचकास्तरुणानि च ।
नलकानीति तान्याहुः पञ्चधा ऽस्थीनि सूरयः ॥ ९१ ॥
त्रीण्येवास्थिशतान्यत्र धन्वन्तरिरभाषत ।

कान्पदार्थान्पश्यति । स्वपितिशब्दं निर्वक्ति—स्वमपीत इति । 'स्वं ह्यपीतो भवति, तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते' इति श्रुतेः ॥ -८३–८५- ॥

(क०) **श्रवणे नयने** इत्यादिरस्मद्विरचिते ऽध्यात्मविवेके वीक्ष्यतां बुधैरित्यन्तः स्पष्टार्थः ॥ -८६–११९ ॥

(सु०) बहिर्मलवहानि रन्ध्राणि कथयति—**श्रवणे** इति ॥ -८६–८७ ॥ जलानि षोडश षट् कूर्चान्रज्जूश्चतस्रः सप्त सीवनीश्च कथयति—**अस्थी-त्यादिना** ॥ ८८, ८९ ॥ [2]मतभेदेनास्थिराशीन्कथयति—**चतुर्दशेति** ॥ ८९- ॥ अस्थीनि संख्याति—**अस्थ्नामिति** ॥ -९० ॥ आकारविशेषेण पञ्चधा ऽस्थी-न्याह—**वलयानीति** ॥ ९१ ॥ मतभेदेनास्थ्नामन्यथा संख्यां ख्यापयति—

[1] सीमन्ता.

[2] नामभेदेन.

द्वे शते त्वस्थिसंधीनां स्यातामत्र दशोत्तरे ॥ ९२ ॥
कोरकाः प्रतरास्तुन्नाः सीवन्यः स्युरुलूखलाः ।
सामुद्गा मण्डलाः शङ्खावर्ता वायसतुण्डकाः ॥ ९३ ॥
इत्यष्टधा समुद्दिष्टा मुनीन्द्रैरस्थिसंधयः ।
पेशीस्नायुसिरासंधिसहस्रद्वितयं मतम् ॥ ९४ ॥
नव स्नायुशतानि स्युश्चतुर्धा स्नायवो मताः ।
प्रतानवत्यः सुषिराः कण्डराः पृथुलास्तथा ॥ ९५ ॥
बन्धनैर्बहुभिर्बद्धा भूरिभारक्षमा भवेत् ।
नौरम्भसि यथा स्नायुशतबद्धा-तनुस्तथा ॥ ९६ ॥
पञ्च पेशीशतान्याहुः शरीरस्थानि सूरयः ।
अधिका विंशतिः स्त्रीणां तत्र स्युः स्तनयोर्दश ॥ ९७ ॥
यौवने ताः प्रवर्धन्ते दश योनौ तु तत्र च ।
द्वे अन्तः प्रसृते बाह्ये द्वे तिस्रो गर्भमार्गगाः ॥ ९८ ॥
शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्ता ऽत्र तृतीयके ।
आवर्ते गर्भशय्या ऽस्ति पित्तपक्वाशयान्तरे ॥ ९९ ॥
रोहिताभिधमत्स्यस्य सदृशी तत्र पेशिका ।
शुक्रार्तवप्रवेशिन्यस्तिस्रः प्रच्छादिका मताः ॥ १०० ॥
सिराधमनिकानां तु लक्षाणि नवविंशतिः ।
सार्धानि स्युर्नवशती षट्पञ्चाशद्युता तथा ॥ १०१ ॥

त्रीणीति ॥ ९१ - ॥ अस्थिसंधीन्संख्याति—**द्वे शते** इति ॥ -९२ ॥ आकारविशेषेणास्थिसंधीनामष्टविधत्वं कथयति—**कोरका** इति ॥ ९३, ९३- ॥ पेशीस्नायुसिरासंधीन्संख्याय स्नायुभेदान्कथयति—**पेशीति** ॥ -९४, ९५ ॥ स्नायूनामुपयोगं कथयति—**बन्धनैरिति** ॥ ९६ ॥ पुंस्त्रीभेदेन पेशीः संख्याति —**पञ्चेति** ॥ ९७–१०० ॥ सिराधमनिकाः संख्याति—**सिरेति** ॥ १०१,

दश मूलसिरा ओजोवाहिन्यो हृदयाश्रयाः ।
द्व्यङ्गुलं चाङ्गुलदलं यवं यवदलं तथा ॥ १०२ ॥
गत्वा द्रुमदलस्येव सीवन्यः प्रतता यदा ।
भिद्यन्ते तास्तदा सप्त शतानि परिसंख्यया ॥ १०३ ॥
तासु जिह्वास्थिते द्वे द्वे वाग्रसज्ञानकारणे ।
घ्राणे गन्धवहे द्वे द्वे मेषोन्मेषकृतौ दृशोः ॥ १०४ ॥
श्रोत्रयोः शब्दवाहिन्यौ तासु द्वे शार्ङ्गिणोदिते ।
धमन्यो रसवाहिन्यश्चतुर्विंशतिरीरिताः ॥ १०५ ॥
कुल्याभिरिव केदारास्ताभिर्देहो ऽभिवर्धते ।
एताः प्रतिष्ठिता नाभ्यां चक्रनाभावरा इव ॥ १०६ ॥
ऊर्ध्वं दश दशाधस्ताच्चतस्रस्तिर्यगायताः ।
ऊर्ध्वगा हृदयं प्राप्ताः प्रतायन्ते पृथक्त्रिधा ॥ १०७ ॥
वातं पित्तं कफं रक्तं रसं द्वे द्वे विमुञ्चतः ।
शब्दं रूपं रसं गन्धं द्वे द्वे तत्रावगच्छतः ॥ १०८ ॥
द्वे द्वे च भाषणं घोषं स्वापं बोधं च रोदनम् ।
कुर्वाते द्वे नरे शुक्रं स्तन्यं तु स्रवतः स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

१०१- ॥ सीवनीनां दृष्टान्तेन संस्थानविशेषं दर्शयित्वा संख्यां स्थानं विभागं च कथयति—द्व्यङ्गुलमिति । गन्धवहे गन्धज्ञानकारणे ॥ -१०२—१०४- ॥ रसवाहिनीर्धमनीः संख्याय तासां प्रयोजनमाह—धमन्य इति ॥ -१०५, १०५- ॥ तासां स्थानं संस्थानं च कथयति—एता इति ॥ -१०६, १०६- ॥ ऊर्ध्वायता दश, अधआयता दश, तिर्यगायताश्चतस्र इत्युक्तम्; तत्रोर्ध्वायतानां व्यापारभेदेन त्रैविध्यं कथयति— ऊर्ध्वगा इति ॥ -१०७—१०९ ॥ अधोगतानां त्रैविध्यं

अधोगता अपि त्रेधा पृथक्पक्काशयस्थिताः ।
प्रवर्तयन्ति तत्राद्या दश वातादि पूर्ववत् ॥ ११० ॥
अन्नं भुक्तं धमन्यौ द्वे वहतो ऽम्बुसमाश्रयात् ।
तोयं मूत्रं बलं द्वे द्वे नारीणामार्तवं त्विमे ॥ १११ ॥
विमुञ्चतो द्वे स्रोतांसि द्वे स्थूलान्त्रान्विते शकृत् ।
स्वेदं समर्पयन्त्यष्टौ तिरश्च्यो बहुधा मताः ॥ ११२ ॥
रोमकूपेषु सन्त्यासां मुखानि स्वेदमुक्तये ।
प्रवेशयन्ति चाभ्यङ्गलेपादिप्रभवान्रसान् ॥ ११३ ॥
जीवस्थानानि मर्माणि शतं सप्तोत्तरं विदुः ।
सार्धकोटित्रयं रोम्णां श्मश्रुकेशास्त्रिलक्षकाः ॥ ११४ ॥
स्रोतःसिराश्मश्रुकेशैः सह रोम्णां तु कोटयः ।
चतुःपञ्चाशदाख्याताः सप्तषष्ट्या च सार्धया ॥ ११५ ॥
लक्षाणां संहितामानं जलादेरधुनोच्यते ।
दशाञ्जलि जलं ज्ञेयं रसस्याञ्जलयो नव ॥ ११६ ॥
रक्तस्याष्टौ पुरीषस्य सप्त स्युः श्लेष्मणस्तु षट् ।
पित्तस्य पञ्च चत्वारो मूत्रस्याञ्जलयस्त्रयः ॥ ११७ ॥
वसाया मेदसो द्वौ तु मज्ज्ञ एको ऽञ्जलिर्मतः[1] ।
अर्धाञ्जलिः शिरोमज्जा श्लेष्मसारो बलं तथा ॥ ११८ ॥

कथयति—**अधोगता** इति ॥ १०९- ॥ तासां व्यापारं कथयति—**प्रवर्तयन्तीति** । बलं वीर्यम् ॥ -११०—१११- ॥ तिरश्चीनां विशेषं कथयति—**तिरश्चय** इति ॥ -११२, ११३ ॥ मर्माणि परिसंख्याति—**जीवस्थानानीति** ॥ ११४, ११४- ॥ संहितानां मानं कथयति—**सप्तषष्ट्येति** । संहिता रोमादिसंधिः ।

[1] मज्जा त्वञ्जलिसंमितः.

इति प्रत्यङ्गसंक्षेपो विस्तरस्त्विह तत्त्वतः ।
अस्मद्विरचिते ऽध्यात्मविवेके वीक्ष्यतां बुधैः ॥ ११९ ॥
गुदलिङ्गान्तरे चक्रमाधाराख्यं चतुर्दलम् ।
परमः सहजस्तद्वदानन्दो वीरपूर्वकः ॥ १२० ॥
योगानन्दश्च तत्र स्यादैशानादिदले फलम् ।
अस्ति कुण्डलिनी ब्रह्मशक्तिराधारपङ्कजे ॥ १२१ ॥
आब्रह्मरन्ध्रमृजुतां नीतेयममृतप्रदा ।

द्रवमानं प्रतिज्ञाय कथयति—जलादेरिति । रसस्यान्नरसस्य । [1]मज्ज्ञो मज्जाख्य-धातोः । विस्तरस्त्वध्यात्मविवेके वीक्ष्यतामित्यनेन सो ऽपि मत्कृतो ग्रन्थो ऽस्तीति कर्ता स्वातिशयं प्रतिपादयति ॥ ११६–११९ ॥

(क०) **गुदलिङ्गान्तर** इति । गुदलिङ्गयोर्मध्ये स्थितस्याधार-चक्रस्यैशानादिदलचतुष्टये जन्मकाले जीवस्थित्या परमानन्दादयः फलानि । आधारपङ्कजे तस्मिन्नेवाधारचक्रे । कुण्डलिनीत्यन्वर्थतया सर्परूपिणी ब्रह्म-शक्तिः, ब्रह्मणो ऽसङ्गोदासीनस्य परमात्मनः कर्तृत्वाद्युपहिताकारकारिण्य-विद्याशक्तिः । सैव मूर्तिमती कुटिलाकारतया कुण्डलिनीत्युच्यते । आ-ब्रह्मरन्ध्रम्, ब्रह्मरन्ध्रं नाम सुषुम्णाया अग्रं शिरसि सहस्रदलचक्रमध्यगम्, तत्पर्यन्तम् । ऋजुतां नीतेति । गुरूपदिष्टप्रकारेण यमनियमादिक्रमेण वायोरिडापिङ्गलयोः संचारं निरुध्य तेन वायुना सवह्निना ब्रह्मग्रन्थौ सुषुम्णामूलरन्ध्राच्छादिनीं कुण्डलिनीफणामपसार्य तत्र प्रवेशितेन तेन ब्रह्म-विष्णुरुद्रग्रन्थीनां क्रमाद्भेदे सति कुण्डलिनी चात्मवक्रतां विहाय यदा ऋजुतां प्राप्यते । अमृतप्रदेति । तदा कुण्डलिनी स्वार्जवाद्ब्रह्मरन्ध्रवि-

[1] मज्जा तदाख्यो धातुः.

स्वाधिष्ठानं लिङ्गमूले षट्पत्रं चक्रमस्य च ॥ १२२ ॥
पूर्वादिषु दलेष्वाहुः फलान्येतान्यनुक्रमात् ।
प्रश्रयः क्रूरता गर्वनाशो मूर्च्छा ततः परम् ॥ १२३ ॥
अवज्ञा स्यादविश्वासः कामशक्तेरिदं गृहम् ।

निर्गतेन स्ववालाग्रेण सुधाऽऽधारं सहस्रदलचक्रं विभिद्य ततो ऽमृतं द्रावयतीति तथोक्ता ॥ १२०–१२१- ॥

(सु०) एवमङ्गप्रत्यङ्गान्युक्त्वा चक्राणि वक्तुमुपक्रमते—**गुदलिङ्गान्तर** इति । गुदलिङ्गयोरन्तरे मध्य आधारसंज्ञकं चक्रं चतुर्दलपद्माकारमास्ते ॥ तस्य चतुर्णां दलानां फलं कथयति—**परम** इति । ऐशानदले परमानन्दः, आग्नेयदले सहजानन्दः, नैर्ऋतदले वीरानन्दः, वायव्यदले योगानन्दः । ततश्चाधारकमलस्य विदिक्स्थितान्येव चत्वारि दलानीति लभ्यते ॥ अस्तीति । कुण्डलिनीसंज्ञिका ब्रह्मशक्तिः, ब्रह्मप्राप्तिकारणत्वात, आधारपङ्कजे विद्यते । सेयमाब्रह्मरन्ध्रं ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तमृजुतां नीता सत्यमृतप्रदा मोक्षप्रदा ॥ १२०–१२१-॥

(क०) **स्वाधिष्ठानमिति** । आधारचक्रादूर्ध्वं लिङ्गमूले स्वाधिष्ठानाख्यं षड्दलं द्वितीयं चक्रम् । तस्य पूर्वादिदलेषु क्रमात्प्रश्रयादीनि फलान्याह—**अस्य चेति** । अवज्ञा स्यादिति । धर्मपरो ऽयं निर्देशः ॥-१२२–१२३-॥

(सु०) स्वाधिष्ठानसंज्ञितं चक्रं कथयति—**स्वाधिष्ठानमिति** । षट्पत्रं षड्दलकमलाकारम् । एतस्य षण्णां दलानां फलानि कथयति—**अस्य चेति** । प्रश्रयो विनयः पूर्वदिगवस्थितस्य दलस्य फलम् । तत्रावस्थित आत्मा प्रश्रयवान्भवतीत्यर्थः । क्रूरता दुष्टकर्माभिनिवेशः । गर्व आत्मोत्कर्षभावनम्, तस्य नाशः । मूर्च्छा मोहाधिक्यम् । अवज्ञा ऽवगणना । अविश्वासः सर्वत्र सशङ्कत्वमनाश्वासो वा । इदं स्वाधिष्ठानचक्रं कामोत्पादिकायाः शक्तेर्गृहमाश्रयः ॥ -१२२–१२३- ॥

नाभौ दशदलं चक्रं मणिपूरकसंज्ञितम् ॥ १२४ ॥
सुषुप्तिरत्र तृष्णा स्यादीर्ष्या पिशुनता तथा ।
लज्जा भयं घृणा मोहः कषायो ऽथ विषादिता ॥ १२५ ॥
क्रमात्पूर्वादिपत्रे तु स्याद्भानुभवनं च तत् ।
हृदये ऽनाहतं चक्रं शिवस्य प्रणवाकृतेः ॥ १२६ ॥
पूजास्थानं तदिच्छन्ति दलैर्द्वादशभिर्युतम् ।
लौल्यप्रणाशः प्रकटो वितर्को ऽप्यनुतापिता ॥ १२७ ॥
आशा प्रकाशश्चिन्ता च समीहा समता ततः ।
क्रमेण दम्भो वैकल्यं विवेको ऽहंकृतिस्तथा ॥ १२८ ॥
फलान्येतानि पूर्वादिदलस्थस्यात्मनो जगुः ।

(क०) तत ऊर्ध्वं नाभिहृदयकण्ठघण्टिकाभ्रूमध्यललाटकेशमूलब्रह्मरन्ध्रेष्वष्टसु स्थानेषु क्रमेण मणिपूरकानाहतविशुद्धिललनाऽऽज्ञामनःसोमसहस्रपत्राख्यानामष्टानां चक्राणां तच्चक्रगतदलसंख्यया प्रागाद्यारम्भक्रमेण प्रतिदलं पृथक्फलान्याह — **नाभौ दशदलमित्यादिना** ॥-१२४—१२८-॥

(सु०) मणिपूरकचक्रं कथयति—**नाभाविति**। एतस्य पूर्वादिदलानां फलानि कथयति—**सुषुप्तिरिति**। सुषुप्तिर्बाह्येन्द्रियाणां मनसश्चोपरमावस्था। तृष्णा ऽभिलाषः। ईर्ष्या परगुणासहनम्। पिशुनता विद्यमानाविद्यमानपरदोषसूचनम्। लज्जाभये प्रसिद्धे। घृणा परदुःखप्रहाणेच्छा। मोहो जाग्रदवस्थायामपि विषयापरिज्ञानम्। कषायः कलुषाशयत्वम्। विषादः सचिन्तं दुःखम्। तन्मणिपूरकं चक्रं भानोः सूर्याख्यस्य प्राणस्य भवनं स्थानम् ॥ १२५, १२५- ॥ अनाहतं चक्रं कथयति—**हृदय इति**। शिवस्य प्रणवाकृतेरोंकाराकृतेः पूजास्थानमिति; तत्र स्थितं परमेश्वरं ध्यात्वा मनसा पूजयेदित्यर्थः। आत्मनः पूर्वादिद्वादशदलेष्ववस्थानेन फलानि कथयति—**लौल्येति**। लोलस्य भावो लौल्यम्,

कण्ठे ऽस्ति भारतीस्थानं विशुद्धिः षोडशच्छदम् ॥ १२९ ॥
तत्र प्रणव उद्गीथो हुंफड् वषडथ स्वधा ।
स्वाहा नमो ऽमृतं सप्त स्वराः षड्जादयो विषम् ॥ १३० ॥
इति पूर्वादिपत्रस्थे फलान्यात्मनि षोडश ।
ललनाऽऽख्यं घण्टिकायां चक्रं द्वादशपत्रकम् ॥ १३१ ॥
मदो मानस्ततः स्नेहः शोकः खेदश्च लुब्धता ।
अरतिः संभ्रमश्चोर्मिः श्रद्धातोषोपरोधिताः ॥ १३२ ॥
फलानि ललनाचक्रे स्युः पूर्वादिदलेष्विति ।

तस्य प्रणाशो निश्चलत्वम् । प्रकट इति प्रकटत्वेन वितर्कस्य विशेषणम् । वितर्क उभयोर्मध्ये ऽन्यतरोपादेयताविचारः । अनुतापिता पश्चात्तापवत्त्वम् । आशेष्टप्राप्तेरभिलाषः । प्रकाश आकारगुप्तेरभावः । चिन्ता विचारमात्रम् । समीहा ऽनिष्टनिवृत्तीच्छा । समतोत्कर्षापकर्षशून्यतया सर्वेषां भावनम् । दम्भो लोकोपसंग्रहार्थमश्रद्धया कर्मानुष्ठानम् । वैकल्यमनवस्थत्वम् । विवेकः सम्यग्विचार्य कार्यकरणम् । अहंकृतिरशक्ये ऽपि कार्ये चिकीर्षाऽध्यवसायः ॥-१२६–१२८-॥

(क०) उद्गीथ इति साम्नो द्वितीयो भागः; साम्नो हि पञ्च भागाः—प्रस्तावः प्रथमः, उद्गीथो द्वितीयः, प्रतिहारस्तृतीयः, उपद्रवश्चतुर्थः, निधनः पञ्चम इति । प्रणव इत्युद्गीथस्यादौ प्रयोज्य ओंकारः । घण्टिकायां जिह्वामूले । ऊर्मयो ऽशनायापिपासाशोकमोहजरामरणानि षडूर्मयः ॥ -१२९–१३२- ॥

(सु०) विशुद्धिसंज्ञकं चक्रं कथयति—कण्ठ इति । भारतीस्थानम्, भारत्याः सरस्वत्याः स्थानमाश्रयः । तत्र भाविता वाग्देवता वाग्वैभवं ददातीत्यर्थः । एतस्य चक्रस्य पूर्वादिपत्रावस्थितावात्मनः षोडश फलानि कथयति—तत्रेति । प्रणव ओंकारः । पूर्वपत्रे प्रणवानुसंधानेनात्मा श्रेयः प्राप्नोति । उद्गीथः

भ्रूमध्ये त्रिदलं चक्रमाज्ञासंज्ञं फलानि तु ॥ १३३ ॥
आविर्भावाः सत्त्वरजस्तमसां क्रमतो मताः ।
ततोऽप्यस्ति मनश्चक्रं षड्दलं तत्फलानि तु ॥ १३४ ॥
स्वप्नो रसोपभोगश्च घ्राणं रूपोपलम्भनम् ।
स्पर्शनं शब्दबोधश्च पूर्वादिषु दलेष्विति ॥ १३५ ॥

सामभक्तिविशेषः । द्वितीयपत्रे स्थितमुद्गीथमुद्गीथोपासनायां चिन्तयेदित्यर्थः । हुंफडिति हविःप्रदाने ऽव्ययम् । वषडित्यपि । स्वधेति पित्रुद्देशेन हविःप्रदाने ऽव्ययम् । स्वाहेति देवतोद्देशेन । नम इति नमस्कारे ऽव्ययम् । एतानि तत्तद्दलेषु चिन्तनीयानीत्यर्थः । अमृतं पीयूषम् । तद्दले स्थित आत्मा पीयूषाप्लुत इव सुखितो भवतीत्यर्थः । सप्त स्वराः षड्जादयः षड्जर्षभगांधारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः । तेषां तानि तानि दलान्युपासनस्थानानि । विषममृतवद्व्याख्येयम् । विषदलस्थ आत्मा दुःखितो भवतीत्यर्थः ॥ ललनाऽऽख्यं चक्रं कथयति—ललनाऽऽख्यमिति । घण्टिका ऽवटुः । एतस्य पत्रफलानि कथयति—मद इति । मदो मत्तता । मान उत्कर्षभावनया कार्याकार्यानवेक्षणम् । स्नेहः स्निग्धता । शोको विज्ञातकारणकं दुःखम् । खेदो ऽविज्ञातकारणकं दुःखम् । लुब्धता ऽभिलाषाधिक्यम् । अरतिः सुखसाधनेष्वप्युद्वेगः । संभ्रम आवेगः । ऊर्मयः षडागमशास्त्रप्रसिद्धाः—

'बुभुक्षा च पिपासा च शोकमोहौ जरामृती ।
ऊर्मयः षडिति प्राणबुद्धिदेहेषु संस्थिताः ॥'

इति । श्रद्धा ऽऽस्तिक्यबुद्धिः । तोषः प्रसिद्धः । उपरोधिता दाक्षिण्यम् ॥ -१२९-१३२- ॥

(क०) ध्यानाश्रु, ध्यानाज्जातमश्रु ध्यानाश्रु ॥ -१३३-१४४- ॥

(सु०) त्रिदलमाज्ञाचक्रं कथयति—भ्रूमध्य इति । तस्य फलानि कथयति—आविर्भावा इति । प्रथमदले सत्त्वाविर्भावः, द्वितीयदले रजआविर्भावः,

ततो ऽपि षोडशदलं सोमचक्रमितीरितम् ।
दलेषु षोडशस्वस्य कलाः षोडश संस्थिताः ॥ १३६ ॥
कृपा क्षमा ऽऽर्जवं धैर्यं वैराग्यं धृतिसंमदौ ।
हास्यं रोमाञ्चनिचयो ध्यानाश्रु स्थिरता ततः ॥ १३७ ॥
गाम्भीर्यमुद्यमो ऽच्छत्वमौदार्यैकाग्रते क्रमात् ।
फलान्युद्यन्ति जीवस्य पूर्वादिदलगामिनः ॥ १३८ ॥
चक्रं सहस्रपत्रं तु ब्रह्मरन्ध्रे सुधाधरम् ।
तत्सुधासारधाराभिरभिवर्धयते तनुम् ॥ १३९ ॥
अनाहतदले पूर्वे ऽष्टमे चैकादशे तथा ।
द्वादशे च स्थितो जीवो गीतादेः सिद्धिमृच्छति ॥ १४० ॥
चतुर्थषष्ठदशमैर्दलैर्गीतादि नश्यति ।
विशुद्धेरष्टमादीनि दलान्यष्टौ श्रितानि तु ॥ १४१ ॥

तृतीयदले तमआविर्भावः, मनःसंज्ञकं षड्दलं चक्रं कथयति—तत इति । मनश्चक्रं मनःसंज्ञं चक्रम् । मनःसंज्ञा तु तत्र मनसो ऽवस्थानात् । फलान्याह—तत्फलानीति । स्वप्नः सुप्त्यवस्था । रसोपभोगो ऽन्नरसस्योपभोगः । घ्राणं गन्धज्ञानम् । रूपोपलम्भनं दर्शनम् । स्पर्शनं त्वगिन्द्रियकरणकं ज्ञानम् । शब्दबोधः श्रवणम् । सोमाख्यं चक्रं कथयति—तत इति । ततो ऽप्युपरिप्रदेशे । अस्य पूर्वादिदलावस्थानेन जीवस्य फलानि कथयति—कृपेति । कृपा परानुग्रहापेक्षा । क्षमा कोपकारणे सत्यप्यकोपः । आर्जवमवक्रबुद्धित्वम् । धैर्यमस्खलितचेतस्त्वम् । वैराग्यं संसारासारताबुद्धिः । धृतिर्धारणम् । संमदो हर्षः । हास्यादीनि गाम्भीर्यान्तानि प्रसिद्धानि । उद्यम उद्योगः । अच्छत्वमकलुषमनस्त्वम् । औदार्यं स्वभावेन दानशूरता । एकाग्रतैकतानत्वम् ॥ चक्रान्तरं कथयति—चक्रमिति । सुधाधरममृतधारकम् । तद्व्यापारं कथयति—तदिति । एतेषां चक्राणां तत्तद्दलावस्थाने जीवस्य फलानि कथयन्प्रकृतोपयोगमाह—अनाहतेति । अनाहतचक्रस्य दले पत्रे पूर्वे पूर्वदिक्स्थिते प्रथमे वा ऽष्टमादिषु

दद्युर्गीतादिसंसिद्धिं षोडशं तद्विनाशकम् ।
दशमैकादशे पत्रे ललनायां तु सिद्धिदे ॥ १४२ ॥
नाशकं प्रथमं तुर्यं पञ्चमं च दलं विदुः ।
ब्रह्मरन्ध्रस्थितो जीवः सुधया संप्लुतो यथा ॥ १४३ ॥
तुष्टो गीतादिकार्याणि सप्रकर्षाणि साधयेत् ।
एषां शेषेषु पत्रेषु चक्रेष्वन्येषु च स्थितः ॥ १४४ ॥
जीवो गीतादिसंसिद्धिं न कदाचिदवाप्नुयात् ।
आधाराद् द्व्यङ्गुलादूर्ध्वं मेहनाद् द्व्यङ्गुलादधः ॥ १४५ ॥
एकाङ्गुलं देहमध्यं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ।
तत्रास्ते ऽग्निशिखा तन्वी चक्रात्तस्मान्नवाङ्गुले ॥ १४६ ॥

च संस्थितो जीवो गीतादेः सिद्धिमृच्छति गीतनृत्तवाद्यानां सिद्धिमाप्नोति, अथ वा तान्यभिलषति । चतुर्थषष्ठदशमदलेषु स्थिते जीवे गीतादि नश्यति । **विशुद्धे-रिति** । विशुद्धिसंज्ञकस्य चक्रस्याष्टमादिष्वष्टसु दलेषु संस्थिते जीवे गीतादि सिध्यति । षोडशदलावस्थिते नश्यति । ललनाऽऽख्यचक्रस्य दलविशेषावस्थाने जीवस्य गीतादिसिद्ध्यसिद्धी कथयति—**दशमेति** । दशमं चैकादशं चेति द्वे पत्रे गीतादिसिद्धिदायके भवतः । प्रथमादीनि तु गीतादिनाशकानीति विदुर्योगशास्त्रविदः । ब्रह्मरन्ध्रावस्थानेन जीवस्य गीतादिसिद्धिं कथयति—**ब्रह्मरन्ध्रेति** । ब्रह्मरन्ध्रे तिष्ठञ्जीवो ऽमृतप्लुत इव निर्वृतिं प्राप्तः संस्तुष्टो निरभिलाषो गीतादि साधयेन्निष्पादयेत् । एवं गीतादेः साधकानि नाशकानि च दलानि कथयित्वा साधारणानि कथयति—**एषामिति** । एषामनाहतविशुद्धिललनाऽऽख्यानां चक्राणां शेषेषु साधकनाशकेभ्यो ऽन्येषु पत्रेषु, अन्येषु चक्रेषु विशुद्ध्यादेरन्येषु मणिपूरकादिचक्रेषु च स्थितो जीवो गीतादिसिद्धावुदासीन इत्यर्थः ॥ १३३–१४४- ॥

(क०) देहविधारकनाडीसंदोहमूलभूतस्य ब्रह्मग्रन्थेः स्थानं स्वरूपं चाह—**आधाराद् द्व्यङ्गुलादिति** । आधारादाधारचक्रादवधिभूतात् ।

देहस्य कंदो ऽस्त्युत्सेधायामाभ्यां चतुरङ्गुलः ।
ब्रह्मग्रन्थिरिति प्रोक्तं तस्य नाम पुरातनैः ॥ १४७ ॥
तन्मध्ये नाभिचक्रं तु द्वादशारमवस्थितम् ।
लूतेव तन्तुजालस्था तत्र जीवो भ्रमत्ययम् ॥ १४८ ॥
सुषुम्णया ब्रह्मरन्ध्रमारोहत्यवरोहति ।
जीवः प्राणसमारूढो रज्ज्वां कोद्दाटिको यथा ॥ १४९ ॥
सुषुम्णां परितो नाड्यः कंदादा ब्रह्मरन्ध्रतः ।
[1]कंदीकृत्य स्थिताः कंदं शाखाभिस्तन्वते तनुम् ॥ १५० ॥

देहमध्यमिति । देहस्योर्ध्वाधोभागयोर्मध्ये स्थितत्वाद्देहमध्यम् । **चक्रात्तस्मादिति** । देहमध्यचक्रादवधेः । **ब्रह्मग्रन्थिरिति** । ब्रह्माधिष्ठितत्वाद्ब्रह्मग्रन्थिः । तन्मध्ये ब्रह्मग्रन्थिमध्ये । नाभिचक्रं द्वादशारं द्वादशाराणि यस्य तत्तथोक्तम् । आतानवितानात्मकनाडीसंघातरूपत्वान्नाभिचक्रस्य तन्तुजालं दृष्टान्तः । कंदीकृत्य, अकंदं कंदं कृत्वा । अभूततद्भावे च्विः । ताश्च नाड्यः स्वशाखाभिः कंदीकृतं कंदं तनुं देहाकारं तन्वते ॥ -१४५–१५० ॥

(सु०) अग्निशिखास्थानं कथयति—**आधारादिति** । आधारचक्राद् द्व्यङ्गुलमात्रमूर्ध्वप्रदेशे मेहनाल्लिङ्गस्थानाद् द्व्यङ्गुलमात्रमधःप्रदेश एकाङ्गुलिप्रमाणं सुवर्णवर्णं देहमध्यं देहस्य मध्यप्रदेशः । तत्र तन्वी कृशा ऽग्निशिखा ऽऽस्ते । तस्माच्चक्राद्देहमध्यादाधाराद्वा नवाङ्गुले नवाङ्गुलप्रमाणे । ब्रह्मग्रन्थि कथयति—**देहस्येति** । हेहस्य शरीरस्य कंदो विस्तारकारणम् । उत्सेधो दीर्घोच्छ्रायः । नाभिस्थितश्चतुरङ्गुलप्रमाणकः । तस्य नाम ब्रह्मग्रन्थिरिति । **तन्मध्य इति** । तस्य ब्रह्मग्रन्थेर्मध्ये नाभिचक्राख्यं चक्रं द्वादशदलमस्ति । लूतोर्णनाभः, तद्वज्जीवस्तत्र भ्रमति । **सुषुम्णयेति** । आ ऽऽधारादाब्रह्मरन्ध्रमायता

[1] कोडीकृत्य.

ताश्च भूरितरास्तासु मुख्याः प्रोक्ताश्चतुर्दश ।
सुषुम्णेडा पिङ्गला च कुहूरथ सरस्वती ॥ १५१ ॥
गांधारी हस्तिजिह्वा च वारुणी च यशस्विनी ।
विश्वोदरा शङ्खिनी च ततः पूषा पयस्विनी ॥ १५२ ॥
अलम्बुसेति तत्राद्यास्तिस्रो मुख्यतमा मताः ।
सुषुम्णा तिसृषु श्रेष्ठा वैष्णवी मुक्तिमार्गगा ॥ १५३ ॥
कंदमध्ये स्थिता तस्या इडा सव्ये ऽथ दक्षिणे ।
पिङ्गलेडापिङ्गलयोश्चरतश्चन्द्रभास्करौ ॥ १५४ ॥
क्रमात्कालगतेर्हेतू सुषुम्णा कालशोषिणी ।

नाडी सुषुम्णा । तया तस्य सकाशाद्ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तमारोहति ब्रह्मरन्ध्राच्चावरोहति । प्राणसमारूढः प्राणपवनेनोपश्लिष्टः । कोहलाटिको विषमनर्तकः । सुषुम्णां परितः सर्वतः सुषुम्णायाः कंदं ब्रह्मग्रन्थिं क्रोडीकृत्य व्याप्य स्थिता नाड्यस्तनुं शरीरं तन्वते विस्तारयन्ति ॥ -१४९–१५० ॥

(क०) **कालगतेरि**ति । अत्र कालशब्देन जीवस्य पिण्डावस्थानिमित्तभूतास्तपनपरिस्पन्दक्षणा उच्यन्ते, त एवायुरिति यावत्; तस्य गतेः क्षयस्येत्यर्थः । **कालशोषिणी**ति । इह कालशब्देन मृत्युरुच्यते, तस्य शोषिणी प्रतिबन्धिनी ॥ १५१–१५५ ॥

(सु०) तासु नाडीषु मुख्याश्चतुर्दशेति कथयति—**ताश्चे**ति ॥ १५०- ॥ तासां नामानि कथयति—**सुषुम्णे**ति । चतुर्दशानां मध्ये सुषुम्णेडापिङ्गलानां तिसृणां नाडीनां मुख्यत्वं तासु च सुषुम्णाया मुख्यत्वमाह—**तत्राद्या** इति । सुषुम्णाया मुख्यत्वे कारणमाह—**वैष्णवी**ति । वैष्णवी विष्णुदेवताका । अथ वा, वैष्णवी या मायाशक्तिस्तद्रूपिणी । मुक्तिमार्गगा मोक्षप्रदायिनी । अथ वा, मुक्तिमार्गो मुक्तेरुपाय आत्मा, तत्संबन्धिनी, आत्मनो ऽधिष्ठानभूतेत्यर्थः ॥

सरस्वती कुहूश्चास्ते सुषुम्णायास्तु पार्श्वयोः ॥ १५५ ॥
इडायाः पृष्ठपूर्वस्थे गांधारीहस्तिजिह्विके ।
क्रमात्पूषायशस्विन्यौ पिङ्गलापृष्ठपूर्वयोः ॥ १५६ ॥
विश्वोदरा मध्यदेशे स्यात्कुहूहस्तिजिह्वयोः ।
मध्ये कुहूयशस्विन्योर्वारुणी संस्थिता मता ॥ १५७ ॥
पूषासरस्वतीमध्यमधिशेते पयस्विनी ।
गांधारिकासरस्वत्योर्मध्ये वसति शङ्खिनी ॥ १५८ ॥
अलम्बुसा कंदमध्ये तत्रेडापिङ्गले क्रमात् ।
सव्यदक्षिणनासाऽन्तं कुहूरामेहनं पुरः ॥ १५९ ॥

कंदस्य ब्रह्मग्रन्थेर्मध्ये स्थिता । इडापिङ्गले तस्या वामदक्षिणतः स्थिते इत्यर्थः। तयोः प्रचरतः प्राणपवनस्य संज्ञाविशेषमाह—इडापिङ्गलयोरिति । वामनाड्यनुसारी प्राणपवनश्चन्द्रः, दक्षिणनाड्यनुसारी तु भास्कर इत्युच्यते । कथं प्राणपवनस्य चन्द्रत्वं भास्करत्वं चेत्यत आह—कालगतेर्हेतू इति । यथा चन्द्रसूर्यौ कालज्ञानकारणे तथा तावपीत्यर्थः ॥ १९१–१९९ ॥

(क०) **सर्वगा तु वारुणी**ति । अत्र वारुणीति नाडी तु सर्वगा सकलशरीरव्यापिनी ॥ लोकरञ्जनं भवभञ्जनमिति द्वे गेयविशेषणे ॥ -१५५–१६७- ॥

(सु०) सरस्वत्यादीनां नाडीनामवस्थानमाह—**सरस्वती**ति । सरस्वती सुषुम्णाया दक्षिणपार्श्वे तिष्ठति, कुहूर्वामपार्श्वे; गांधारीडायाः पश्चात्प्रदेशे, हस्तिजिह्विका पूर्वप्रदेशे; पूषा पिङ्गलायाः पृष्ठप्रदेशे, यशस्विनी पूर्वप्रदेशे; विश्वोदरा कुहूहस्तिजिह्वयोर्मध्ये; वारुणी कुहूयशस्विन्योर्मध्ये । पयस्विनी पूषासरस्वत्योर्मध्यमधिशेते । 'अधिशीङ्स्थाऽऽसां कर्म' इति कर्मत्वम् । शङ्खिनी गांधारिकासरस्वत्योर्मध्ये तिष्ठति; अलम्बुसा पूर्वोक्तस्य कंदस्य मध्ये । एतासां नाडीनां प्रमाणं कथयति—**तत्रे**ति । इडा सव्यनासापर्यन्तम्; पिङ्गला दक्षिण-

सरस्वत्यूर्ध्वमाजिह्वं गांधार्या पृष्ठतः स्थिता ।
आवामनेत्रमासव्यपादाङ्गुष्ठं तु संस्थिता ॥ १६० ॥
हस्तिजिह्वा सर्वगा तु वारुण्यथ यशस्विनी ।
आ ऽङ्गुष्ठाद्दक्षिणाङ्घ्रिस्था देहे विश्वोदरा ऽखिले ॥ १६१ ॥
शङ्खिनी सव्यकर्णान्तं पूषा त्वा याम्यनेत्रतः ।
पयस्विनी तु वितता दक्षिणश्रवणावधि ॥ १६२ ॥
अलम्बुसा पायुमूलमवष्टभ्य व्यवस्थिता ।
एवंविधे तु देहे ऽस्मिन्मलसंचयसंवृते ॥ १६३ ॥
प्रसाधयन्ति श्रीमन्तो भुक्तिं मुक्तिमुपायतः ।
तत्र स्यात्सगुणाद्ध्यानाद्भुक्तिर्मुक्तिस्तु निर्गुणात् ॥ १६४ ॥
ध्यानमेकाग्रचित्तैकसाध्यं न सुकरं नृणाम् ।
तस्मादत्र सुखोपायं श्रीमन्नादमनाहतम् ॥ १६५ ॥
गुरूपदिष्टमार्गेण मुनयः समुपासते ।

नासापर्यन्तम्; कुहूर्मेहनपर्यन्तम्; सरस्वत्यूर्ध्वं जिह्वापर्यन्तम्; गांधारी पृष्ठप्रदेशपर्यन्तम्; हस्तिजिह्वा वामनेत्रादारभ्य वामपादाङ्गुष्ठपर्यन्तम्; वारुणी सर्वप्रदेशे। यशस्विन्यङ्गुष्ठादारभ्य दक्षिणाङ्घ्रौ तिष्ठति; अखिले देहे विश्वोदरा। शङ्खिनी सव्यकर्णपर्यन्तम। पूषा ऽऽ दक्षिणनेत्रतः। पयस्विनी दक्षिणकर्णपर्यन्तम्। अलम्बुसा पायुमूलं गुदमूलमवष्टभ्य स्थिता। पिण्डनिरूपणमुपसंहरति—एवंविध इति। भुक्तिर्मुक्तिश्च देह उपायात्सिध्यत इत्युक्तम्; तयोरुपायं कथयति—तत्रेति। पूर्वं सगुणोपासनोक्तिस्तु निर्गुणोपासनां प्रति तस्या हेतुत्वं सूचयितुम्। तथोक्तं वेदान्तकल्पतरौ—

'निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्ते ऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥' इति ।

सगुणनिर्गुणब्रह्मोपासनास्वसमर्था नादमुपासत इत्याह—ध्यानमिति। न सुकरम्,

सो ऽपि रक्तिविहीनत्वान्न मनोरञ्जको नृणाम् ॥ १६६ ॥
तस्मादाहतनादस्य श्रुत्यादिद्वारतो ऽखिलम् ।
गेयं वितन्वतो लोकरञ्जनं भवभञ्जनम् ॥"१६७ ॥
उत्पत्तिमभिधास्यामस्तथा श्रुत्यादिहेतुताम् ।

अथ तृतीयं नादस्थानश्रुतिस्वरजातिकुल-दैवतर्षिच्छन्दोरसप्रकरणम्

चैतन्यं सर्वभूतानां विवृत्तं जगदात्मना ।
नादब्रह्म तदानन्दमद्वितीयमुपास्महे ॥ १ ॥

सुखेन कर्तुमशक्यम् । अनाहतो ऽपि नादो न जनमनोहर इत्याह—**सो ऽपीति** । पूर्वप्रकृतमुपसंहरन्नुत्तरत्राभिधेयं प्रतिजानीते—**तस्मादिति** । श्रुत्यादीत्यादिशब्देन स्वरग्राममूर्च्छनातानकूटतानादयो गृह्यन्ते ; तद्द्वारतो ऽखिलं गेयं गानक्रियायोग्यं जात्यादि वितन्वतो विस्तारयत आहतनादस्योत्पत्तिं श्रुत्यादिहेतुत्वं च वक्ष्याम इति संबन्धः । लोकरञ्जनं भवभञ्जनमिति गेयस्य विशेषणद्वयं भुक्तिमुक्तिप्रदत्वं सूचयति ; अन्यथा सगुणनिर्गुणब्रह्मोपासनाऽनुकल्पत्वं नादोपासनाया नावकल्पेतेत्यर्थः ॥ -१६६–१६७- ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये द्वितीयं पिण्डोत्पत्तिप्रकरणम् ॥ २ ॥

(क०) शरीरं निरूप्य शारीरनादादिप्रकरणमारभमाणः श्रुत्यादिप्रपञ्चनिदानस्य नादस्य चैतन्यादिसाधर्म्येण ब्रह्मत्वं रूपयित्वा तस्य परदेवतात्वमनुसंधायोपास्ते— **चैतन्यमिति** । सर्वभूतानां सकलप्राणिनां चैतन्यम् ।

नादोपासनया देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
भवन्त्युपासिता नूनं यस्मादेते तदात्मकाः ॥ २ ॥

नादो हि स्फोटात्मना समस्तपदार्थप्रकाशकत्वसाधर्म्येण चैतन्यारोपविषयत्वाच्चैतन्यम् । जगदात्मना परिदृश्यमानचराचरप्रपञ्चाकारेण विवृत्तमतत्त्वतोऽन्यथाभूतम्, नादे श्रुतिवर्णादिसकलशब्दप्रपञ्चप्रतिभाससाधर्म्येण नामरूपोल्लिखितस्य जगतोऽप्यधिष्ठानत्वारोपात् । आनन्दमभिव्यञ्जकेऽस्मिन्नभिव्यङ्ग्यानन्दरूपारोपात् । अद्वितीयं स्वकार्यस्वरादिप्रपञ्चैककारणत्वरूपेण ब्रह्मसाधर्म्येणैकत्वारोपात् । तदिति सर्वलोकप्रसिद्धम् । नादब्रह्म, नाद एव ब्रह्मेत्यभेदप्राधान्य आरोपविषयभूतनादानपह्नवे चैतन्याद्यवयवयुक्तत्वेन समस्तवस्तुविषयं सावयवरूपकम् । उपास्महे इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुवचनोपपत्तिः । अयमभिसंधिः—परावाक्पर्यायस्य ब्रह्मशक्तेर्नादस्य ब्रह्मणोऽत्यन्तप्रत्यासन्नत्वात्तदुपासनायां कृतायां ब्रह्मप्राप्तिर्मणिप्रभाप्रवृत्तस्य मणिलाभवद्भवेदिति । तथा चोक्तम्—

'अतो गीतप्रपञ्चस्य श्रुत्यादेस्तत्त्वदर्शनात् ।
अपि स्यात्सच्चिदानन्दरूपिणः परमात्मनः ॥
प्राप्तिः प्रभाप्रवृत्तस्य मणिलाभो यथा भवेत् ।
प्रत्यासन्नतया ऽत्यन्तम्'

इति, 'वीणावादन—' इत्यादि च । ननूपासनस्य सगुणेषु प्रसिद्धदेवताऽन्तरेषु सत्स्वपि किमचेतनस्य नादस्य ब्रह्मत्वरूपेणोपासनमित्यत आह—**नादोपासनये**ति । तत्रोपपत्तिमाह—यस्मादेते तदात्मका इति । अत्र तदिति नादब्रह्म परामृश्यते । तस्मादभिन्ना यतोऽत इत्यर्थः ॥ १, २ ॥

आत्मा विवक्षमाणो ऽयं मनः प्रेरयते मनः ।
देहस्थं वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ३ ॥
ब्रह्मग्रन्थिस्थितः सो ऽथ क्रमादूर्ध्वपथे चरन् ।
नाभिहृत्कण्ठमूर्धास्येष्वाविर्भावयति ध्वनिम् ॥ ४ ॥
नादो ऽतिसूक्ष्मः सूक्ष्मश्च पुष्टो ऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।
इति पञ्चाभिधा धत्ते पञ्चस्थानस्थितः क्रमात् ॥ ५ ॥
नकारं प्राणनामानं दकारमनलं विदुः ।
जातः प्राणाग्निसंयोगात्तेन नादो ऽभिधीयते ॥ ६ ॥

(सु०) एवं श्रुत्यादिकारणं पिण्डं निरूप्य श्रुतिस्वरादि निरूपयितुमिच्छुः प्रकृतानुगुणं मङ्गलमाचरति—चैतन्यमिति । नाद एव ब्रह्म नादब्रह्म, तदुपास्महे । सर्वभूतानां चैतन्यं चैतन्यफलं वा, नादाभावे चेतनानां पाषाणादिभिरचेतनैः को विशेषः स्यात ? ब्रह्मपक्षे सर्वभूतानां चैतन्यं ज्ञानम्, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः । जगदात्मना विवृत्तम्, जगति प्रसिद्धत्वान्नादस्य जगद्रूपेण विवृत्ततोच्यते । ब्रह्मपक्षे ऽप्रच्युतप्राच्यावस्थस्यासन्नानाकारावभासो विवर्तः । एवं ब्रह्मैव जगदाकारेण विवर्तत इत्यर्थः । आनन्दं सुखसाधनम् । पक्षे सुखं सुखरूपम्, 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति श्रुतेः । अद्वितीयमनुपमं लोकोत्तरम् । पक्षे सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यम् । अत्र श्लिष्टरूपकमलंकारः ॥ किमर्थं नाद उपास्यत इत्यत आह—नादोपासनयेति । ब्रह्मादयो देवा नादोपासनयोपासिता भवन्तीत्यत्र हेतुर्यस्मादेते तदात्मका इति । नादात्मका इत्यर्थः ॥ १, २ ॥

(क०) तस्य नादस्य नित्यत्वमङ्गीकृत्य तदभिव्यक्तिक्रममाह—**आत्मा विवक्षमाण** इत्यादिना । विवक्षमाण इति ब्रुव इच्छायां सनि तस्यार्धधातुकत्वाद् ब्रुवो वच्यादेशे 'पूर्ववत्सनः' इति निमित्तातिदेशत्वादात्मनेपदित्वे रूपम् ॥ नाभ्यादिस्थानेष्वाविर्भूतस्य नादस्य क्रमेण

व्यपदेशभेदमाह—**नादो ऽतिसूक्ष्म** इति ॥ नादशब्दस्य योगतो निरुक्तिमाह—**नकारमिति**। प्राणनामानं प्राण इति नाम यस्यासौ प्राणनामा, तम्। एतेन मन्त्रशास्त्रानुसारतो बीजाक्षराणां तत्तद्देवताताद्रूप्यापत्त्या ऽत्र नकारदकारौ प्राणाग्नी इत्युक्तं भवति। विदुः, मान्त्रिका इति शेषः। जात उदितः, अभिव्यक्त इति यावत्। उक्तपञ्चविधनादस्याप्यविशेषेण गीतोपयोगित्वे प्राप्ते, हृत्कण्ठमूर्धस्थानेष्वेव श्रुतिपदनाडीसद्भावात्तत्रत्यस्यैव नादत्रयस्य गीतोपयोगित्वम् ॥ ३—६ ॥

(सु०) नादोत्पत्तिप्रकारमाह—**आत्मेति**। वक्तुमिच्छन्विवक्षमाण आत्मा मनो ऽन्तःकरणं प्रेरयते। तदन्तःकरणमात्मप्रेरितं संदेहस्थमुदर्यमग्निमाहन्ति ताडयति। स वह्निर्मारुतं वायुं प्रेरयति ॥ स पूर्वं ब्रह्मग्रन्थिस्थितस्तेन वह्निना प्रेरितः सन्नूर्ध्वमार्गे गच्छन्नाघातेन नाभिहृदयकण्ठमूर्धमुखेषु ध्वनिं प्रकटयति। ऊर्ध्वपथ इति प्रकृतगानोपयोगार्थम्, अधो ऽप्यनाहतस्य नादस्योत्पत्तेः; तदुक्तम्—

> ‘कंदस्थानसमुत्थो ऽपि समीरः संचरन्नधः।
> ऊर्ध्वं च कुरुते सर्वान्नादान्मूर्धनि तूद्रतान् ॥’

इति ॥ पञ्चविधस्य नादस्य संज्ञाः कथयति—**नाद** इति। सूक्ष्मो ऽतिसूक्ष्मः पुष्टो ऽपुष्टः कृत्रिम इत्ययमेव क्रमो ज्ञातव्यः। ग्रन्थान्तरे तु पुष्टापुष्टयोर्व्यक्तो ऽव्यक्त इति नाम्नी। तथा चोक्तं मतङ्गेन—

> ‘सूक्ष्मश्चैवातिसूक्ष्मश्च व्यक्तो ऽव्यक्तश्च कृत्रिमः।
> सूक्ष्मनादो गुहावासी हृदये चातिसूक्ष्मकः ॥
> कण्ठमध्यस्थितो व्यक्तश्चाव्यक्तस्तालुदेशगः।
> कृत्रिमो मुखदेशे तु ज्ञेयः पञ्चविधो बुधैः ॥’

इति ॥ नादशब्दव्युत्पत्तिं कथयति—**नकारमिति**। नामलिङ्गानुशासनविदो नकारं प्राणनामानं विदुर्दकारं चाग्निम्। नदाभ्यां जात इत्यणप्रत्यये जाते,

व्यवहारे त्वसौ त्रेधा हृदि मन्द्रो ऽभिधीयते ।
कण्ठे मध्यो मूर्ध्नि तारो द्विगुणश्चोत्तरोत्तरः ॥ ७ ॥

आदिवृद्धौ च नाद इति रूपं सिध्यति । मतङ्गेन तु नद्यत इति नाद इति व्युत्पत्तिर्दर्शिता । तथा चोक्तम्—

'नकारं प्राण इत्याहुर्दकारश्चानलो मतः ।
नादस्य हि पदार्थो ऽयं समीचीनो मयोदितः ।
नादो ऽयं नदतेर्धातोः स च पञ्चविधो भवेत् ॥'

इति ॥ ३–६ ॥

(क०) नामान्तराणि स्वरूपभेदं चाह—**व्यवहारे त्विति**। व्यवह्रियत इति व्यवहारो गीतम्, तस्मिन्। तुः पक्षं व्यावर्तयति। नाभ्यास्यस्थानयोर्नैवमित्यर्थः । **द्विगुणश्चोत्तरोत्तर** इति। उत्तरोत्तरः, मन्द्रादुत्तरो मध्यो मध्यादुत्तरस्तार इति यावत् । द्विगुणः, गुण उच्चारणप्रयत्नः, द्वौ गुणौ यस्येति द्विगुणः। अयमर्थः—मन्द्रस्थानस्थितात्षड्जादिव्यपदेशवतो नादान्मध्यस्थानस्थितः स एव षड्जादिव्यपदेशवांस्ततो ऽपि द्विगुणप्रयत्नसाध्यत्वाद् द्विगुण इति । पूर्वस्थानस्थितात्क्रमेणारोहे सत्यष्टमः स्वर इति यावत् । अत्रासाविति नादसामान्यनिर्देशे ऽपि व्यवहारानुपयोगात्स्वररूपनादाद् द्वैगुण्यं विवक्षितम् । श्रुतिरूपनादविवक्षायां तु त्रयोविंशो द्विगुणः ॥ ७ ॥

(सु०) त्रिविधस्य नादस्य व्यवहारयोग्यत्वं कथयति—**व्यवहारे त्विति**। व्यवहारे गानव्यवहारे, घटपटाद्यभिधानव्यवहारे तु मुखोत्पन्नस्यापि ध्वनेरुपयोगित्वात् । हृदि य उत्पद्यते नादः स मन्द्र इति कथ्यते; यस्तु कण्ठ उत्पद्यते स मध्यः; यस्तु मूर्ध्नि स तारः । एषां मानं कथयति—**द्विगुण** इति । यावान्मन्द्रस्ततो द्विगुणो मध्यः, यावान्मध्यस्ततो द्विगुणस्तारः । तदुक्तं संगीतसमयसारे—

'त्रीणि स्थानानि हृत्कण्ठशिरांसीति समासतः ।
एकैकमपि तेषु स्याद् द्वाविंशतिविधायुतम् ॥

तस्य द्वाविंशतिर्भेदाः श्रवणाच्छ्रुतयो मताः ।
हृद्यूर्ध्वनाडीसंलग्ना नाड्यो द्वाविंशतिर्मताः ॥ ८ ॥
तिरश्च्यस्तासु तावत्यः श्रुतयो मारुताहतेः ।
उच्चोच्चतरतायुक्ताः प्रभवन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ९ ॥
एवं कण्ठे तथा शीर्षे श्रुतिद्वाविंशतिर्मता ।

द्वाविंशतिविधो मन्द्रो ध्वनिः संजायते हृदि ।
यथोत्तरमसौ नादो वीणायामधरोत्तरम् ॥
स एव द्विगुणो मध्यः कण्ठस्थाने यथाक्रमम् ।
स एव मस्तके तारः स्यान्मध्याद् द्विगुणः क्रमात् ॥
इति स्वरगता ज्ञेयाः श्रुतयः श्रुतिवेदिभिः ।
अन्तरस्वरवर्तिन्यो ह्यन्तरश्रुतयो मताः ॥'

इति ॥ ७ ॥

(क०) स्थानान्युक्त्वा क्रमप्राप्ताः श्रुतीर्नादभेदत्वेनाह—**तस्येति**। तस्यैकैकस्थानाविर्भूतस्य नादस्य। सामान्यविवक्षयैकत्वम्। द्वाविंशतिर्भेदा अभिव्यञ्जकनाडीभेदवशात्। श्रवणाच्छ्रवणयोग्यत्वात्। श्रुतयः, श्रूयन्त इति व्युत्पत्त्या। एतदुक्तं भवति—यद्यपि श्रवणयोग्यत्वमनुरणनात्मनः स्वरतानादिरूपेण दीर्घदीर्घस्यापि ध्वनेर्विद्यते, तथाऽप्यत्र मारुताद्याहत्यनन्तरोत्पन्नप्रथमक्षणवर्तिश्रवणमात्रयोग्यध्वनेरेव श्रुतित्वमिति। तत्र मन्द्रस्थाने श्रुतिभेदजनकनाडीनां संनिवेशमाह—**हृदीति**। ऊर्ध्वनाड्याविडापिङ्गले, तयोः संलग्ना नाड्यः सच्छिद्रा नाडिकाः, तासु नाडीषूत्तरोत्तरमुच्चोच्चतरतायुक्ताः। उच्चा चोच्चतरा चोच्चोच्चतरे, तयोर्भावावुच्चोच्चतरते, ताभ्यां युक्ताः श्रुतयः प्रभवन्ति। अयमर्थः—मन्द्रस्थाने प्रथमनाड्युत्पन्ना श्रुतिरतिनीचा। तदपेक्षया द्वितीयातृतीययोः श्रुत्योरुच्चोच्चतरते। तत्र द्वितीयाया

उच्चायास्तृतीया किंचिदुच्चेति तरप्प्रयोगः । एवं तृतीयाचतुर्थ्यादिषु श्रुतिषु द्वयोर्द्वयोर्द्रष्टव्यमिति ॥ एवं प्रथमस्थानोक्तमर्थमुत्तरोत्तरस्थानद्वये ऽप्यतिदिशति—**एवं कण्ठ** इति ॥ ८–९- ॥

(सु०) तस्य नादस्य भेदान्कथयति—**तस्येति**। तस्य नादस्य द्वाविंशतिसंख्याका भेदा भवन्ति। ते च श्रुतिसंज्ञयोच्यन्ते। तत्र व्युत्पत्तिं कथयति—**श्रवणादिति**। श्रूयन्त इति श्रुतय इत्यर्थः। तथा चोक्तं मतङ्गेन—

'श्रवणार्थस्य धातोः क्तिन्प्रत्यये च सुसंश्रिते ।
श्रुतिशब्दः प्रसाध्यो ऽयं शब्दज्ञैः कर्मसाधनः ॥'

इति। तत्र श्रुतेरेकत्वानेकत्वविषये महती विप्रतिपत्तिः। देहाकाशपवनसंयोगात् पुरुषप्रयत्नप्रेरितो ध्वनिर्नाभेरूर्ध्वमाकाशदेशमाक्रामन्धूमवत्सोपानपदावस्थानं पवनेच्छया ऽनेकधा ऽऽरोहन्नन्तर्भूतपूरणप्रत्ययार्थतया चतुःश्रुतित्वादिभेदभिन्नो ऽवभासत इति मतङ्गः। विश्वावसुस्तु द्वैविध्यं श्रुतेरुक्तवान्। तथा चाह—

'श्रवणेन्द्रियग्राह्यत्वाद्ध्वनिरेव श्रुतिर्भवेत् ।
सा चैका द्विविधा ज्ञेया स्वरान्तरविभागतः ॥
नियतश्रुतिसंस्थातो गीयन्ते सप्त गीतिषु ।
तस्मात्स्वरगता ज्ञेयाः श्रुतयः श्रुतिवेदिभिः ॥
अन्तरस्वरवर्तिन्यो ह्यन्तरश्रुतयो मताः ।'

इति। केचित्स्थानत्रययोगाच्छ्रुतीनां त्रैविध्यं प्रतिपद्यन्ते। केचिद् द्वाविंशतिं श्रुतीराहुः। केचित्षट्षष्टिम्। अन्य आनन्त्यम्। तथा चाह कोहलः—

'द्वाविंशतिं केचिदुदाहरन्ति श्रुतीः श्रुतिज्ञानविचारदक्षाः ।
षट्षष्टिभिन्नाः खलु केचिदासामानन्त्यमन्ये प्रतिपादयन्ति ॥'

इति। तत्र मन्दतीव्रतीव्रतरादितारतम्याख्यविरुद्धधर्मसंसर्गस्य विद्यमानत्वाद्भेदस्तावत्सिद्धः। तदुक्तम्—'अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च' इति। मन्द्रमध्यतारस्थानेष्वपि ता एवैताः श्रुतयस्त एवामी स्वरा इति प्रत्यभिज्ञानाद्भेदस्यासिद्धिः, तस्माद् द्वाविंशतिश्रुतिपक्ष एव समीचीन

व्यक्तये कुर्महे तासां वीणाद्वंद्वे निदर्शनम् ॥ १० ॥
द्वे वीणे सदृशौ कार्ये यथा नादः समो भवेत् ।
तयोर्द्वाविंशतिस्तन्त्र्यः प्रत्येकं तासु चादिमा ॥ ११ ॥
कार्या मन्द्रतमध्वाना द्वितीयोच्चध्वनिर्मनाक् ।
स्यान्निरन्तरता श्रुत्योर्मध्ये ध्वन्यन्तराश्रुतेः ॥ १२ ॥

इति मत्वा द्वाविंशतिरित्युक्तवान् । संख्यानियमे कारणमाह—हृदीति । हृदि, ऊर्ध्वनाडी सुषुम्णा, तत्संलग्नाः, तिरश्चयस्तिर्यक्स्थिता द्वाविंशतिर्नाड्यः । तासु मारुतसंबन्धात्तावन्त एव नादा उत्पद्यन्ते । तेषु विरुद्धधर्मसंसर्गं दर्शयति—उच्चेति । उत्तरोत्तरमुच्चोच्चतरतायुक्ताः । प्रथमो नादो हीनतमः, ततो ऽनन्तरमुच्चः, ततो ऽनन्तरमुच्चतरः, ततो ऽनन्तरमुच्चतम इत्यर्थः । हृदय उक्तं श्रुत्युत्पत्तिप्रकारं कण्ठशीर्षयोरतिदिशति—एवमिति ॥ ८–९ ॥

(क०) शरीरे प्रतिस्थानमुक्तसंख्याकनाडीसंनिवेशस्य तत्र श्रुत्युत्पादस्य च परोक्षत्वात्तत्तत्सद्भावे संदेहः स्यादिति तन्निरासार्थं प्रत्यक्षतः संवादयितुं प्रतिज्ञाय निर्दिशति—**व्यक्तय** इत्यादिना । सदृशौ सदृशाकारे । यथा नादः समो भवेदिति । यथा सदृशाकारयोः कृतयोर्नादः समो भवेत्तथा सदृशौ कार्ये । नादसाम्ये लाघवादिविशिष्टाकारसाम्यं निमित्तमित्यर्थः । **तासु चेति** । वीणयोः प्रत्येकं द्वाविंशतौ तन्त्रीषु । चकारो द्वितीयवीणागततन्त्रीसमुच्चयार्थः । आदिमा प्रथमा तन्त्रीः । कर्त्रपेक्षया संनिहितेत्यर्थः । मन्द्रतमध्वाना ऽतिमन्द्रस्वना ; उत्तरोत्तराऽपेक्षया पूर्वपूर्वस्या मन्द्रत्वे संभवत्यपि सर्वापेक्षयेयं मन्द्रेति तमप्प्रयोगः । अतिमन्द्रस्वनत्वं च तन्त्र्या अतिशिथिलीकरणेन भवति । ततो ऽपि शिथिलीकरणे यथा ऽनुरणनध्वन्यसंभवस्तथा कार्येत्यर्थः । द्वितीया तन्त्रीर्मनागुच्चध्वनिः कार्या । मनागुच्चध्वनित्वस्यैव व्यवस्थापकम्—**स्यान्निरन्तरतेति** । श्रुत्योः पूर्वोत्तर-

अधराधरतीव्रास्तास्तज्जो नादः श्रुतिर्मतः ।
वीणाद्वये स्वराः स्थाप्यास्तत्र षड्जश्चतुःश्रुतिः ॥ १३ ॥

तन्त्र्युत्पन्नयोर्मध्ये ध्वन्यन्तराश्रुतेर्ध्वन्यन्तरस्य पूर्वोत्तरश्रुतिविलक्षणस्य पूर्वश्रुतेः किंचिदुच्चस्योत्तरश्रुतेः किंचिन्नीचस्य चान्यध्वनेरश्रुतिरश्रवणम् । अश्रुतेरिति हेतौ पञ्चमी । मध्यगतध्वन्यन्तराश्रवणं निमित्तीकृत्य श्रुत्योर्निरन्तरता यथा स्यात्तथा तन्त्रीः किंचिद् दृढीकरणेन मनागुच्चध्वनिः कार्येत्यर्थः । अत्र नैरन्तर्यं ध्वन्योरेवोक्तं न तु तन्त्र्योर्दण्डादिप्रदेशस्थयोः । अतस्तन्त्र्योर्दण्डादिषु मध्ये ऽवकाशो दृश्यत इति तत्र ध्वन्यन्तरसंभवो न शङ्कनीयः । द्वितीयेत्युपलक्षणम् । तेन तृतीयाऽऽदयो ऽपि द्वितीयाऽऽद्यपेक्षया किंचित्किंचिद् दृढीकरणेन मनागुच्चध्वनयः कार्या इत्यर्थः । एवं कृते तास्तन्त्र्यो ऽधराधरतीव्रा उच्चोच्चध्वनयो भवन्ति । यथा शरीरे श्रुतय उत्तरोत्तरोच्चा उत्पद्यन्ते तथा वीणायामधराधरोच्चा उत्पद्यन्त इति बोद्धव्यम् । तज्जः, तासु तन्त्रीष्वाहत्योत्पन्नो नादः श्रुतित्वेन मतः । अत्र श्रुतिशब्दनिरुक्तिपूर्वकं श्रुत्येकत्वादिविषयविकल्पे मतङ्गो मतभेदानदर्शयत् । तद्यथा—

'श्रवणार्थस्य धातोः क्तिन्प्रत्यये च सुसंश्रिते ।
श्रुतिशब्दः प्रसाध्यो ऽयं शब्दज्ञैः कर्मसाधनः ॥'

श्रूयत इति श्रुतिः । सा चैका ऽनेका वा । एकैव श्रुतिरिति । तद्यथा—तत्रादौ तावद्देहाकाशपवनसंयोगात्पुरुषप्रयत्नप्रेरितो ध्वनिर्नाभेरूर्ध्वमाकाशदेशमाक्रामन्धूमवत्सोपानपदक्रमेण पवनेच्छया ऽनेकधा ऽऽरोहन्नन्तर्भूतपूरणप्रत्ययार्थतया चतुःश्रुत्यादिभेदभिन्नः प्रतिभासत इति मामकीनं मतम् । अन्ये तु पुनर्द्विप्रकारां श्रुतिं मन्यन्ते । कथम् ? स्वरान्तरविभागात् । तथा चाह विश्वावसुः—

स्थाप्यस्तन्त्र्यां तुरीयायामृषभस्त्रिश्रुतिस्ततः ।
पञ्चमीतस्तृतीयायां गांधारो द्विश्रुतिस्ततः ॥ १४ ॥

'श्रवणेन्द्रियग्राह्यत्वाद् ध्वनिरेव श्रुतिर्भवेत् ।
सा चैका द्विविधा ज्ञेया स्वरान्तरविभागतः ॥
नियतश्रुतिसंस्थानाद् गीयन्ते सप्त गीतिषु ।
तस्मात्स्वरगता ज्ञेयाः श्रुतयः श्रुतिवेदिभिः ॥'

शुद्धस्वररूपा इत्यर्थः ।

'अन्तरस्वरवर्तिन्यो ह्यन्तरश्रुतयो मताः ।'

विकृतस्वररूपा इत्यर्थः । प्रयोगबहुलत्वापेक्षया श्रुतय इति बहुवचननिर्देशः ।

'एतासामपि वैस्वर्यं क्रियाग्रामविभागतः ॥' इति ।

केचित्स्थानत्रययोगात्त्रिविधां श्रुतिं मन्वते । अन्ये त्विन्द्रियवैगुण्यात्त्रिविधां श्रुतिं मन्यन्ते । इन्द्रियवैगुण्यं च त्रिविधं सहजं दोषजमभिघातजं चेति । अत्रेन्द्रियं मनः । तत्र सत्त्वगुणयुक्तं सहजम्, रजस्तमोयुक्तं दोषजम्, अम्लादिरसोपहतमभिघातजमित्यर्थः । अपरे तु वातपित्तकफसंनिपातभेदभिन्नां चतुर्विधां श्रुतिं प्रतिपेदिरे । तथा चाह तुम्बुरुः—

'उच्चैस्तरो ध्वनी रूक्षो विज्ञेयो वातजो बुधैः ।
गम्भीरो घनलीनस्तु ज्ञेयो ऽसौ पित्तजो ध्वनिः ॥
स्निग्धश्च सुकुमारश्च मधुरः कफजो ध्वनिः ।
त्रयाणां गुणसंयुक्तो विज्ञेयः संनिपातजः ॥'

इति । एते तु शब्दभेदत्वेन वक्ष्यन्ते । अपरे तु वेण्वादयो मुनयो नवविधां श्रुतिं मन्यन्ते । तथा हि—

अष्टमीतो द्वितीयायां मध्यमो ऽथ चतुःश्रुतिः ।
दशमीतश्चतुर्थ्यां स्यात्पञ्चमो ऽथ चतुःश्रुतिः ॥ १५ ॥
चतुर्दशीतस्तुर्यायां धैवतस्त्रिश्रुतिस्ततः ।

'द्विश्रुतिस्त्रिश्रुतिश्चैव चतुःश्रुतिक एव च ।
स्वरप्रयोगः कर्तव्यो वंशच्छिद्रगतो बुधैः ॥'

इति । भरतेनाप्युक्तम्—

'द्विकत्रिकचतुष्कास्तु ज्ञेया वंशगताः स्वराः ।
कम्पमानार्धमुक्ताश्च व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्वराः ॥
इति तावन्मया प्रोक्ताः समीच्यः श्रुतयो नव ।'

इति । एतानि षण्मतानि स्वरश्रुत्योरभेदमङ्गीकृत्य प्रवर्तितानीति मन्तव्यम् । तानि त्वभिव्यङ्ग्यत्वाभिव्यञ्जकत्वाभ्यां साक्षाद्भिन्नरूपयोः स्वरश्रुत्योर्भेदापह्नवान्न समीचीनानि । अत्र केचिन्मीमांसामांसलितधियो धीरा द्वाविंशतिं श्रुतीर्मन्यन्ते । केचित्पुनः षट्षष्टिभेदभिन्नाः श्रुतय इति वदन्ति । अन्ये पुनरानन्त्यं वर्णयन्ति श्रुतीनाम् । तथा चाह कोहलः—

'द्वाविंशतिं केचिदुदाहरन्ति श्रुतीः श्रुतिज्ञानविचारदक्षाः ।
षट्षष्टिभिन्नाः खलु केचिदासामानन्त्यमन्ये प्रतिपादयन्ति ॥'

इति । तत्र,

'आनन्त्यं हि श्रुतीनां च सूचयन्ति विपश्चितः ।
यथा ध्वनिविशेषाणामानन्त्यं गगनोदरे ॥
उत्तालपवनोद्वेलजलराशिसमुद्भवाः ।
इयत्तां प्रतिपद्यन्ते न तरङ्गपरंपराः ॥'

अष्टादश्यास्तृतीयायां निषादो द्विश्रुतिस्ततः ॥ १९ ॥
एकविंश्या द्वितीयायां वीणैका ऽत्र ध्रुवा भवेत् ।

इति श्रुतीनामानन्त्यं दर्शितमिति । अस्मिन्पक्षे रणनानुरणनात्मकयोः श्रुतिस्वरयोर्भेदाङ्गीकारे ऽप्यनुरणनरूपाणामपि ध्वनीनां श्रुतित्वमभिधायोभयेषामपि वीचीतरङ्गन्यायेनोत्पद्यमानानां तेषामतिसूक्ष्मभागकल्पनया प्रतिध्वन्यवयवभूतध्वनिबहुत्वविवक्षया ऽऽनन्त्यं दर्शितम् । तदनुपपन्नमिति मन्तव्यम् । यद्यपि श्रवणयोग्यस्य ध्वनेरिन्द्रियग्राह्यत्वाक्षिप्तेन सावयवत्वेन त्रसरेणुवदवयवाः सन्ति, तथा ऽपि तेषां श्रोत्रप्रत्यक्षमूलेनानुमानेनार्थापत्त्या वा ऽन्यतरेणैव त्रसरेणुगतपरमाणुवद्गम्यतया श्रोत्रग्राह्यत्वाभावात्, स्वतः स्वराभिव्यक्तिहेतुत्वाभावेनाश्रुतित्वादिति । द्वाविंशतिश्रुतिपक्षे षट्षष्टिश्रुतिपक्षे च यद्यपि श्रुतिस्वरयोर्भेदाङ्गीकारः समान एव, तथा ऽपि द्वाविंशतिश्रुतिपक्षे द्वाविंशतिः श्रुतय एव मन्द्रस्थाः स्थानान्तरयोरपि द्विगुणद्विगुणत्वेनावर्त्यन्त इति । षट्षष्टिश्रुतिपक्षे तु तावत्य एव श्रुतयः स्थानत्रये ऽप्यनावृत्ताः परस्परं भिन्ना इति च वैषम्यम् । तत्रानावृत्तिपक्षस्वीकारे षड्जादीनामपि स्वराणामावृत्त्यभावान्मध्यतारस्थाश्चतुर्दश स्वराः पृथग्व्यपदेशभाजो भवेयुः । नैव तथा व्यवहारः । अत एव मतङ्गादिदर्शितेषु नवसु पक्षेषु द्वाविंशतिश्रुतिपक्षमेव रणनानुरणनात्मना साक्षादनुभूयमानश्रुतिस्वरभेदानपह्नवेनावृत्त्या सप्तानामेव स्वराणां गुणभिन्नानां व्यवहारोपयोगित्वसिद्धेश्च सारतमं निश्चित्य निःशङ्को वीणयोर्निदर्शितानां तासां द्वाविंशतिश्रुतीनां मध्ये चतुर्थीप्रभृतिषु शास्त्रानुसारेण पूर्वोत्तरावधिप्रदर्शनपूर्वकं षड्जादिसप्तस्वरस्थापनं विदधाति—**वीणाद्वय** इत्यादिना । **चतुःश्रुतिरि**ति । स्वाभिव्यक्तिकरणत्वेन चतस्रः श्रुतयो यस्येति स तथोक्तः । एवं त्रिश्रुतिरित्यादौ द्रष्टव्यम् ॥ -१०—१९- ॥

(सु०) दृष्टान्तेन विनैते नादविशेषा दुरवबोधाः, कण्ठे ऽपि दर्शयितुमशक्याः; तस्माद्वीणाद्वंद्वे दृष्टान्तकथनं प्रतिज्ञानीते—व्यक्तय इति। ताः प्राकट्येन दर्शयितुमित्यर्थः। तदुक्तं संगीतसमयसारे—

'ते तु द्वाविंशतिर्नादा न कण्ठेन परिस्फुटाः।
शक्या दर्शयितुं तस्माद्वीणायां तन्निदर्शनम्॥'

इति। प्रतिज्ञातमर्थं कथयति—द्वे वीणे इति। सदृशौ समाने। आकारसाम्यं नात्रोपयुज्यत इत्याह—यथा नादः समान एव भवतीति। तदुक्तम्—

'द्वे वीणे तुलिते कार्ये समस्तावयवैस्तथा।
एकवीणेव भासेते यथा द्वे अपि शृण्वताम्॥'

इति। तयोः प्रत्येकं द्वाविंशतिस्तन्त्र्यः स्थापनीयाः। तास्वाद्या मन्द्रतमध्वाना कर्तव्या। स मन्द्रतमो यस्माद्धीनो मन्द्रो ऽन्यो नादो रञ्जको न निष्पद्यते। द्वितीया तस्याः सकाशान्मनाक्किंचिदुच्चध्वनिः। किंचिदित्यनेनैवोक्तमर्थं विशदयति—मध्ये ध्वन्यन्तराश्रुतेरिति। यथा मध्ये विसदृशं ध्वन्यन्तरं नोत्पद्यते तथा नैरन्तर्यं विधेयम्। तदुक्तम्—

'द्वितीया तु ततस्तीव्रध्वनिस्तन्त्रीर्विधीयते।
यथा यथा तयोर्मध्ये न तृतीया ध्वनिर्भवेत्॥'

इति। तास्तन्त्र्यो ऽधोऽधःस्थातस्तीव्रनादा भवन्ति। ताभ्यस्तन्त्रीभ्यो जातो नादः श्रुतिरित्युच्यते। श्रुतेः प्रमाणमुक्तं मतङ्गेन—ननु श्रुतेः किं मानम्? उच्यते, पञ्चमस्तावद् ग्रामद्वयस्थो लोके प्रसिद्धः। [1]तस्योत्कर्षापकर्षाभ्यां मार्दवादायतत्वाद्वा यदन्तरं तत्प्रमाणा श्रुतिरिति। स्थानत्रये षट्षष्टिसंख्याकानां श्रुतीनां नामान्युक्तानि संगीतसमयसारे—

'मन्द्रा चैवातिमन्द्रा च घोरा घोरतरा तथा।
मण्डना च तथा सौम्या सुमनाः पुष्करा तथा॥
शङ्खिनी चैव नीला च उत्पला चानुनासिका।
घोषावती लीननादा आवर्तन्यपि चापरा॥

[1] तस्य श्रुत्युत्कर्षापकर्षाभ्यां.

चलवीणा द्वितीया तु तस्यां तन्त्रीस्तु सारयेत् ॥ १७ ॥
स्वोपान्त्यतन्त्रीमानेवास्तस्यां सप्त स्वरा बुधैः ।

रणदा चैव गम्भीरा दीर्घतारा च नादिनी ।
मन्द्रजा सुप्रसन्ना च निनदा मन्द्रसप्तके ॥
नादान्ता निष्कला गूढा सकला मधुरा गली ।
एकाक्षरा भृङ्गजाती रसगीती सुरञ्जिका ॥
पूर्णा ऽलंकारिणी चैव वांशिका वैणिका तथा ।
त्रिस्थाना सुस्वरा सौम्या भाषाऽङ्गी वार्त्तिका तथा ॥
संपूर्णा च प्रसन्ना च सर्वव्यापनिका तथा ।
द्वाविंशतिः समाख्याताः श्रुतयो मध्यसप्तके ॥
ईश्वरी चैव कौमारी सवराली तथा परा ।
भोगवीर्या मनोरामा सुस्निग्धा च तथा परा ॥
दिव्याङ्गा ऽथो सुललिता विद्रुमा च तथा परा ।
महार्का शङ्किनी राका लज्जा चैव तथा परा ॥
काली सूक्ष्मा ऽतिसूक्ष्मा च पुष्टा चैव सुपुष्टिका ।
विस्पष्टा काकली चैव कराली च तथा परा ॥
विस्फोटान्तर्भेदिनी च इत्येतास्तारसप्तके ।'

इति । श्रुतिभ्यः स्वरोत्पत्तिप्रकारं कथयति—वीणाद्वय इति । वीणाद्वये स्वराः स्थापनीयाः । तत्र चतस्रः श्रुतयो यस्य संबन्धिन्यः स चतुःश्रुतिः षड्जस्तुरीयायां चतुर्थ्यां तन्त्र्यां स्थाप्यः । त्रिश्रुतिर्ऋषभः सप्तम्याम् । द्विश्रुतिर्गांधारो नवम्याम् । चतुःश्रुतिर्मध्यमस्त्रयोदश्याम् । चतुःश्रुतिः पञ्चमः सप्तदश्याम् । त्रिश्रुतिर्धैवतो विंशतितम्याम् । द्विश्रुतिर्निषादो द्वाविंश्याम् ॥ -१०–१६- ॥

(क०) अत्र वीणयोः । एका ध्रुवा भवेदिति । अनयोश्चलत्वध्रुवत्वे सारणाऽन्वयव्यतिरेकानुविधायिनी । द्वितीयेति । ध्रुवत्वेन कल्पिताया अन्येत्यर्थः । अत्र तुशब्दो व्यपदेशान्तरपरिग्रहार्थः । श्रुतिगतेयत्तापरिज्ञानार्थं

ध्रुववीणास्वरेभ्यो ऽस्यां चलायां ते स्वरास्तदा ॥ १८ ॥
एकश्रुत्यपकृष्टाः स्युरेवमन्या ऽपि सारणा[1] ।

चलवीणायां सारणां विदधाति—तस्यामिति । तन्त्रीस्तु सारयेदिति । तुशब्दो भिन्नक्रमः । तस्यां त्विति योजना ध्रुवातो वैषम्यप्रदर्शनार्था । सारयेत्सारणां कुर्यात्; स्वस्वतन्त्रीस्थितान्स्वरांस्तत्तच्छ्रुतिस्थानात्प्रच्याव्य श्रुत्यन्तराणि तन्त्रीः प्रापयेदित्यर्थः ॥ सारयेदित्यनेनानियमेन श्रुत्यन्तर-प्रापणे प्राप्ते, प्रथमादिसारणासु श्रुत्यन्तरनियममाह—स्वोपान्त्येति । तस्यां प्रथमायां सारणायाम् । ननु श्रुत्यन्तरप्राप्त्या स्वरान्तरत्वं किं न स्यादित्यत आह—ध्रुववीणास्वरेभ्य इति । ते स्वरास्तदैकश्रुत्यपकृष्टाः स्युरित्यत्र त इति ध्रुवायामिव चतुःश्रुतिकत्वादिलक्षणानां षड्जादीनां परामर्शाच्छ्रुत्यन्तर-प्राप्त्या स्वरान्तरत्वप्राप्तावप्येकश्रुत्यपकर्षेण तेषामेव नीचत्वमात्रप्रतीतेर्विशेष-लाभाभावात्स्वरान्तरत्वं न स्यादित्यर्थः । उक्तं प्रकारं सारणाऽन्तरे ऽप्यति-दिशति—एवमिति । पूर्वत्र सारणायामेकश्रुत्यपकृष्टान्स्वरान्प्रकृतिं कृत्वा तेषां ततो ऽप्युपान्त्यतन्त्र्यानयनमिहान्यशब्दार्थः ॥ -१७—१८- ॥

(सु०) अत्र वीणाद्वय एका चलवीणैका ध्रुववीणा । यस्यां स्वराः स्वस्थानं परित्यज्यापकृष्यन्ते सा चलवीणा, यस्यां तु नापकृष्यन्ते सा ध्रुववीणा । श्रुतिनिश्चयार्थं चलवीणायां यत्कर्तव्यं तदाह—तस्यामिति । तस्यां चलवीणायां तन्त्रीः सारयेदपकर्षयेत् । प्रथमसारणाप्रकारमाह—स्वोपान्त्येति । तस्यां चल-वीणायां सप्तापि स्वरा यत्र स्थापितास्ता अन्त्यास्तन्त्र्यः, तत्समीपवर्तिन्यो ऽपकृष्टा उपान्त्याः, तासु सप्त स्वरा आनेयाः स्थापनीयाः । एवं प्रथमसारणायां कृतायां किं स्यात्? तदाह—ध्रुववीणेति । अस्यां चलायां चलवीणायां ते षड्जादयः स्वरा ध्रुववीणास्वरेभ्यस्तदपेक्षयैकश्रुत्या ऽपकृष्टाः स्युः । एवमेव

[1] ०मन्याश्च सारणाः

श्रुतिद्वयलयादस्यां चलवीणागतौ गनी ॥ १९ ॥
ध्रुववीणोपगतयो रिधयोर्विशतः क्रमात् ।
तृतीयस्यां सारणायां विशतः सपयो रिधौ ॥ २० ॥
निगमेषु चतुर्थ्यां तु विशन्ति समपाः क्रमात् ।
श्रुतिद्वाविंशतावेवं सारणानां चतुष्टयात् ॥ २१ ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थ्यः सारणाः कर्तव्या इत्याह—एवमिति । प्रतिसारणं स्वराणां ततो ऽपि पुनरेकैकश्रुत्यपकर्षः कर्तव्यः ॥ -१७–१८- ॥

(क०) द्वितीयादिषु सारणासु ज्ञेयं दर्शयति—**श्रुतिद्वये**त्यादिना । अस्यां द्वितीयसारणायां चलवीणागतौ चलवीणायां स्वस्वोपान्त्यतन्त्रीस्थितौ गनी गांधारनिषादौ ध्रुववीणोपगतयोर्ध्रुववीणायां स्वस्वाधारश्रुतिस्थयो रिधयो-र्ऋषभधैवतयोः क्रमादृषभे गांधारो धैवते निषादश्च श्रुतिद्वयलयात्प्रातिस्विक-श्रुतिद्वयपरित्यागाद्विशतो लीनौ भवतः । ध्वनिसाम्यादेकाकारतां भजत इति यावत् । एवं तृतीयचतुर्थसारणयोरपि स्वरान्तरप्रवेशो द्रष्टव्यः । ननु चतुर्थसारणायां मन्द्रषड्जस्य निषादे प्रवेश उच्यते ; तत्कथमुप-पद्यते ? 'कार्या मन्द्रतमध्वाना' इति षड्जादिमश्रुतेरारम्भात्तत्पूर्वध्वन्य-संभवेनोपान्त्यतन्त्र्यभावात् । सत्यं ध्वन्यसंभवात्तन्त्र्यभावः ; तथा ऽपि मन्द्रस्वरसप्तकस्यावृत्तौ षड्जनिषादयोः संनिधानान्निषादाधारश्रुतेरुपान्त्यत्वं कल्पयित्वा प्रवेशः पर्यवस्यतीत्युपपन्नम् । अथ वा, स्थानान्तरावृत्तस्य तस्यैव षड्जस्य पूर्वं निषादसंभवात्तस्मिन्प्रवेशो द्रष्टव्यः । सारणानां फलमाह—**श्रुतिद्वाविंशताविति** । यद्येवं स्यादेतदनावृत्तिमतानुसारेण सार-णापञ्चकेनापि सप्तानामपि स्वराणामेकोनत्रिंशच्छ्रुतीयत्तानिश्चयः कर्तुं शक्यत इति । नैवम् । स्वरास्तावच्छ्रुत्यनुरणनात्मकाः । ते च षड्जादयो

ध्रुवाश्रुतिषु लीनायामियत्ता ज्ञायते स्फुटम् ।
अतः परं तु रक्तिघ्नं न कार्यमपकर्षणम् ॥ २२ ॥
श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगांधारमध्यमाः ।

लोके शास्त्रे च चतुर्थ्यादिश्रुतिषु मयूरादिस्वरसंवादित्वेनाभिव्यक्ताः सिद्धाः । तेषां तदुक्तरीत्योत्कर्षणेन पञ्चम्यादिषु श्रुतिषु प्रापणे कृते तादृशानुरणनाभावान्मन्द्रमध्ययोरुत्तरोत्तरस्थानाक्रमणे तारमन्द्रव्यवस्थितेरपायाच्च यतो रक्तिघातः, अतः सारणाऽन्तरं न कर्तव्यमित्यभिसंधायोक्तम्—**अतः परं** त्विति ॥ -१९–२२ ॥

(सु०) द्वितीयसारणायां कृतायां यत्सिध्यति तदाह—**श्रुतिद्वयेति** । अस्यां चलवीणायां द्वितीयसारणायां कृतायां श्रुतिद्वयस्य लयादपकर्षाच्चलवीणायां वर्तमानौ गांधारनिषादौ ध्रुववीणागतयोर्ऋषभधैवतयोः प्रविशतः । **क्रमादिति** । गांधार ऋषभं निषादो धैवतमित्यर्थः । तयोः प्रविशत इति तत्समाननादौ भवत इत्यर्थः । तृतीयसारणायां सिद्धं कथयति—**तृतीयस्यामिति** । सपयोः षड्जपञ्चमयोर्ऋषभधैवतौ विशतः । ऋषभः षड्जं प्रविशति, धैवतः पञ्चमं प्रविशति । चतुर्थ्यां तु सारणायां मध्यषड्जो मन्द्रनिषादं प्रविशति, मध्यमो गांधारं प्रविशति, पञ्चमो मध्यमं प्रविशति । उपसंहरति—**श्रुतिद्वाविंशताविति** । एवं सारणाचतुष्टयाच्छ्रुतिद्वाविंशतौ ध्रुवाश्रुतिषु लीनायां सत्यां द्वाविंशतिरेव श्रुतय इतीयत्तैतावत्संख्याकत्वं ज्ञायते । द्वितीयसारणायां श्रुतिचतुष्टयलाभः, तृतीयायां षट्श्रुतिलाभः, चतुर्थ्यां द्वादशश्रुतिलाभः । ननु पुनरप्यपकर्षणं कर्तव्यम्; नेत्याह—**अतः परमिति** । अतः परमपकर्षणं न कार्यम् । कुतः ? यतो **रक्तिघ्नमिति** । अतः परमपकर्षणे कृते स्वराणां रञ्जकत्वाभावात्स्वरत्वमेव नश्यति, 'स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यते' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ -१९–२२ ॥

(क०) इत्थमियत्तया निश्चिताभ्यः श्रुतिभ्यः स्वराणां निष्पत्तिमाह—**श्रुतिभ्यः स्युः स्वरा** इति । चतसृभ्यस्तिसृभ्यो द्वाभ्यां च

पञ्चमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते ॥ २३ ॥
तेषां संज्ञाः सरिगमपधनीत्यपरा मताः ।

यथायोगं द्वाविंशतेः श्रुतिभ्यः सप्त स्वरा भवन्तीत्यर्थः । अत्र पञ्च पक्षाः संभवन्ति—श्रवणैकेन्द्रियग्राह्यत्वाद्विशेषस्पर्शशून्ययोः स्वरश्रुत्योर्जातिव्यक्त्योरिव तादात्म्यमिति प्रथमः पक्षः । दर्पणे मुखविवर्तवच्छ्रुतिषु स्वरा विवर्तन्त इति द्वितीयः । यथा घटस्य मृत्पिण्डदण्डादिकार्यत्वं तथा स्वराणां श्रुतिकार्यत्वमिति तृतीयः । क्षीरं दधिरूपेणेव श्रुतयः स्वररूपेण विपरिणमन्त इति चतुर्थः । प्रदीपादन्धकारस्थितघटाद्यभिव्यक्तिवच्छ्रुतिभ्यः स्वराणामभिव्यक्तिरिति पञ्चमः । नाद्यः, स्वरश्रुत्योर्भिन्नबुद्धिग्राह्यत्वादाश्रयाश्रयित्वभेदाच्च जातिव्यक्त्योरपि 'निर्विशेषं न सामान्यम्' इति न्यायेन भेदस्य सिद्धत्वाच्च । न द्वितीयः, विवर्तत्वे हि स्वराणां भ्रान्तत्वं स्यात्; न च तथा, तेषामबाधितप्रयोगहेतुत्वदर्शनात् । तृतीयो ऽपि न परीक्षाक्षमः । स्वरव्यतिरेकेण श्रुतिसद्भावे प्रमाणाभाव इति वक्तुं हि न युक्तम्, 'स्वरस्य हि श्रूयमाणमनुरणनात्मकत्वं रणनमन्तरेण नोपपद्यते' इत्यार्थापत्त्या वा, 'अयं स्वरो रणनपूर्वको ऽनुरणनात्मकत्वाद्दण्डाहतजयघण्टाऽनुरणनशब्दवत्' इत्यनुमानेन वा तत्सिद्धेः । सत्यम् । यद्यपि स्फुटपौर्वापर्येण कार्यकारणभावप्रतीतिरस्ति, तथा ऽप्युपादानस्य मृत्पिण्डादेर्यथा घटादिकार्यनिष्पत्तौ भेदेनानुपलब्धिर्न तथेह स्वरनिष्पत्तौ श्रुतीनामनुपलम्भ इति तासामकारणत्वात् । चतुर्थपञ्चमावदुष्टत्वेन मतङ्गादिसंमतत्वाद् ग्राह्यौ । अथ शुद्धस्वरानन्वर्थतया प्रसिद्धैर्नामभिः परिगणयति—**षड्जेति** । षड्जादिनाम्नामन्वर्थता मतङ्गादिभिरुक्ता । तद्यथा—

'षण्णां स्वराणां जनकः षड्भिर्वा जन्यते स्वरैः ।
षड्भ्यो वा जायते ऽङ्गेभ्यः षड्ज इत्यभिधीयते ॥'

षडपि स्वराञ्जनयति प्रकाशयतीति जनेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्यये टिलोपे च सति षड्ज इति रूपम्। षड्भिः स्वैरङ्गभावेन प्रविष्टैर्जन्यते प्रकाश्यत इति वा षड्जः। पूर्ववद्रूपसिद्धिः। षड्भ्यो नासाकण्ठोरस्तालुजिह्वादन्तस्थानेभ्यो जायत इति वा 'पञ्चम्याम-जातौ' इति डप्रत्यये षड्ज इति।

'प्राप्नोति हृदयं शीघ्रमन्यस्माद‍ृषभः स्मृतः।
स्त्रीगवीषु यथा तिष्ठन्विभाति ऋषभो महान्॥
स्वरग्रामे समुत्पन्नः स्वरो ऽयमृषभस्तथा।'

ऋषति गच्छति हृदयमन्यस्वरेभ्य इति 'ऋष गतौ' इत्यस्माद्धातो-रौणादिके ऽभच्प्रत्यये ऋषभ इति रूपम्। यथा गोसमूहे बलीवर्दस्तथा स्वरसमूहे राशौ द्वितीयो बलवान्। ऋषभवन्नदतीति वा ऋषभः।

'वाचं गानात्मिकां धत्त इति गांधारसंज्ञकः'

गां गानात्मिकां वाचं धत्त इति 'धृ धारणे' इत्यस्माद्धातोर्गोशब्दे कर्मण्युपपदे ऽण्प्रत्यये पृषोदरादित्वाद्बहुलग्रहणाद्वा ऽलुकि गांधार इति रूपम्। गान्धर्वसुखहेतुत्वाद्वा गांधारः।

'स्वराणां मध्यमत्वाच्च मध्यमः स्वर इष्यते।'

सप्तानां स्वराणां चतुर्थो यः स्वरस्तस्य मध्यस्थत्वात् 'मध्यान्मः' इति भवार्थे मप्रत्यये मध्यम इति रूपम्। अथ वा मद्धियो ऽमो रोग इति मद्ध्यमः। यद्वा मम धियो रोग इति मद्ध्यमशब्देन सप्तानां स्वराणां श्रूयमाणो रुचिरत्वाशङ्कया पीडयतीत्यर्थः।

'स्वरान्तराणां विस्तारं यो मिमीते स पञ्चमः।
पाठक्रमेण गणने संख्यया पञ्चमो ऽथ वा॥'

'पचि विस्तारे' इत्यस्माद्धातोर्भावे घञि पञ्चं विस्तारं मिमीत इति 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये पञ्चम इति रूपम्। 'ह्वावामश्च' इत्यणुकृत्र संज्ञात्वादुपेक्ष्येते। यद्वा पृषोदरादित्वाद्युगभाव आलोपश्च। स्वराणां क्रमेण गणने पञ्चमत्वाद्वा पञ्चमस्थानसंभूतत्वाद्वा पञ्चमः।

'धीरस्यास्तीति धीवांस्तत्संबन्धी धैवतः स्मृतः।'
यद्वा, 'षष्ठस्थाने धृतो यस्मात्ततोऽसौ धैवतो मतः।'

धीरस्यास्तीति धीवान्, तत्संबन्धित्वेन 'तस्येदम्' इत्यणि धैवत इति रूपम्। संबन्धित्वं चानेकप्रकारं निरूप्यनिरूपकलक्षणमास्वाद्यास्वादकलक्षणं जन्यजनकलक्षणं चेति। तत्रोत्तरस्वरेण संसृष्टश्रुतित्वात्स्थूलमतीनां दुर्विवेकत्वाद्धीमतः सूक्ष्ममतेरेव निरूप्यत्वाद्धैवतः। षष्ठस्थाने ललाटस्थाने धृतत्वाद्वा धैवतः।

'निषीदन्ति स्वराः सर्वे निषादस्तेन कथ्यते।'

'षद्‌लृ विशरणे' इत्यस्माद्धातोः, निषीदन्ति पर्यवस्यन्त्यस्मिन्स्वरा इति 'अकर्तरि च' इति सूत्रेण घञि निषाद इति रूपम्। इत्युक्तप्रकारेण ते स्वराः सप्तैवेति नियमे सप्तधात्वाश्रितत्वं सप्तचक्राश्रितत्वं वा निमित्तं मतङ्गोक्तमनुसंधेयम्॥ प्रयोगसौकर्यार्थं तेषामाद्याक्षराण्युद्धृत्य संज्ञाऽन्तराण्याह—**तेषां संज्ञा** इति। सरिगादीनां मतङ्गाभिमत उद्धारक्रम उच्यते—अत्राकचटतपयशा अष्टौ वर्गाः। तत्राष्टमस्य तृतीयं हरिबीजयुक्तमाद्यस्वरमुद्धरेत्। हरिबीजमकारः। सप्तमस्य द्वितीयं कामबीजयुक्तं द्वितीयस्वरमुद्धरेत्। कामबीजमिकारः। द्वितीयस्य तृतीयं हरिबीजयुक्तं तृतीयस्वरमुद्धरेत्। षष्ठस्य पञ्चममकारयुक्तं [1]चतुर्थस्वरमुद्धरेत्। षष्ठस्य प्रथमम-

[1] मध्यमस्वरं समुद्धरेत्.

श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धो ऽनुरणनात्मकः ॥ २४ ॥
स्वतो रञ्जयति श्रोतृचित्तं स स्वर उच्यते ।

कारयुक्तं पञ्चमस्वरमुद्धरेत् । पञ्चमस्य चतुर्थमकारयुक्तं षष्ठस्वरमुद्धरेत् । पञ्चमस्य पञ्चमं कामबीजयुक्तं सप्तमस्वरमुद्धरेत् । अत्र सरिगादिष्वाद्याक्षराणां व्यञ्जनत्वात्कथं स्वरत्वमित्याक्षिप्याचार्यपरिभाषया संकेतमात्रमेतदिति प्रत्याह मतङ्गः ॥ २३, २३- ॥

(सु०) एवं श्रुतीर्निरूप्य स्वरान्निरूपयति—श्रुतिभ्य इति । षड्जर्षभेत्यादीनामाद्याक्षरैर्व्यवहारार्थं संज्ञान्तराणि कथयति—तेषामिति । सरिगमपधनीत्येताः प्रथमं स्वरोपादानात्तेषां पूर्वाभ्यो ऽपराः संज्ञाः । यद्यपि षऋगमपधनीति संज्ञाघोषणं युक्तं तथा ऽपि सरिगेत्यपभ्रंशः पाठः ॥ २३, २३- ॥

(क०) स्वराणां सामान्यलक्षणं स्वरशब्दस्य निरुक्तिं चाह—**श्रुत्यनन्तरे**ति । श्रुत्यनन्तरभावी, श्रुतेश्चतुर्थ्यादेर्मारुताद्याहत्युत्पन्नप्रथमध्वनेरनन्तरं भाव्याविर्भवनशीलः, स्निग्धो ऽरूक्षः सन्दूरसंश्राव्यः, अनुरणनात्मको ऽनुस्वानरूपः, स्वतः सहकारिकारणनिरपेक्षं श्रोतृचित्तं रञ्जयत्यनुरक्तं करोति । स्वतःशब्दोपपदात् 'रञ्ज रागे' इत्यस्माद्धातोः 'अन्येभ्यो ऽपि दृश्यते' इति डप्रत्यये टिलोपे पूर्वपदस्थतकारादेः पृषोदरादित्वाल्लोपे च स्वर इति रूपसिद्धिः ॥ -२४, २४- ॥

(सु०) स्वरस्य लक्षणं निर्वचनं च कथयति—श्रुत्यनन्तरेति । श्रुतेरनन्तरं भवतीति श्रुत्यनन्तरभावी । प्रथमतन्त्र्यामाहतायां यो ध्वनिरनुरणनशून्य उत्पद्यते स श्रुतिः, यस्तु ततो ऽनन्तरमनुरणनरूपः श्रूयते स स्वरः । कथं तस्य स्वरत्वमित्यत आह—स्वत इति । स्वतो ऽन्यानपेक्षतया यस्माच्छ्रोतृचित्तं रञ्जयति तस्मात्स्वर इति निरुक्तिः । कथं तस्य रञ्जकत्वम्? अतो हेतुगर्भं

विशेषणं स्निग्ध इति। यद्यपि स्निग्धत्वमपामेव धर्मः, 'स्नेहो ऽपां विशेषगुणः' इत्युक्तत्वात्, न तस्य श्रवणेन्द्रियगम्यता; तथा ऽप्यौपचारिकं स्निग्धत्वं स्वरेषु गृह्यते। अत्र बहुधा विप्रतिपत्तिः—केचित्स्वरश्रुत्योस्तादात्म्यं वर्णयन्ति। यदाहुः—

'विशेषस्पर्शशून्यत्वाच्छ्रवणेन्द्रियगम्ययोः।
स्वरश्रुत्योस्तु तादात्म्यं जातिव्यक्त्योरिवानयोः॥'

इति। केचित्स्वरश्रुत्योर्विवर्त्यविवर्तकतामाचक्षते। यदाहुः—

'नराणां तु मुखं यद्वद्दर्पणेषु विवर्तते।
प्रतिभान्ति स्वरास्तद्वच्छ्रुतिष्वेव विवर्तिनः॥'

इति। केचित्स्वरश्रुत्योः कार्यकारणभावं वदन्ति। यदाहुः—

'स्वराणां श्रुतिकार्यत्वमिति केचिद्वदन्ति हि।
मृत्पिण्डदण्डकार्यत्वं घटस्येह यथा भवेत्॥'

इति। केचित्परिणामपक्षमाद्रियन्ते। यदाहुः—

'श्रुतयः स्वररूपेण परिणामं व्रजन्ति हि।
परीणमेद्यथा क्षीरं दधिरूपेण सर्वथा॥'

इति। केचित्पुनरभिव्यक्तिपक्षमङ्गीकुर्वते। यदाहुः—

'षड्जादयः स्वराः सप्त व्यज्यन्ते श्रुतिभिः सदा।
अन्धकारस्थिता यद्वत्प्रदीपेन घटादयः॥'

इति। एतेषु पक्षेषु परिणामाभिव्यक्तिपक्षावेव स्वीकृतौ मतङ्गेन। यदाह—

'भेदः स्वलक्षणानां सामान्येनान्यवस्तुवत्सिद्धः।
तद्धि विशेषैः शून्यं भवति नभःपुष्पसंकाशम्॥
नानाबुद्धिगृहीतत्वात्स्वरश्रुत्योस्तु भिन्नता।
आश्रयाश्रयिभेदाच्च तादात्म्यं केन सिध्यति॥

यदभाणि विवर्तत्वं स्वराणां तदसंगतम् ।
विवर्तत्वे स्वराणां हि भ्रान्तिज्ञानं प्रसज्यते ॥
तथा च कारणत्वं च श्रुतीनां नैव संभवेत् ।
कार्येषु विद्यमानेषु कारणस्योपलम्भनात् ॥
घटादौ विद्यमाने हि मृत्पिण्डो नोपलभ्यते ।
परिणामो ऽप्यभिव्यक्तिर्न्याय्यः पक्षः सतां मतः ॥'

इति । मतङ्गेन त्वन्यथा स्वरशब्दो व्युत्पादितः । यदाह—

'राजृ दीप्तावस्य धातोः स्वशब्दपूर्वकस्य च ।
स्वयं हि राजते यस्मात्तस्मात्स्वर इति स्मृतः ॥'

इति । षड्जादीनां निरुक्तिरुक्ता संगीतसमयसारकारेण—

'नासा कण्ठ उरस्तालु जिह्वा दन्तास्तथैव च ।
षडभिः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः ॥
नाभेः समुत्थितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
नदत्यृषभवद्यस्मात्तस्मादृषभ ईरितः ॥
नाभेः समुत्थितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
गन्धर्वसुखहेतुः स्याद्गांधारस्तेन हेतुना ॥
वायुः समुत्थितो नाभेर्हृदये च समाहतः ।
मध्यस्थानोद्भवत्वात्तु मध्यमत्वेन कीर्तितः ॥
वायुः समुत्थितो नाभेरोष्ठकण्ठशिरोहृदि ।
पञ्चस्थानसमुद्भूतः पञ्चमस्तेन कीर्तितः ॥
नाभेः समुत्थितो वायुः कण्ठतालुशिरोहृदि ।
तत्तत्स्थानधृतो यस्मात्ततो ऽसौ धैवतो मतः ॥
नाभेः समुत्थिते वायौ कण्ठतालुशिरोहते ।
निषीदन्ति स्वराः सर्वे निषादस्तेन कथ्यते ॥

इति ॥ -२४, २४- ॥

ननु श्रुतिश्चतुर्थ्यादिरस्त्वेवं स्वरकारणम् ॥ २५ ॥
त्र्यादीनां तत्र पूर्वासां श्रुतीनां हेतुता कथम् ।
ब्रूमस्तुर्यातृतीयाऽऽदिः श्रुतिः पूर्वाऽभिकाङ्क्षया ॥ २६ ॥
निर्धार्यते ऽतः श्रुतयः पूर्वा अप्यत्र हेतवः ।
दीप्ता ऽऽयता च करुणा मृदुर्मध्येति जातयः ॥ २७ ॥
श्रुतीनां पञ्च तासां च स्वरेष्वेवं व्यवस्थितिः ।
दीप्ता ऽऽयता मृदुर्मध्या षड्जे स्यादृषभे पुनः ॥ २८ ॥
संस्थिता करुणा मध्या मृदुर्गांधारके पुनः ।
दीप्ताऽऽयते मध्यमे ते मृदुमध्ये च संस्थिते ॥ २९ ॥
मृदुर्मध्या ऽऽयताऽऽरुया च करुणा पञ्चमे स्थिता ।
करुणा चायता मध्या धैवते सप्तमे पुनः ॥ ३० ॥
दीप्ता मध्येति तासां च जातीनां ब्रूमहे भिदाः ।
तीव्रा रौद्री वज्रिकोग्रेत्युक्ता दीप्ता चतुर्विधा ॥ ३१ ॥
कुमुद्वत्यायता या ऽस्याः क्रोधा चाथ प्रसारिणी ।
संदीपनी रोहिणी च भेदाः पञ्चेति कीर्तिताः ॥ ३२ ॥

(क०) यद्येवं चतुर्थ्यादेरेव श्रुतेः स्वरकारणत्वमस्तु, न पूर्वपूर्वासामित्याक्षिपति—**नन्विति** । त्र्यादीनामिति । तृतीयाऽऽदीनामित्यर्थः । अत्र वृत्तौ तीयप्रत्ययान्तस्य 'प्रत्ययलोपे ऽपि तदर्थग्रहणम्' इति त्र्यादीनामिति निर्देशोपपत्तिः । समाधत्ते—**ब्रूम** इति । तुर्यातृतीयाऽऽदिः, षड्जमध्यमपञ्चमानां तुर्या, ऋषभधैवतयोस्तृतीया, आदिशब्देन गांधारनिषादयोर्द्वितीया च श्रुतिः, पूर्वाऽभिकाङ्क्षया, आदिशब्दसामर्थ्यात्पूर्वेत्यस्य वीप्सा कर्तव्या पूर्वपूर्वाऽभिकाङ्क्षयेति । उत्तरोत्तरतारूपेण लक्षणेन स्वोत्पत्तौ

दयावती तथा ऽऽलापिन्यथ प्रोक्ता मदन्तिका ।
त्रयस्ते करुणाभेदा मृदोर्भेदचतुष्टयम् ॥ ३३ ॥
मन्दा च रतिका प्रीतिः क्षितिर्मध्या तु षड्विधा ।
छन्दोवती रञ्जनी च मार्जनी रक्तिका तथा ॥ ३४ ॥
रम्या च क्षोभिणीत्यासामथ ब्रूमः स्वरस्थितिम् ।
तीव्राकुमुद्वतीमन्दाच्छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः ॥ ३५ ॥
दयावती रञ्जनी च रक्तिका चर्षभे स्थिताः ।
रौद्री क्रोधा च गांधारे वज्रिका ऽथ प्रसारिणी ॥ ३६ ॥
प्रीतिश्च मार्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः ।
क्षिती रक्ता च संदीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे ॥ ३७ ॥
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येतास्तिस्रस्तु धैवते ।
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती ॥ ३८ ॥

संख्यया तुर्याऽऽदिव्यपदेशे च पूर्वपूर्वस्यां साकाङ्क्षतया यतो निर्धार्यते ऽत इत्यर्थः । श्रुतीनामन्योऽन्यमसंकीर्णतया स्वरूपपरिज्ञानाय क्वचित्तासां साजात्येन संगत्या रक्तिलाभाय चावान्तरभेदसहितानां जातीनां स्वरेषु व्यवस्थानं दर्शयति—**दीप्ता ऽऽयतेत्यादिना** । स्वरविनियोगानन्तरमुद्दिष्टानामपि श्रुतिजातीनामिह निरूपणं श्रुतिस्वरविवेचनरूपार्थसंगतिवशादुपपन्नम् । व्युत्क्रमेणोद्देशस्तु क्वचित्क्रमस्याविवक्षितत्वज्ञापनार्थम् । एतेन 'कुलानि जातयः—' इत्यादिक्रमस्त्वविवक्षित इति मन्तव्यम् ॥ -२५—३८ ॥

(सु०) 'श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः' इत्युक्तम्; तत्र श्रुतिभ्य इति पञ्चम्या 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इत्यनेन श्रुतीनां स्वरान्प्रति कारणत्वं प्रतीयते; अयं स्वरश्चतुःश्रुतिरयं स्वरस्त्रिश्रुतिरयं द्विश्रुतिरित्युक्तत्वाच्च सर्वासामपि कारणत्वं

प्रतीयते; तदाक्षिपति—नन्विति। ननु यस्यां श्रुतौ स्वरः स्थाप्यते सा चतुर्थ्यादिः श्रुतिः, चतुर्थी सप्तमी नवमी त्रयोदशी सप्तदशी विंशी द्वाविंशी च श्रुतिरभिव्यञ्जकत्वेन परिणामकत्वेन वा स्वराणां षड्जादीनां कारणमस्तु नाम; पूर्वासां त्र्यादीनां श्रुतीनां स्वरं प्रति कथं हेतुत्वम्? त्र्यादीनामित्यंत्रादि-शब्देन षड्जमध्यमपञ्चमेषु तिसृणां तिसृणामृषभधैवतयोर्द्वयोर्द्वयोर्गांधारनिषादयोरेक-स्या एकस्याः पूर्वावस्थितायाः श्रुत्याः स्वरं प्रति क उपयोगः? परिहरति—ब्रूम इति। तुरीयातृतीयाऽऽदिः श्रुतिः पूर्वापेक्षया निर्धार्यत इयं श्रुतिश्चतुर्थीयं तृतीयेयं द्वितीयेति पूर्वाः श्रुतीरपेक्ष्यायं व्यवहारः। यदि पूर्वाः श्रुतयो न स्युस्तर्हि किमपेक्ष्यायं चतुर्थ्यादिव्यवहारः स्यात्? अतश्चतुर्थीत्वादिनिर्धारणार्थं पूर्वासामपि श्रुतीनां हेतुत्वसिद्धिः। अधुना श्रुतिजातीर्विभजते—दीप्ता ऽऽयतेति। श्रुतीनां पञ्च जातयो भवन्ति दीप्ता ऽऽयता करुणा मृदुर्मध्येति। तासु का जातिः कस्मिन्स्वरे निवसतीत्यपेक्षायामाह—तासां चेति। षड्जे दीप्ताऽऽदयश्चतस्रः श्रुतिजातयः, प्रथमा श्रुतिर्दीप्ता द्वितीया ऽऽयता तृतीया मृदुश्चतुर्थी मध्या। ऋषभे तु प्रथमा श्रुतिः करुणा द्वितीया मध्या तृतीया मृदुः। गांधारे प्रथमा श्रुतिर्दीप्ता द्वितीया ऽऽयता। मध्यमे ते दीप्ताऽऽयते मृदुमध्ये च संस्थिते। ततश्च मध्य-मस्य प्रथमा श्रुतिर्दीप्ता द्वितीया ऽऽयता तृतीया मृदुश्चतुर्थी मध्या। पञ्चमे प्रथमा श्रुतिर्मृदुर्द्वितीया मध्या तृतीया ऽऽयता चतुर्थी करुणा। धैवते प्रथमा श्रुतिः करुणा द्वितीया ऽऽयता तृतीया मध्या। सप्तमे निषादे प्रथमा श्रुतिर्दीप्ता द्वितीया मध्येति। तासामपि जातीनामवान्तरजातीः प्रतिज्ञाय कथयति—तासां चेति। दीप्ता चतुर्विधा तीव्रा रौद्री वज्रिकोग्रेति। आयतायाः पञ्च भेदाः कुमुद्वती क्रोधा प्रसारिणी संदीपनी रोहिणी चेति। करुणाया भेदत्रयं दया-वत्यालापिनी मदन्तिकेति। मृदोश्चत्वारो भेदा मन्दा रतिः प्रीतिः क्षितिरिति। मध्या तु षड्विधा षट्प्रकारा च्छन्दोवती रञ्जनी मार्जनी रक्तिका रम्या क्षोभिणीति। तुशब्देन पूर्वाभ्यो ऽधिकभेदत्वं सूचितम्। एतासां जातीनां स्वरस्थितिं प्रतिज्ञाय कथयति—आसामथेति। आसां श्रुतिजातीनां षड्जगाः षड्जे वर्तमानाश्चतस्रो जातयस्तीव्रादयः। ततश्च षड्जे प्रथमा श्रुतिस्तीव्राजात्या-क्रान्ता दीप्ता; द्वितीया कुमुद्वतीजातिका ऽऽयता; तृतीया मन्दाजातिका मृदुः; चतुर्थी च्छन्दोवतीजातिका मध्या। ऋषभे प्रथमा श्रुतिर्दयावतीजातिका

ते मन्द्रमध्यताराख्यस्थानभेदात्त्रिधा मताः ।
त एव विकृतावस्था द्वादश प्रतिपादिताः ॥ ३९ ॥
च्युतो ऽच्युतो द्विधा षड्जो द्विश्रुतिर्विकृतो भवेत् ।
साधारणे काकलीत्वे निषादस्य च दृश्यते ॥ ४० ॥
साधारणे श्रुतिं षाड्जीमृषभः संश्रितो यदा ।
चतुःश्रुतित्वमायाति तदैको विकृतो भवेत् ॥ ४१ ॥

करुणा; द्वितीया रञ्जनीजातिका मध्या; तृतीया रतिजातिका मृदुः । गांधारे प्रथमा श्रुती रौद्रीजातिका दीप्ता; द्वितीया क्रोधाजातिका ऽऽयता । मध्यमे प्रथमा श्रुतिर्वज्रिकाजातिका दीप्ता; द्वितीया प्रसारिणीजातिका ऽऽयता; तृतीया प्रीतिजातिका मृदुः; चतुर्थी मार्जनीजातिका मध्या । पञ्चमे प्रथमा श्रुतिः क्षितिजातिका मृदुः; द्वितीया रक्ताजातिका मध्या; तृतीया संदीपनीजातिका ऽऽयता; चतुर्थ्यालापिनीजातिका करुणा । धैवते प्रथमा श्रुतिर्मदन्तीजातिका करुणा; द्वितीया रोहिणीजातिका ऽऽयता; तृतीया रम्याजातिका मध्या । निषादे प्रथमा श्रुतिरुग्राजातिका दीप्ता; द्वितीया क्षोभिणीजातिका मध्येति । ननु किं श्रुतिजातिनिरूपणेन प्रयोजनम्? उच्यते—तत्तज्जातिकां श्रुतिं श्रुत्वा मनसो नामसाम्येन तथा तथा विकार उत्पद्यत इति सूचयितुं श्रुतिजातिनिरूपणम् । ततश्च दीप्तां श्रुतिमाकर्ण्य मनसो दीप्तत्वमिव भवति; आयतां श्रुतिमाकर्ण्या-यतत्वमिव; एवं करुणत्वादि ज्ञातव्यम् ॥ -२९–३८ ॥

(क०) प्रसङ्गाच्छ्रुतिजातीरुक्त्वा प्रकृतस्वरपरामर्शपूर्वकं स्थानभेदात्तेषां त्रैविध्यमाह—ते मन्द्रेति । ननु च्युतादयः पृथक्स्वराः स्युः; किं तेषामवस्थाऽन्तरापन्नषड्जादित्वकल्पनयेत्यत आह—त एवेति । द्वादशेति ॥ षड्जमध्यमग्रामद्वयापेक्षया क्रमप्राप्तान्विकृतस्वराँल्लक्षयति—च्युतो ऽच्युत इत्यादिना । चतुःश्रुतिः षड्जो द्विश्रुतिर्विकृतः संश्च्युतो ऽच्युत इति द्विधा भवेत् । स च साधारणे स्वसाधारणे च्युतः, निषादस्य काकलीत्वे

साधारणे त्रिश्रुतिः स्यादन्तरत्वे चतुःश्रुतिः ।
गांधार इति तद्भेदौ द्वौ निःशङ्केन कीर्तितौ ॥ ४२ ॥
मध्यमः षड्जवद् द्वेधा ऽन्तरसाधारणाश्रयात् ।
पञ्चमो मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिः कैशिके पुनः ॥ ४३ ॥
मध्यमस्य श्रुतिं प्राप्य चतुःश्रुतिरिति द्विधा ।
धैवतो मध्यमग्रामे विकृतः स्याच्चतुःश्रुतिः ॥ ४४ ॥
कैशिके काकलीत्वे च निषादस्त्रिचतुःश्रुतिः ।
प्राप्नोति विकृतौ भेदौ द्वाविति द्वादश स्मृताः ॥ ४५ ॥
ते शुद्धैः सप्तभिः सार्धं भवन्त्येकोनविंशतिः ।

च्चाच्युत इति दृश्यते ॥ साधारणे त्रिश्रुतिः स्यादित्यत्र मध्यमसाधारण इत्यर्थः । अन्तरत्वे चतुःश्रुतिरित्यत्र स्वस्यान्तरत्व इति विशेषणीयम् ॥ **मध्यमः षड्जवदिति** । अत्र षड्जवदिति षड्जो यथा द्विश्रुतिर्विकृतश्च्युतत्वाच्युतत्वभेदभिन्नस्तथा मध्यमो ऽपीति वतेरर्थः ॥ **कैशिके काकलीत्वे** चेत्यत्र कैशिके षड्जसाधारणे त्रिश्रुतिः, स्वस्य काकलीत्वे चतुःश्रुतिरिति ॥ ३९—४५- ॥

(सु०) एवं श्रुतीः श्रुतिजातीः [1]श्रुतिजातिभ्यः स्वरोत्पत्तिं च कथयित्वा स्वरभेदान्निरूपयति—त इति । ते षड्जादयः स्वरास्त्रिधा त्रिप्रकाराः । कुतस्त्रिप्रकारत्वम् ? अत आह—मन्द्रमध्यताराख्यस्थानभेदात् । ततश्च तात्त्विको भेदो नास्ति, किं तु स्थानकल्पितो भेदः । यथैक एव देवदत्तस्त्रिभूमिके प्रासादे प्रथमभूमिकायां द्वितीयभूमिकायां तृतीयभूमिकायां च तिष्ठन्नन्य इव [2]भासते तथा स्वरा अपि स्थानविशेषेणेत्यर्थः । ननु यथा षड्जादीनां सप्तानां स्वराणां स्थान-

[1] श्रुतिभ्यः.
[2] प्रतिभाति.

विशेषेणैव भेदस्तात्त्विकः प्रतीयते तथा मन्द्रमध्यतारस्थानस्थितानां षड्जादीनामपीति कथमत्रैव काल्पनिकत्वमङ्गीक्रियते? ब्रूमः; प्रत्यभिज्ञानात्स्थानत्रयेऽपि त एव स्वरा इति प्रतीयते। य एव मन्द्रस्थः षड्जः स एवायं मध्यस्थाने तारस्थाने च प्रतीयत इति सकललोकसाक्षिका प्रत्यभिज्ञा नावज्ञातुं शक्यते। नैवं षड्जर्षभादिषु सप्तसु प्रत्यभिज्ञालेशोऽप्यस्तीति महान्विशेषः। एवं शुद्धान्सप्त स्वरान्निरूप्य द्वादश विकृतान्स्वरान्विभज्य निरूपयति—त एवेति। ते शुद्धाः सप्त स्वरा एव विकृतावस्था विकारं प्राप्ता द्वादशसंख्याका भवन्ति ॥ ३९ ॥ तमेव विकारं दर्शयति—च्युत इति। द्विश्रुतिः षड्जो द्विधा विकृतो भवतीति च्युतश्चाच्युतश्चेत्युच्यते। तत्र च्युतो यस्यां चतुर्थ्यां श्रुतौ स्थापितस्तस्याः सकाशात्प्रच्युतः, अच्युतस्तु तस्यामेव श्रुतावस्थितः पूर्वश्रुतिहीनतया विकृतो भवति। कदा तस्यैवंविधं विकृतत्वम्? तदाह—साधारण इति। साधारणे स्वसाधारणे निषादस्य च काकलीत्व उभयविधं विकृतत्वम्।

'निषादो यदि षड्जस्य श्रुतिमाद्यां समाश्रयेत्।
ऋषभस्त्वन्तिमां प्रोक्तं षड्जसाधारणं तदा॥'

इति वक्ष्यमाणे षड्जसाधारणे षड्जः स्वस्थानाच्चतुर्थश्रुतेः प्रच्युतस्तृतीयश्रुतावस्थितो विकृतो भवति।

'श्रुतिद्वयं चेत्षड्जस्य निषादः संश्रयेत्तदा।
स काकली मध्यमस्य गांधारस्त्वन्तरः स्वरः॥'

इति वक्ष्यमाणे निषादस्य काकलीत्वे पूर्वश्रुतिद्वयहीनत्वादच्युतः स्वस्थाने चतुर्थश्रुतौ स्थित एव विकृतो भवति। ननु स्वस्थानस्थितस्य पूर्वश्रुतिद्वयहीनत्वेऽपि ध्वनिविकाराभावात्कथं विकृतत्वम्? उच्यते—यद्यपि पूर्वश्रुतिविहीनत्वे तत्स्थानस्थितत्वाद् ध्वनिविकारो नास्ति, तथाऽपि निषादस्य स्वस्थानस्थितत्वे चतुःश्रुतित्वात्षड्जस्यायतत्वं भवति। यदा काकलीत्वे निषादः षड्जस्य द्वितीयश्रुतौ तिष्ठति, तदा द्विश्रुतित्वादनायतः प्रतीयते। तस्माद्भवत्येव विकृतः॥ ४०॥ ऋषभस्य विकृतत्वं कथयति—साधारण इति; साधारणे षड्जसाधारणे षड्जस्यान्तिमां श्रुतिमृषभो गृह्णाति, तदा चतुःश्रुतिः सन्विकृतो भवति॥ ४१॥ गांधारस्य द्वौ भेदौ विकृतौ कथयति—साधारण इति। साधारणे मध्यमसाधारणे

मयूरचातकच्छागक्रौञ्चकोकिलदर्दुराः ॥ ४६ ॥
गजश्च सप्त षड्जादीन्क्रमादुच्चारयन्त्यमी ।

मध्यमस्य प्रथमां श्रुतिं गांधारो गृह्णाति । तदा त्रिश्रुतिर्विकृतो भवति । [1]अन्तरस्तु गांधारो मध्यमस्याद्यं श्रुतिद्वयं गृह्णाति । तदा चतुःश्रुतिः सन्विकृतो भवति ॥४२॥ मध्यमस्य द्वौ विकृतौ भेदौ कथयति—**मध्यम** इति । षड्जो यथा च्युतत्वेनाच्युतत्वेन च द्वेधा विकृतः कथितः स्वसाधारणे निषादस्य च काकलीत्वे, तद्वन्मध्यमसाधारणे गांधारस्यान्तरत्वे च मध्यमो ऽपि द्वेधा विकृतो भवति ।

'मध्यमस्यापि गपयोरेवं साधारणं मतम् ।' इति,
'. . . . मध्यमस्य गांधारस्त्वन्तरः स्वरः ।'

इति च मध्यमसाधारणं गांधारस्यान्तरत्वं च वक्ष्यते ॥ ४२- ॥ पञ्चमस्य द्वेधा विकृतत्वं कथयति—**पञ्चम** इति । पञ्चमे तृतीयश्रुतिसंस्थिते सति मध्यमग्राम इति वक्ष्यते । तस्मिन्मध्यमग्रामे त्रिश्रुतिः पञ्चमो विकृतो भवति । पुनश्च कैशिके मध्यमसाधारणे मध्यमस्यान्तिमां श्रुतिं प्राप्य चतुःश्रुतिः सन्विकृतो भवति ॥-४३, ४३- ॥ धैवतस्यैकधा विकृतत्वं कथयति—**धैवत** इति । मध्यमग्रामे पञ्चमस्य तृतीयश्रुताववस्थितत्वादन्तिमा पञ्चमस्य श्रुतिर्धैवतं प्रविशति । स तदा चतुःश्रुतिर्विकृतो भवति ॥-४४ ॥ निषादस्य द्विधा विकृतत्वं कथयति—**कैशिक** इति । कैशिके षड्जसाधारणे निषादः षड्जस्य प्रथमश्रुतौ यदा तिष्ठति, तदा त्रिश्रुतिः सन्विकृतः; यदा तु काकली भवन्षड्जस्य श्रुतिद्वयं गृहीत्वा चतुःश्रुतिर्भवति तदा ऽपि विकृतः । एवं द्वादश विकृतभेदाः । विकृतानां शुद्धानामप्येकोनविंशतिर्भेदा भवन्तीत्याह—**तैरि**ति ॥ ४५, ४५- ॥

(क०) लोकतो ऽपि षड्जादिस्वरूपपरिज्ञानाय मयूरादिप्राणिविशेषध्वनिं निदर्शनाभिप्रायेणाह—**मयूरे**ति । स्वराणामन्योऽन्यं स्वरूपकृतं भेदमुक्त्वा प्रसङ्गात्प्रयोगार्थं प्रकारभेदेन तेषां चातुर्विध्यं दर्शयति—

[1] अन्तरस्वरस्तु.

चतुर्विधाः स्वरा वादी संवादी च विवाद्यपि ॥ ४७ ॥
अनुवादी च वादी तु प्रयोगे बहुलः स्वरः ।
श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा ययोरन्तरगोचराः ॥ ४८ ॥
मिथः संवादिनौ तौ स्तो निगावन्यविवादिनौ ।
रिधयोरेव वा स्यातां तौ तयोर्वा रिधावपि ॥ ४९ ॥

चतुर्विधा इति । वदनाद्वादी । ननु वदनादिकं प्राणिधर्मः कथमचेतनानां स्वराणां संभवति? सत्यम्; वदनं हि नाम रागप्रतिपादकत्वं विवक्षितम्, न वचनमित्यदोषः । संवदनात्संवादी । संवदनं नाम यद्वादिना स्वरेण रागस्य रागत्वं जनितं तन्निर्वाहकत्वम् । विवदनाद्विवादी । विवदनं नाम वाद्यादिभिः स्वरैरुत्पाद्यमानाया रक्तेर्विनाशकत्वम् । अनुवदनादनुवादी । अनुवदनं नाम वादिसंवादिसंपादितरक्त्यनुकूलत्वम् । क्रमेण ताल्लँक्षयति—**वादी त्वि**त्यादिना । प्रयोगे जात्यादौ बहुलो ग्रहत्वन्यासत्वादिभेदेन पुनः पुनरावृत्तः । संवादिलक्षणपरिज्ञानार्थमादौ मण्डलप्रस्तारं वीणाप्रस्तारं वा लिखेत् । तत्र मण्डलप्रस्तारो यथा—षडूर्ध्वरेखा लिखित्वा तदूर्ध्वाधः किंचिदग्राण्यवशेष्य मध्ये पञ्च तिर्यग्रेखाः किंचिदग्रावशेषं लिखेत् । तदा परितो रेखाऽग्राणि द्वाविंशतिर्भवन्ति । वीणाप्रस्तारस्तु—तिर्यग्रेखा एव द्वाविंशतिं लिखेत् । तत्र वामतो दक्षिणतो वा रेखाऽग्राणि द्वाविंशतिर्भवन्ति । तत्रैकस्मिञ्श्रुतिमण्डले शुद्धान्विकृतान्वा षड्जादीन्स्वस्वश्रुतिसंख्यया विलिखेत् । तेषु ययोः स्वरयोरन्तरगोचराः स्वाधारश्रुती विहाय मध्यवर्तिन्यः श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा दृश्यन्ते तौ मिथः संवादिनौ भवत इति ज्ञातव्यम् । **निगावन्यविवादिनाविति** । अन्येषां पञ्चानां विवादिनौ विरोधिनौ । ननु निगयोरितरान्पञ्चापि स्वरान्प्रति विवादित्वमुक्तम्; तदनुपपन्नम्, शुद्धयोर्मध्यमनिषादयोः परस्परं संवादित्वदर्शनादित्यपरितोषेण

शेषाणामनुवादित्वं वादी राजा ऽत्र गीयते ।
संवादी त्वनुसारित्वादस्यामात्यो ऽभिधीयते ॥ ५० ॥
विवादी विपरीतत्वाद्धीरैरुक्तो रिपूपमः ।

पक्षान्तरमाह—**रिधयोरेव वेति** । प्रथममन्यविवादिनावित्यविशेण कथनं तु समश्रुतिकयोरेव संवाद इति मतानुसारेण । अतो द्वादशाष्टश्रुत्यन्तरितत्वमात्रमेव संवादिलक्षणमिति सिद्धं भवति । **तौ तयोर्वेति** । तौ रिधौ तयोर्निगयोर्विवादिनौ स्तः । एतेनैकश्रुत्यन्तरितौ परस्परं विवादिनाविति लक्षणं सूचितं भवति । 'द्व्यन्तरत्वाद्विवादित्वमुक्तम्' इति मतङ्गोक्तस्यापि द्वयोरेकस्वराधारश्रुत्या सह द्व्यन्तरत्वस्य विवक्षितत्वादेकश्रुत्यन्तरितत्वमेवार्थः । एवम् 'त्रयोदशनवान्तरम्' इति मतङ्गोक्तस्य संवादिलक्षणस्यापि द्वादशाष्टान्तरत्वमेवार्थः । अतः शुद्धावस्थायां रिगयोर्धन्योश्च यथा परस्परं विवादः, तथा विकृतावस्थायां गमयोर्निसयोश्च विवादो द्रष्टव्यः । अयमभिप्रायः—वादिसंवाद्यनुवादिनां परस्परं स्थानव्यत्ययेन प्रयोगे ऽपि जातिरागहानिर्न भवति; विवादिनस्तु प्रयोगे जातिरागहानिर्भवेदिति । शेषाणां वाद्यादिलक्षणरहितानाम् । अथ प्रयोगे वाद्यादीनां प्रधानोपसर्जनभावेन तारतम्यं सदृष्टान्तं दर्शयति—वादी राजेत्यादिना ॥ -४६—५१ ॥

(सु०) एतेषां स्वराणां स्वरूपज्ञानार्थमसाधारणानुच्चारयितॄन्कथयति—**मयूरेति** । मयूरः षड्जमुच्चारयति, चातक ऋषभम्, छागो गांधारम्, क्रौञ्चो मध्यमम्, कोकिलः पञ्चमम्, दर्दुरो धैवतम्, गजो निषादमिति ॥ -४६, ४६- ॥ स्वराणां चातुर्विध्यं कथयति—**चतुर्विधा** इति । वादिनो लक्षणं कथयति—**वादी त्विति** । प्रयोगे जातिरागादौ बहुलो बाहुल्येन य उच्चार्यते सो ऽंशस्वरापरपर्यायो वादी । ननु वदतीति वादी; वदनं च प्राणिधर्मः कथमचेतनानां स्वराणां संभवति? सत्यम्; वदनं हि नामात्र रागप्रतिपादकत्वं विवक्षितम्; ततश्च रागाणां रागत्वं वदन्ति प्रतिपादयन्तीति वादिनः ॥ -४७, ४७- ॥ संवादि-

लक्षणं कथयति—श्रुतय इति। द्वादशाष्टौ वा श्रुतयो ययोरन्तरे वर्तन्ते तौ मिथः परस्परं संवादिनौ भवतः। ननु मतङ्गेन त्रयोदशनवश्रुत्यन्तरत्वेन संवादित्वमुक्तम्; यदाह—'संवादिनस्तु पुनः समश्रुतिकत्वे सति त्रयोदशनवान्तरत्वे वा ऽन्योऽन्यं बोद्धव्याः' इति। दत्तिलेनाप्युक्तम्—

'मिथः संवादिनौ ज्ञेयौ त्रयोदशनवान्तरौ।'

इति; तत्कथमुच्यते 'श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा ययोरन्तरगोचराः' इति? उच्यते—ययोः श्रुत्योः स्वराववस्थितौ ते श्रुती विहाय मध्यस्थाः श्रुतयो द्वादशाष्टौ वा यदि भवन्ति तदा तयोः संवादित्वमित्यनेनाभिप्रायेणैवमुक्तम्। मतङ्गादिभिस्तु यो यस्य संवादी तस्यावस्थानश्रुतिमपि मध्ये गणयित्वा त्रयोदशनवान्तरत्वमुक्तमिति न कश्चिद्विसंवादः। ततः षड्जस्य मध्यमपञ्चमौ संवादिनौ, ऋषभस्य धैवतः, गांधारस्य निषादः, मध्यमस्य षड्जः, पञ्चमस्य षड्जः, धैवतस्यर्षभः, निषादस्य गांधार इति। ननु संवादित्वेन क उपयोगः? ब्रूमः—यस्मिन्गीते यो ऽंशत्वेन परिकल्पितः षड्जस्तस्य स्थाने मध्यमः क्रियमाणो जातिरागनाशको न भवति; यस्मिन्वा ऽंशत्वेन मूर्च्छनावशान्मध्यमः प्रयुक्तस्तस्य स्थाने षड्जः प्रयुज्यमानो जातिरागनाशको न भवति; षड्जपञ्चमयोः स्थाने पञ्चमषड्जौ प्रयुज्यमानौ जातिरागहानिकरौ न भवतः; एवमृषभधैवतयोः स्थाने धैवतर्षभौ प्रयुज्यमानौ जातिरागविनाशकरौ न भवतः; गांधारनिषादयोः स्थाने निषादगांधारौ प्रयुज्यमानौ जातिरागहानिं न कुरुत इति। विवादिलक्षणमाह—निगाविति। निषादगांधारावन्येषां सर्वेषां स्वराणां विवादिनौ। पक्षान्तरमाह—रिधयोरिति। तौ निषादगांधारावृषभधैवतयोरेव विवादिनाविति। तृतीयं पक्षमाह—तयोरिति। तयोर्निषादगांधारयोर्ऋषभधैवतौ विवादिनाविति। मतङ्गेन तु द्विश्रुत्यन्तरितत्वेन विवादित्वमुक्तम्; यदाह 'द्व्यन्तरौ तु स्वरौ विवादिनौ' इति। ननु किमिदं विवादित्वम्? ब्रूमः—वाद्यादिभिः स्वरैर्यद्रागस्य वादित्वं संवादित्वमनुवादित्वं वा प्राप्तं तद्विनाशकत्वं नाम विवादित्वम्। ततश्चर्षभस्थाने यदा गांधारः प्रयुज्यते गांधारस्थाने वर्षभस्तदा जातिरागहानिर्भवति। अनुवादिलक्षणं कथयति—शेषाणामिति। येषां परस्परं संवादित्वं विवादित्वं वा नास्ति तेषामनुवादित्वम्। मतङ्गेन त्वेकश्रुत्यन्तरहीनत्वेनानु-

नृपामात्यानुसारित्वादनुवादी तु भृत्यवत् ॥ ५१ ॥
गीर्वाणकुलसंभूताः षड्जगांधारमध्यमाः ।

वादित्वमुक्तम् । नन्वनुवादी स्वरः किमनुवदति ? यद्वादिना रागस्य रागत्वं संपादितं तत्प्रतिपादकत्वं नामानुवादित्वम् । ततश्च षड्जस्थान ऋषभः प्रयुज्यमान ऋषभस्थाने च षड्जः प्रयुज्यमानो जातिरागविनाशकरो न भवति; पञ्चमस्थाने धैवतः प्रयुज्यमानो धैवतस्थाने च पञ्चमः प्रयुज्यमानो जातिरागविनाशकरो न भवति; षड्जस्थाने धैवतः प्रयुज्यमानो धैवतस्थाने च षड्जः प्रयुज्यमानो जातिरागविनाशकरो न भवति; तथा पञ्चमस्थान ऋषभः प्रयुज्यमान ऋषभस्थाने च पञ्चमः प्रयुज्यमानो जातिरागविनाशकरो न भवति; मध्यमस्थान ऋषभ ऋषभस्थाने च मध्यमस्तथा धैवतस्थाने मध्यमो मध्यमस्थाने च धैवतः प्रयुज्यमानो जातिरागनाशको न भवतीति । ऋषभगांधारयोश्चैकश्रुत्यन्तरहीनत्वेनानुवादित्वे प्राप्ते द्व्यन्तरत्वाद्विवादित्वम् । एवं षड्जग्रामे वादिसंवादिविवाद्यनुवादिविचारः । एवमेव मध्यमग्रामे ऽपि पञ्चमस्य तृतीयश्रुत्यवस्थितत्वात्कश्चिद्विकृतो ऽयमेव विचारो बोद्धव्यः । तत्र षड्जस्य संवादी मध्यमः; ऋषभस्य धैवतपञ्चमौ; गांधारस्य निषादः; मध्यमस्य षड्जनिषादौ; पञ्चमस्यर्षभः; धैवतस्यर्षभः; निषादस्य गांधारमध्यमाविति । विवादित्वं ग्रामद्वये ऽपि समानमेव । षड्जस्य पञ्चमधैवतर्षभा अनुवादिनः; ऋषभस्य षड्जमध्यमौ ; गांधारनिषादयोः सर्वविवादित्वादनुवादित्वं नास्ति; मध्यमस्यर्षभधैवतौ ; पञ्चमस्य मध्यमधैवतौ ; धैवतस्य मध्यमपञ्चमाविति ज्ञातव्यम् । एतेषां वाद्यादीनां प्रधानगुणभावमाह—**वादी राजेति** । यथा राजा मुख्यस्तथा वादी, अन्येषां तदनुसारित्वात् । संवादी त्वस्य वादिनः प्रधानपुरुषतुल्यः; कुतः ? अनुसारित्वात्सहवृत्तेः, अत एवामा सह वसतीत्यमात्य इत्यमात्यशब्देनाभिधीयते । विवादी तु रिपुतुल्यो विपरीतत्वात; अननुसारित्वादित्यर्थः । अनुवादी सेवकवत्; नृपो वादी, अमात्यः संवादी, तदनुसारित्वात् । भृत्यो ऽप्युभयानुसारी भवति ॥ -४६—५१ ॥

(क०) ज्ञात्वा प्रयोगे ऽदृष्टातिशयो ऽप्यस्तीति स्वराणां कुलादीन्युद्देशक्रमेणाह—**गीर्वाणकुलेत्यादिना** ॥ ५२— ५९- ॥

पञ्चमः पितृवंशोत्थो रिधावृषिकुलोद्भवौ ॥ ५२ ॥
निषादो ऽसुरवंशोत्थो ब्राह्मणाः समपञ्चमाः ।
रिधौ तु क्षत्त्रियौ ज्ञेयौ वैश्यजाती निगौ मतौ ॥ ५३ ॥
शूद्रावन्तरकाकल्यौ स्वरौ वर्णास्त्विमे क्रमात् ।
पद्माभः पिञ्जरः स्वर्णवर्णः कुन्दप्रभो ऽसितः ॥ ५४ ॥
पीतः कर्बुर इत्येषां जन्मभूमीरथ ब्रुवे ।
जम्बूशाककुशक्रौञ्चशाल्मलीश्वेतनामसु ॥ ५५ ॥
द्वीपेषु पुष्करे चैते जाताः षड्जादयः क्रमात् ।
वह्निर्वेधाः शशाङ्कश्च लक्ष्मीकान्तश्च नारदः ॥ ५६ ॥
ऋषयो ददृशुः पञ्च षड्जादींस्तुम्बुरुर्धनी ।
वह्निब्रह्मसरस्वत्यः शर्वश्रीशगणेश्वराः ॥ ५७ ॥
सहस्रांशुरिति प्रोक्ताः क्रमात्षड्जादिदेवताः ।
क्रमादनुष्टुब्गायत्री त्रिष्टुप्च बृहती ततः ॥ ५८ ॥
पङ्क्तिरुष्णिक्च जगतीत्याहुश्छन्दांसि सादिषु ।
सरी वीरे ऽद्भुते रौद्रे धो बीभत्से भयानके ॥ ५९ ॥
कार्यौ गनी तु करुणे हास्यशृङ्गारयोर्मपौ ।

(सु०) इदानीं षड्जादीनां स्वराणां कुलानि कथयति—**गीर्वाणेति**। षड्जगांधारमध्यमास्त्रयः सुरवंशसमुत्पन्नाः; पञ्चमः पितृवंशोद्भवः; ऋषभधैवतावृषिवंशोद्भवौ; निषादो ऽसुरवंश्यः। इदानीं ब्राह्मणत्वादिवर्णविशेषं कथयति—**ब्राह्मणा** इति। षड्जमध्यमपञ्चमा ब्राह्मणाः; ऋषभधैवतौ क्षत्त्रियौ; निषादगांधारौ वैश्यौ; अन्तरकाकल्यौ शूद्रौ। तयोस्तु लक्षणं मूर्च्छनाप्रकरणे वक्ष्यति ॥ ५१–५३- ॥ अधुना तु सितादिवर्णविशेषं कथयति—**पद्माभ** इति। पद्माभो रक्तवर्णः षड्जः; ऋषभस्तु पिञ्जर ईषत्पीतवर्णः; गांधारः स्वर्णवर्णो ऽतिपीतवर्णः; मध्यमः कुन्दवर्णः शुभ्रः; पञ्चमो ऽसितः कृष्णवर्णः;

धैवत: पीतवर्ण:; निषाद: कर्बुरो विचित्रवर्ण: ॥ -९४ ॥ अधुना ऽमूनां स्वराणां जन्मभूमी: प्रतिज्ञाय कथयति—एषां जन्मभूमीरिति। जम्बूद्वीपे षड्जस्योत्पत्ति:; शाकद्वीप ऋषभस्य; कुशद्वीपे गांधारस्य; क्रौञ्चद्वीपे मध्यमस्य; शाल्मलीद्वीपे पञ्चमस्य; श्वेतद्वीपे धैवतस्य; पुष्करद्वीपे निषादस्य। नन्विदं द्वीपोत्पत्तिकथनं कुत्रोपयुज्यते? स्वराणां सप्तत्वनिश्चय इति ब्रूम:। तथा चोक्तं मतङ्गेन—'ननु कथं सप्त स्वरा इति नियम:? उच्यते—यथा सप्तधात्वाश्रिततत्वेन सप्तैव धातवो रसादयो ज्ञेया:; तथा चाह सुश्रुत:—

'त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्लानि धातव:।'

इति; तथा सप्तचक्राश्रितत्वेन सप्तद्वीपाश्रितत्वेन वा सप्तैव स्वरा इति। ननु काकल्यन्तरयोरपि स्वरान्तरयो: सद्भावात्कथं सप्तैव स्वरा इति नियम: सिध्यति? नव स्वरा इति हि वक्तव्यम्; मैवम्, अनंशत्वादनयो: स्वरान्तरत्वं नास्ति; विकृतनिषादस्यैव काकलीत्वं विकृतगांधारस्यैवान्तरत्वम्। तथा चोक्तं दत्तिलेन—

'निषाद: काकलीसंज्ञो द्विश्रुत्युत्कर्षणाद्भवेत्।
गांधारस्तद्वदेव स्यादन्तरस्वरसंज्ञित: ॥
अनंशत्वात्तु भेदेन स्वरत्वं नोच्यते तयो:।
अतो निषादगांधारावेतावाद्यैरुदाहृतौ ॥'

इति ॥ ९.९, ९९- ॥ अथ स्वराणां द्रष्टॄनृषीन्कथयति—वह्निरिति। षड्जस्यर्षिर्वह्नि:; ऋषभस्य ब्रह्मा; गांधारस्य चन्द्र:; मध्यमस्य विष्णु:; पञ्चमस्य नारद:; धैवतनिषादयोस्तुम्बुरु: ॥ -९६, ९६- ॥ देवता: कथयति—वह्नीति ॥ -९७, ९७- ॥ छन्दांसि कथयति—क्रमादनुष्टुबिति। ननु स्वराणाम् 'पद्माभ:-' इत्यादि वर्णनिरूपणमृषिदैवतच्छन्दोनिरूपणं च कुत्रोपयुज्यते? स्वरोपासनायामित्यवेहि। यदा स्वराणां बीजै: षड्जादय: स्वरा उपास्यन्ते तदा तेषामृषिदेवताच्छन्दांसि स्मर्तव्यानि, वर्णाश्च ध्येया:। अत एव स्वराणां बीजान्युक्तानि मतङ्गेन। यथा—

'वर्गाष्टकं तु संप्राप्य अकारादि यशान्तकम्।
वर्णमात्रासमायुक्तमुद्धरेत्स्वरसप्तकम् ॥

अष्टमस्य तृतीयं तु हरिबीजसमन्वितम् ।
आद्यं स्वरं स्वरज्ञस्तु उद्धरेत्स प्रयत्नतः ॥
सप्तमस्य द्वितीयं तु कामबीजसमन्वितम् ।
उद्धरेत्तु स्वरं नित्यं सौरभेयं[1] मनोहरम् ॥
द्वितीयस्य तृतीयं तु हरिबीजसमन्वितम् ।
समुद्धरेत्तृतीयं तं सरसं स्वरमुत्तमम् ॥
षष्ठस्यापि हि वर्गस्य अन्तिमं चादिसंयुतम् ।
अविनष्टं विजानीयान्मध्यमस्वरमुत्तमम् ॥
तदादि प्रथमोपेतं स्वरं संविद्धि शोभनम् ।
व्योमसंख्यासमायुक्तमोष्ठस्थानसमुद्भवम् ॥
पञ्चमस्यापि वर्गस्य चतुर्थं चादिभूषितम् ।
कोदण्डद्वयसंभूतमुद्धरेत्स्वरमुत्तमम् ॥
अकारान्तान्तसंभिन्नं पञ्चमान्तं समुद्धरेत् ।
ब्रह्मस्थानसमुद्भूतं सुतारध्वनिसंयुतम् ॥
आगमस्थः स्वरोद्धार एवं तावत्प्रदर्शितः ।'

इति ॥ -९८, ९८- ॥ अथ स्वराणां रसव्यञ्जकनियममाह—**सरी** इति । षड्जर्षभौ वीराद्भुतरौद्रेषु; धैवतो बीभत्सभयानकयोः; गांधारनिषादौ करुणे; मध्यमपञ्चमौ हास्यशृङ्गारयोरिति ॥ -९९, ९९- ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये नादस्थानश्रुतिस्वरजातिकुलदैवतर्षिच्छन्दोरसप्रकरणम् ॥ ३ ॥

---

[1] 'सौरभेयमृषभम्' इति सुधाटिप्पणी.

अथ चतुर्थं ग्राममूर्च्छनाक्रमतानप्रकरणम्

ग्रामः स्वरसमूहः स्यान्मूर्च्छनाऽऽदेः समाश्रयः[1] ।
तौ द्वौ धरातले तत्र स्यात्षड्जग्राम आदिमः ॥ १ ॥
द्वितीयो मध्यमग्रामस्तयोर्लक्षणमुच्यते ।
षड्जग्रामः पञ्चमे स्वचतुर्थश्रुतिसंस्थिते ॥ २ ॥

(क०) एवं स्वरान्निरूप्य व्यस्तानां तेषां दृष्टादृष्टफलोपयोगित्वं नास्तीति तत्सिद्धये नियतसमस्तस्वरसंनिवेशरूपान्मूर्च्छनाऽऽदीन्निरूपयिष्यंस्तदाश्रयत्वाद्व्यवस्थापकत्वाच्च ग्रामयोः प्रसक्तयोस्तत्सामान्यलक्षणं तावदाह—**ग्राम** इति । ग्रामवद् ग्रामः । यथा लोके जनसमूहो ग्राम इत्युच्यते, एवमत्र स्वरसमूहो ग्राम इति विवक्षितः । स्वरसमूहो ग्राम इत्येतावत्युच्यमाने लौकिकवैदिकवाक्येष्वपि स्वरसमूहत्वसंभवात्तत्रातिव्याप्तिः स्याल्लक्षणस्य । तद्व्यावृत्त्यर्थं मूर्च्छनाऽऽदेः समाश्रय इति विशेषणम् । अत्रादिशब्देन क्रमतानवर्णालंकारजात्यादयो गृह्यन्ते । सामान्यलक्षणे ग्राम इति जातावेकत्वनिर्देशादविशेषेण सप्तानामपि स्वराणां ग्रामविशेषणत्वे प्राप्ते, त्रयाणामेव तद्विशेषणत्वमवगमयन्ग्रामविशेषलक्षणानि लोकव्यवस्थापूर्वकमाह—**तौ द्वावित्यादि**ना । ननु समूहित्वाविशेषेण सप्तानामपि ग्रामव्यपदेशकत्वसंभवे कथं धरातले द्वावित्यवधारणमिति चेत्तत्रोच्यते—शुद्धविकृतरूपेण द्विविधस्वरप्रयोगवशात्,

'द्वौ ग्रामौ विश्रुतौ लोके षड्जमध्यमसंज्ञकौ'

इति मुनिवचनाच्च शुद्धाश्रयत्वात्षड्जग्राम आदिमो विकृताश्रयत्वाद्द्वितीयो मध्यमग्राम इत्युपपद्यत इति । **स्वचतुर्थश्रुतिसंस्थित** इति । स्वकीय-

[1] ०मूर्च्छनादिसमाश्रयः

स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थे ऽस्मिन्मध्यमग्राम इष्यते ।
यद्वा धस्त्रिश्रुतिः षड्जे मध्यमे तु चतुःश्रुतिः ॥ ३ ॥
रिमयोः श्रुतिमेकैकां गांधारश्चेत्समाश्रितः ।
पश्रुतिं धो निषादस्तु धश्रुतिं सश्रुतिं श्रितः ॥ ४ ॥
गांधारग्राममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः ।
प्रवर्तते स्वर्गलोके ग्रामो ऽसौ न महीतले ॥ ५ ॥

चतुर्थश्रुतौ करुणाजातिभेद आलापिन्यामादितः सप्तदश्यां स्थिते सति षड्जग्रामः । **स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थ** इति । स्वोपान्त्यश्रुतावायताभेदे संदीपन्यां षोडश्यां संतिष्ठत इति संस्थः, तस्मिन् । 'अत्र चतुर्थश्रुतिसंस्थित इत्युपान्त्यश्रुतिसंस्थ इति चैतावत्युक्ते, मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणे पञ्चमस्य चतुःश्रुतिकत्वेन स्वतृतीयश्रुतिसंस्थस्यापि मध्यमान्तिमश्रुतिसाहित्येन चतुर्थश्रुतिसंस्थत्वम्, तस्यामवस्थायां स्वद्वितीयश्रुतेरुपान्त्यत्वेनोपान्त्यश्रुतिसंस्थत्वं च संभवतीति तन्निवृत्त्यर्थमुभयत्र स्वशब्दोपादानं कृतम्, तयोस्तृतीयद्वितीययोः श्रुत्योः स्वकीयत्वेन रूपेण चतुर्थत्वोपान्त्यत्वाभावात् । यद्वेत्यभ्युच्चयपक्षः । कुतः? पञ्चमभेदायत्तत्वेन ग्रामभेदे सिद्धे ग्रामभेदाश्रयणेन धैवतभेदकथनात्, धैवतस्य पञ्चमसंनिधानं विना स्वगतभेदाप्रतीतेः स्वतो ग्रामभेदकत्वाभावाच्च । भेदकत्वकथनं तु धैवतः पञ्चमान्त्यश्रुतिलाभाच्चतुःश्रुतिर्विकृतः संस्तदलाभे शुद्धश्च सन्साक्षाल्लक्षणस्य पञ्चमस्य क्रमात्त्रिश्रुतित्वं चतुःश्रुतित्वं चावगमयन्ग्रामयोरुपलक्षणं भवतीति ॥ १–५ ॥

(सु०) ग्रामनिरूपणार्थमाह—**ग्रामः स्वरसमूह** इति । स्वराणां समूहो ग्रामशब्देनोच्यते । ननु कथं स्वरसमूहस्य ग्रामशब्दवाच्यत्वम्? उच्यते—यतो मूर्च्छनाऽऽदेः समाश्रयभूतः, अतः स्वरसमूहो ग्रामः । लोकाश्रयभूतो हि ग्राम इत्युच्यते । तदुक्तं मतङ्गेन—

'यथा कुटुम्बिनः सर्वे एकीभूता वसन्ति हि ।
[1] सर्वलोकस्य स ग्रामो यत्र नित्यं व्यवस्थितिः ॥'

इति । अथ वा स्वरसमूहस्य ग्रामत्वे ऽव्यवस्थयोच्चारितस्यापि स्वरसमूहस्य ग्रामत्वं स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं मूर्च्छनाऽऽदिसमाश्रय इति । यस्तु मूर्च्छनाऽऽदीनामाश्रयः स्वरसमूहः स एव ग्रामशब्देनोच्यते, नाव्यवस्थयोच्चारितः स्वरसमूह इत्यर्थः । तथा चोक्तं संगीतसमयसारकारेण—

'स्वराणां मूर्च्छनातानजातिजात्यंशकात्मनाम् ।
व्यवस्थितश्रुतीनां हि समूहो ग्राम इष्यते ॥'

इति । तस्य भेदावाह—**तौ** द्वाविति । ननु त्रयो ग्रामा इति प्रसिद्धिः; कथं द्वावित्युच्यते? अत आह—**धरातल** इति । तत्र तयोर्मध्ये षड्जग्राम आदिमो मुख्यः । द्वितीयो मध्यमग्रामः । अत एव मतङ्गेनोक्तम्—

'उभयोर्ग्रामयोर्मध्ये मुख्यत्वं कस्य गण्यते ।
षड्जस्यैव हि मुख्यत्वं [2]गम्यते वचनान्मुनेः ॥'

इति । तयोर्लक्षणं प्रतिज्ञाय कथयति—**तयो**रिति । पञ्चमे स्वरे स्वकीया या चतुर्थी श्रुतिर्यस्यामसौ स्थापितस्तत्स्थे ऽविकृते षड्जग्रामः । यद्यपि षड्जग्रामे ऽन्येषामपि षड्जादीनां स्वराणामविकृतत्वं तथा ऽपि पञ्चमस्यैवाविकृतत्वकथनं मध्यमग्रामे पञ्चमस्य विकृतत्वात्तद्वैलक्षण्यप्रतिपादनार्थम् । मध्यमग्रामलक्षणं कथयति—**स्वोपान्त्ये**ति । स्वस्योपान्त्या ऽन्त्यायाः श्रुतेः समीपे वर्तमाना या तृतीया श्रुतिस्तत्र संस्थिते ऽस्मिन्पञ्चमे मध्यमग्रामो भवति । यद्यपि धैवतस्य प्रथमा श्रुतिः पञ्चमस्यान्त्यश्रुतेः समीपवर्तिनी भवति, तथा ऽपि सा स्वकीया न भवतीति तन्निवृत्त्यर्थं स्वेत्युक्तम । इदमेव लक्षणं प्रकारान्तरेण कथयति—**यद्वे**ति । धो धैवतः षड्जग्रामे त्रिश्रुतिः, मध्यमग्रामे तु पञ्चमस्यान्तिमां श्रुतिं लब्ध्वा चतुःश्रुतिः । अर्थस्तु स एव । किं तु पूर्वं पञ्चमस्वरप्राधान्येनोभयोर्लक्षण-

[1] सर्वलोकेषु.

[2] गण्यते.

षड्जः प्रधानमाद्यत्वादमात्याधिक्यतस्तथा ।
ग्रामे स्यादविलोपित्वान्मध्यमस्तु पुरःसरः ॥ ६ ॥
एतत्कुलप्रसूतत्वाद्गांधारो ऽप्यग्रणीर्दिवि ।
क्रमाद् ग्रामत्रये देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ७ ॥
हेमन्तग्रीष्मवर्षासु गातव्यास्ते यथाक्रमम् ।
पूर्वाह्णकाले मध्याह्ने ऽपराह्णे ऽभ्युदयार्थिभिः ॥ ८ ॥

मुक्तम्, इदं तु धैवतप्राधान्येन । [1] धैवतप्रधान्यनिरूपणाद्यत्पूर्वोक्तं लक्षणमसंमतमिव भाति तत्परमते, न तु स्वमते । अत एव पञ्चमरहितानां कूटतानानां भेदकपञ्चमाभावादेव पौनरुक्त्यं वक्ष्यति, न धैवताभावेन पौनरुक्त्यमिति । गांधारग्रामस्य क्षितितले ऽनुपयोगे ऽपि शास्त्रस्य सर्वविषयत्वात्तल्लक्षणं कथयति—रिमयोरिति । गांधार ऋषभस्यान्तिमां श्रुतिं मध्यमस्य चादिमां श्रुतिमाश्रितः संश्चतुःश्रुतिर्भवति । धैवतस्तु पञ्चमस्यान्तिमां श्रुतिमाश्रयति । निषादश्च धैवतस्यान्तिमां श्रुतिं गृहीत्वा षड्जस्य चादिमां श्रुतिं समाश्रितः संश्चतुःश्रुतिर्भवति । तदा तं गांधारग्रामं नारदो मुनिराचष्ट । नारदकथनं प्राशस्त्यार्थं न तु स्वमते ऽन्यथात्वप्रकटनार्थम् ॥ १—५ ॥

(क०) ननु स्वरप्रयोगवशादिह द्वावेव ग्रामौ स्याताम्; स्वरान्तरेषु सत्सु किं तयोः षड्जमध्यमविशेषणेनेत्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाह— षड्जः प्रधानमिति । अमात्याधिक्यतः, संवादिस्वरबाहुल्यादित्यर्थः । ग्रामे प्रधानं स्यादित्यन्वयः । अविलोपित्वादिति । मध्यमस्याविलोपित्वं चाधस्तनानां सरिगाणामुपरितनानां पधनीनां च यथासंख्यं द्वयोर्द्वयोरेकत्र तन्त्र्यां संवदनं संवाद इति मतानुसारेणैकाकिनो मध्यमस्यान्येन संवादाभावात्परिशेषादवधिभूतस्य तस्य लोपो नेष्यत इति केषांचिन्मतम् । अन्येषां तु शुद्धतान-

[1] धैवतप्राधान्यनिरूपणं च संमतं परमतत्वेन, न तु स्वमतत्वेन ।

क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ।

लक्षणावसरे षड्जर्षभनिषादपञ्चमहीनाश्चत्वारस्ताना इत्यादिना भरतादिभिर्मध्यमव्यतिरिक्तानामेव षाडवौडुवकारित्वेन लोपविधानान्मध्यमस्याविनाशित्वमिति ॥ ६—८ ॥

(सु०) ननु कथं षड्जमध्यमगांधाराणामेव ग्रामत्वव्यपदेशो नान्येषां स्वराणामत आह—**षड्ज** इति । षड्जः सर्वेषां स्वराणामाद्यः, तस्मात्प्रधानं मुख्यः । अन्यदपि प्राधान्ये कारणमाह—**अमात्याधिक्यत** इति । अमात्याः संवादिनः, तेषामाधिक्यमन्यस्वरापेक्षया । अन्येषां स्वराणामेकैक एव स्वरः संवादी ; षड्जस्य तु मध्यमपञ्चमौ द्वौ संवादिनौ । मध्यमो ऽपि ग्रामे पुरःसर आद्यः ; ग्रामव्यपदेशभाग्भवतीति यावत् । कारणमाह—**अविलोपित्वादिति** । षाडवितत्व औडुवितत्वे च मध्यमस्य लोपो नास्ति । तस्मात्सो ऽपि प्रधानम् । एतयोः षड्जमध्यमयोः कुले देवकुल उत्पन्नत्वाद्गांधारो ऽपि स्वर्गलोके स्वराणामग्रणीराद्यो ग्रामव्यपदेशभाक् । अत एवोक्तं मतङ्गेन—'ननु कथं षड्जमध्यमस्वराभ्यां ग्रामव्यपदेशः? उच्यते—असाधारणत्वेन ताभ्यां ग्रामव्यपदेशः । असाधारणत्वं च देवकुलोत्पन्नत्वेन ।' इति । मध्यमस्याविलोपित्वमुक्तं दत्तिलेन—

'पञ्चमं मध्यमग्रामे षड्जग्रामे तु धैवतम् ।
अलोपिनं विजानीयात्सर्वत्रैव तु मध्यमम् ॥'

इति । ग्रामत्रये ऽप्यधिष्ठातॄन्देवान्कथयति—**क्रमादिति** । गान ऋतुनियमं कथयति—**हेमन्तेति** । ऋतुविशेषेष्वपि पूर्वाह्णादिकालविशेषं गाने नियमयति—**पूर्वाह्णेति** । ऋतुविशेषेष्वप्यभ्युदयार्थिभिरिति फलस्य कथितत्वान्नियमे फलमनियमे न दोषः । ग्रामनिरूपणप्रयोजनमुक्तं मतङ्गेन—'स्वरश्रुतिमूर्च्छनातानजातिरागाणां व्यवस्थापकत्वं नाम प्रयोजनम्' इति ॥ ६—८ ॥ इति ग्रामप्रकरणम् ॥

(क०) ग्रामलक्षणे तदाधेयत्वेन प्रथमोपात्तानां मूर्च्छनानां सामान्यलक्षणमाह—**क्रमात्स्वराणामिति** । क्रमादिति कूटतानव्यावृत्त्यर्थम् । सप्तानां

मूर्च्छनेत्युच्यते ग्रामद्वये ताः सप्त सप्त च ॥ ९ ॥
षड्जे तूत्तरमन्द्रा ऽऽदौ रजनी चोत्तरायता ।
शुद्धषड्जा [1]मत्सरीकृदश्वक्रान्ता ऽभिरुद्गता ॥ १० ॥
मध्यमे स्यात्तु सौवीरी हारिणाश्वा ततः परम् ।
स्यात्कलोपनता शुद्धमध्या मार्गी च पौरवी ॥ ११ ॥
हृष्यकेत्यथ तासां तु लक्षणं प्रतिपाद्यते ।

स्वराणामिति शुद्धतानव्यावृत्त्यर्थम् । आरोहश्चावरोहणमित्यारोह्यवरोहिद्विविधवर्णालंकारनिवृत्त्यर्थम् । **मूर्च्छनेति** । यया करणभूतया रागो मूर्च्छ्यते व्याप्यत इति, श्रोता मूर्च्छ्यते मोह्यत इति वा 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' इति धातोर्ण्यन्ताद्युचि प्रत्यये मूर्च्छनेति रूपम् । यदि पुनर्मतङ्गनन्दिकेश्वरादिभिः प्रयोगे स्थानत्रयव्याप्तिसिद्ध्यर्थं लक्ष्यानुरोधेन द्वादशस्वरमूर्च्छना अप्युक्ताः, एवमपि लक्ष्ये प्रायेण ग्रामद्वयसंसृष्टप्रयोगदर्शनात्तेनैव स्थानत्रयव्याप्तिः सेत्स्यतीत्यभिप्रायेण न पृथगुक्ताः । तद्विशेषान्ग्रामद्वये ऽपि व्यवहारार्थं नामतो रूपतश्च संख्यापूर्वकं दर्शयति—**ग्रामद्वय** इत्यादिना । मूर्च्छनेति जातिविवक्षयैकत्वे प्रकृते ऽपि ता इति बहुवचनेन परामर्शो वक्ष्यमाणतद्विशेषापेक्षयेत्युपपद्यते । मध्यस्थानस्थषड्जेनाग्रिमा मूर्च्छनोत्तरमन्द्रा ऽऽरभ्यते । कुतो ऽयं नियमः? भरतादिनियमितत्वात्तासाम् । यथा ऽऽह भरतः 'मध्यमस्वरेण वैणवेन मूर्च्छनानिर्देशः' इति; मतङ्गो ऽपि 'मध्यसप्तकेन मूर्च्छनानिर्देशः कार्यो मन्द्रतारसिद्ध्यर्थम्' इति ॥ ९—११- ॥

(सु०) मूर्च्छनां निरूपयति—**क्रमादिति** । सप्तानां स्वराणामारोहश्चावरोहणं च मूर्च्छनेत्युच्यते । आरोहावरोहणशब्देन तद्युक्ताः स्वरा उच्यन्ते ।

[1] मत्सरीकृता ऽश्वक्रान्ता.

मध्यस्थानस्थषड्जेन मूर्च्छना ऽऽरभ्यते ऽग्रिमा ॥ १२ ॥
अधस्तनैर्निषादाद्यैः षडन्या मूर्च्छनाः क्रमात् ।
मध्यमध्यममारभ्य सौवीरी मूर्च्छना भवेत् ॥ १३ ॥
षडन्यास्तदधोऽधःस्थस्वरानारभ्य तु क्रमात् ।
षड्जस्थानस्थितैर्न्याद्यै रजन्याद्याः परे विदुः ॥ १४ ॥
हारिणाश्वादिका गाद्यैर्मध्यमस्थानसंस्थितैः ।

ततश्चारूढा अवरूढाश्च क्रमतः सप्त स्वरा मूर्च्छनाशब्दवाच्याः । मूर्च्छनाशब्दव्युत्पत्तिः कथिता मतङ्गेन—

'मूर्च्छनाशब्दनिष्पत्तिर्मूर्छा मोहे समुच्छ्रये ।
मूर्च्छ्यते येन रागो हि मूर्च्छनेत्यभिसंज्ञिता ॥'

इति । स्वराणामेव मूर्च्छनात्वं न त्वारोहणावरोहणरूपायाः क्रियाया इत्यप्युक्तं तेनैव—

'आरोहणावरोहणक्रमेण स्वरसप्तकम् ।
मूर्च्छनाशब्दवाच्यं हि विज्ञेयं तद्विचक्षणैः ॥

इति । सप्तानां स्वराणामित्युपलक्षणम्, द्वादशस्वराणामपि मूर्च्छनानां मतङ्गेन प्रतिपादितत्वात् । तासां भेदान्कथयति—**ग्रामद्वय** इति । षड्जग्रामे सप्त मूर्च्छनाः, मध्यमग्रामे च सप्त भवन्ति । तासां नामानि कथयति—**षड्ज** इति । षड्जग्रामे प्रथमा मूर्च्छनोत्तरमन्द्रा, द्वितीया रजनी, तृतीयोत्तरायता, चतुर्थी शुद्धषड्जा, पञ्चमी मत्सरीकृता, षष्ठयश्वक्रान्ता, सप्तम्यभिरुद्गता । मध्यमग्रामे प्रथमा सौवीरी, द्वितीया हारिणाश्वा, तृतीया कलोपनता, चतुर्थी शुद्धमध्या, पञ्चमी मार्गी, षष्ठी पौरवी, सप्तमी हृष्यकेति ॥ ९—११- ॥

(क०) **अधस्तनैर्**मन्द्रस्थानभवैः । तदधोऽधःस्थस्वरान्, तस्य मध्यस्थानस्थितमध्यमस्याधोऽधःस्था गांधारर्षभादयः स्वराः, तान् । क्रमादवरोहक्रमेण । लक्ष्यानुरोधेन पक्षान्तरमाह—**षड्जस्थानस्थितैरि**ति । मध्य-

14

स्थानस्थितषड्जस्थानगतैरिति प्रकरणादवगन्तव्यम् । सरिगमपधनीत्युत्तरमन्द्रास्वरस्थानेष्वेव निसरिगमपधेति रजनीस्वरानुच्चारयेदित्यर्थः ॥ **हारिणाश्वादिका** इति । अत्रापि मध्यस्थानस्थितमध्यममारभ्य मपधनिसरिगेति सौवीरीस्वरस्थानेष्वेव गमपधनिसरीति हारिणाश्वास्वरानुच्चारयेदित्यर्थः । उभयत्राप्यादिशब्देन षड्जमध्यमस्थानयोरेव सत्तन्मूर्च्छनाऽऽदिमस्वरारम्भो द्रष्टव्यः ॥ -१२—१४- ॥

(सु०) श्रोत्रवधानार्थं वैषम्यद्योतनाय चैतासां लक्षणं प्रतिज्ञाय कथयति—**अथ तासामिति** । मध्यस्थानस्थितेन षड्जेनाग्रिमा षड्जग्रामे प्रथमा मूर्च्छनोत्तरमन्द्रा ऽऽरभ्यते । षड्जमारभ्य सप्तमस्वरपर्यन्तमारोहो निषादमारभ्य षड्जपर्यन्तं चावरोहः कार्यः । अन्यास्तु षड्जन्यादयो मूर्च्छनास्तस्मान्मध्यस्थानस्थितात्षड्जादधो ऽपकृष्टस्थाने स्थिता ये मन्द्रनिषादधैवतादयो मन्द्रर्षभपर्यन्ताः षट्, तानारभ्य कर्तव्याः । मध्यमग्राममूर्च्छना लक्षयति—**मध्यमध्यममिति** । मध्यस्थानस्थितं मध्यममारभ्य सौवीरी मध्यमग्रामे प्रथमा मूर्च्छना भवेत् । अन्यास्तु षड् हारिणाश्वादयस्तस्य मध्यस्थानस्थमध्यमस्याधो ऽधो ऽपकृष्टे स्थाने स्थिताः स्वरा ये गांधारर्षभादयो मन्द्रपञ्चमपर्यन्ताः, तानारभ्य कर्तव्याः । ततश्चैवं मूर्च्छनास्वरूपं भवति—लिपौ बिन्दुशिरा मन्द्रो ज्ञातव्यः, ऊर्ध्वरेखाशिरास्तु तारः, 'मन्द्रो बिन्दुशिरा भवेत् । ऊर्ध्वरेखास्तारो लिपौ' इति वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र त्वारोहक्रम एव लिख्यते । अवरोहक्रमस्त्वन्तिमस्वराज्ज्ञातव्यः । सरिगमपधनि—उत्तरमन्द्रा ॥ १ ॥ निंसरिगमपध—रजनी ॥ २ ॥ धंनिंसरिगमप—उत्तरायता ॥ ३ ॥ पंधंनिंसरिगम—शुद्धषड्जा ॥ ४ ॥ मंपंधंनिंसरिग—मत्सरीकृता ॥ ५ ॥ गंमंपंधंनिंसरि—अश्वक्रान्ता ॥ ६ ॥ रिंगंमंपंधंनिंस—अभिरुद्गता ॥ ७ ॥ मपधनिसंरिंगं—सौवीरी ॥ १ ॥ गमपधनिसंरिं—हारिणाश्वा ॥ २ ॥ रिगमपधनिसं—कलोपनता ॥ ३ ॥ सरिगमपधनि—शुद्धमध्या ॥ ४ ॥ उत्तरमन्द्रायां तु पञ्चमश्चतुःश्रुतिः, अस्यां तु त्रिश्रुतिरित्यनयोर्भेदः । निंसरिगमपध—मार्गी ॥ ५ ॥ अस्या रजन्याश्च पूर्ववत्पञ्चमेन भेदः । धंनिंसरिगमप—पौरवी ॥ ६ ॥ अस्या उत्तरायतायाश्च पूर्ववत्पञ्चमेन भेदः ।

षड्जादीन्मध्यमादींश्च तदूर्ध्वं सारयेत्क्रमात् ॥ १५ ॥
चतुर्धा ताः पृथक्शुद्धाः [1]काकलीकलितास्तथा ।
सान्तरास्तद्द्वयोपेताः षट्पञ्चाशदितीरिताः ॥ १६ ॥

पंधंनिसरिगम—हृष्यका ॥ ७ ॥ अस्याः शुद्धषड्जायाश्चापि पूर्ववत्पञ्चमेन भेदः । मतान्तरेणान्यथैतासां लक्षणमाह—षड्जस्थानेति । निषादाद्यैः स्वरैः षड्जस्थानस्थितै रजन्याद्या भवन्ति । षड्जस्य स्थाने निषादे स्थाप्यमाने रजनी ॥२॥ धैवते स्थाप्यमान उत्तरायता ॥ ३ ॥ पञ्चमे स्थाप्यमाने शुद्धषड्जा ॥ ४ ॥ मध्यमे मत्सरीकृता ॥ ५ ॥ गांधारे ऽश्वक्रान्ता ॥ ६ ॥ ऋषभे ऽभिरुद्गता ॥ ७ ॥ एवं मध्यमस्य स्थाने स्थाप्यमानैर्गांधाराद्यैर्हारिणाश्वाऽऽदयो भवन्ति । मध्यमस्य स्थाने गांधारे स्थाप्यमाने हारिणाश्वा ॥ २ ॥ ऋषभे स्थाप्यमाने कलोपनता ॥३॥ षड्जे स्थाप्यमाने शुद्धमध्या ॥ ४ ॥ निषादे मार्गी ॥ ५ ॥ धैवते पौरवी ॥ ६ ॥ पञ्चमे हृष्यका ॥ ७ ॥ इति ॥ -१२—१४- ॥

(क०) ननु षड्जमध्यमस्थानयोरेव निषादगांधारादिप्रयोगे सति षड्जग्राम उत्तरमन्द्रारजन्यादीनां कथं परस्परं भेदो मध्यमग्रामे च सौवीरीहारिणाश्वाऽऽदिकानां च कथमन्योऽन्यं भेद इत्याशङ्क्य परिहरिष्यन्नाह—**षड्जादीन्मध्यमादींश्चे**ति । **तदूर्ध्वमि**ति । रजन्यादिकायां षड्जस्थानस्थापितनिषादादेर्हारिणाश्वाऽऽदिकायां मध्यमस्थानस्थापितगांधारादेश्च परं षड्जादीन्मध्यमादींश्च स्वरान्सारयेत् ; स्वस्वश्रुतिसंख्यापर्यालोचनया श्रुत्यन्तराणि प्रापयेदित्यर्थः । **क्रमादि**ति । उत्तरायतायां षड्जस्थाने धैवते स्थापिते तदूर्ध्वं निषादं कलोपनतायां मध्यमस्थान ऋषभे स्थापिते तदूर्ध्वं गांधारं चेत्यादिः क्रमः । तस्मान्मूर्च्छनानां शुद्धादिभेदेन प्रत्येकं चातुर्विध्यं दर्शयति—**चतुर्धे**ति । ग्रामयोरुक्ताश्चतुर्दश मूर्च्छनास्ता इति परामृश्यन्ते ।

[1] काकलीसहिता॰.

शुद्धाः षड्जग्रामे सर्वस्वरविकाररहिताः; मध्यमग्रामे तु ग्रामस्वरूपभेदनिर्वर्तकं पञ्चमं तदुपलक्षकं धैवतं च विहायेतरस्वरविकाररहिताः। तत्र पञ्चमधैवतयोस्तादवस्थ्यमेव शुद्धत्वं विवक्षितमिति मन्तव्यम्। ननु विकृतस्वरेषु यद्यपि पञ्चमस्य ग्रामभेदकत्वेनैव चरितार्थत्वे ऽपि, ऋषभधैवतयोश्च षड्जपञ्चमविकारायत्तविकारयोः स्वतो भेदकत्वाभावे ऽपि, षड्जमध्यमसाधारणद्वयाश्रयणेनापि प्रकारान्तरेषु संभवत्सु केवलं काकल्यन्तराश्रयणेनैव चतुर्धेति निश्चयः कथमिति चेत्। सत्यम्; षड्जमध्यमयोः साधारणीकृतयोः स्वरूपेण भेदकत्वे संभवत्यपि काकल्यन्तरयोः साधारणयोरन्तर्भूतत्वेन तयोः पृथग्भेदकत्वम्। तथा चाह मतङ्गः—'साधारणस्वरौ निषादगांधारवन्तौ तदादिविकृतास्तत्रैवान्तर्भूताः' इति। किं च ग्रामद्वये मूर्च्छनासाधारणप्रकारभेदनिरूपणावसरे प्रतिनियतग्रामवर्तिनोः षड्जमध्यमसाधारणयोरनुपयोगाच्च। यथोक्तं भरतेन—'षड्जग्रामे षड्जसाधारणं मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणम्' इति। अतश्चतुर्धेत्युपपद्यत इत्याचार्यरहस्यमसंप्रदायविदुषां दुर्ग्रहम्।

श्रुतिस्वरप्रमाणज्ञः कल्लिनाथः कलानिधिः।
चातुर्विध्यं मूर्च्छनानामत्रैवं निरदीधरत्॥ -१५, १६॥

(सु०) ननु षड्जस्थाने मध्यमस्थाने च यदि निषादादयो गांधारादयश्च स्थापितास्तदा षड्जमध्यमयोः कुत्रावस्थानमत आह—षड्जादीनिति। षड्जर्षभगांधारादीन्मध्यमपञ्चमधैवतादींश्चोर्ध्वं सारयेदुत्कृष्टेषु स्वरेषु स्थापयेत्। यदा निषादः षड्जस्थाने स्थापितस्तदा षड्ज ऋषभस्थान ऋषभो गांधारस्थान इत्यादि। यदा धैवतः षड्जस्थाने तदा निषाद ऋषभस्थाने षड्जो गांधारस्थान इत्यादि स्वयमूह्यम्। ननु कथमन्यस्य स्वरस्यान्यस्वरस्थाने ऽवस्थानम्? ब्रूमः; नायं मुख्यो व्यवहारः, किं त्वौपचारिको ऽयं व्यवहारः। अथ वा, दत्तिलादिभिरङ्गीकृतत्वादेवमुच्यते। दत्तिलो हि स्वेच्छया यस्यां कस्यामपि श्रुतौ

षड्जं स्थापयेत्तदपेक्षया च श्रुतिनियमेनान्यान्स्वरान्स्थापयेदित्युक्तवान् । यदाह—

'षड्जत्वेन गृहीतो यः षड्जग्रामे ध्वनिर्भवेत् ।
तत ऊर्ध्वं तृतीयः स्यादृषभो नात्र संशयः ॥
ततो द्वितीयो गांधारश्चतुर्थो मध्यमस्ततः ।
मध्यमात्पञ्चमस्तद्वत्तृतीयो धैवतस्ततः ॥
निषादो ऽतो द्वितीयः स्यात्ततः षड्जश्चतुर्थकः ।'

इति । विवृतं चैतत्प्रयोगस्तबकाख्यायां दत्तिलटीकायाम्—'षड्जत्वेन षड्जस्वरभावेन गृहीतः परिकल्पितो बुद्ध्या व्यवस्थापितो यः कश्चिद् ध्वनिविशेषः षड्जाख्ये ग्रामे भवेत्तस्माद् ध्वनिविशेषादूर्ध्वं तृतीयः स्यादृषभः' इति । अनेनैवाभिप्रायेण दत्तिलः षड्जग्राममूर्च्छनानां मध्यमग्राममूर्च्छनानां च किंचिद्विकारेणैक्यमुक्तवान् । यदाह—

'गांधारं धैवतीकुर्याद् द्विश्रुत्युत्कर्षणाद्यदि ।
तद्वशान्मध्यमादींश्च निषादादीन्यथा स्थितान् ॥
ततो ऽभूद्यावतिथ्येषा षड्जग्रामस्य मूर्च्छना ।
जायते तावतिथ्येव मध्यमग्राममूर्च्छना ॥
श्रुतिद्वयापकर्षेण गांधारीकृत्य धैवतम् ।
पूर्ववन्मध्यमाद्यांश्च भावयेत्षड्जमूर्च्छनाः ॥'

इति । स्वेच्छया षड्जावस्थापनमङ्गीकृत्यैव दत्तिलदक्षप्रजापत्यादयो ऽवधानं गांधर्वाङ्गत्वेनाङ्ग्यकार्षुः । यदाह दत्तिलः—

'पदस्थः स्वरसंघातस्तालेन सुमितस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गांधर्वमभिधीयते ॥'

इति । दक्षप्रजापतिरपि—

'अवधानानि गांधर्वं पश्चात्स्वरपदादयः ।
अवधानातिरेकेण त्रिविधं नोपपद्यते ॥

इत्याह। अवधानं नाम मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणामैकाग्र्यम्। षड्जो यत्र स्थापितस्तदपेक्षयैवान्येषां स्वराणामुच्चारणमिति यावत्। यदि स्वराः स्वेच्छया नावस्थाप्यन्ते तदा ऽवधानं नोपयुज्येत। शार्ङ्गदेवेनापि चलवीणायां सारणानिरूपणेनायं पक्षः किंचित्स्वीकृत एव, 'स्वोपान्त्यतन्त्रीमानेयास्तस्यां सप्त स्वरा बुधैः' इत्युक्तत्वात्। लोके च वैणिकाः स्वेच्छया स्वरानवस्थापयन्तो दृश्यन्त इत्यास्तां विस्तरः। मतङ्गेन तु द्वादशस्वरमूर्च्छना उक्ताः—

'इदानीं संप्रवक्ष्यामि द्वादशस्वरमूर्च्छनाः'

इति। अत्र मूर्च्छनानिर्देशः स्थानत्रितयप्राप्त्यर्थमिति वचनाद् द्वादशस्वरसंपन्ना मूर्च्छना द्रष्टव्याः। नन्दिकेश्वरेणाप्युक्तम्—

"द्वादशस्वरसंपन्ना ज्ञातव्या मूर्च्छना बुधैः।
[1]जातिभाषाऽऽदिसिद्ध्यर्थं तारमन्द्रादिसिद्धये॥'

इति। ताश्चैवम्—धनिसरिगमपधनिसरिग—उत्तरमन्द्रा॥ १॥ निसरिगमपधनिसरिगम— रजनी॥ २॥ सरिगमपधनिसरिगमप—उत्तरायता॥ ३॥ रिगमपधनिसरिगमपध—शुद्धषड्जा॥ ४॥ गमपधनिसरिगमपधनि—मत्सरीकृता॥ ५॥ मपधनिसरिगमपधनिस—अश्वक्रान्ता॥ ६॥ पधनिसरिगमपधनिसरि—अभिरुद्गता॥ ७॥ इति षड्जग्रामे॥ मध्यमग्रामे ऽप्येवमेव। [2]सरिगमपधनिसरिगमप—सौवीरी॥ १॥ रिगमपधनिसरिगमपध—हारिणाश्वा॥ २॥ गमपधनिसरिगमपधनि—कलोपनता॥ ३॥ मपधनिसरिगमपधनिस—शुद्धमध्या॥ ४॥ पधनिसरिगमपधनिसरि—मार्गी॥ ५॥ धनिसरिगमपधनिसरिग—पौरवी॥ ६॥ निसरिगमपधनिसरिगम—हृष्यका॥ ७॥ इति। चतुर्दशानामपि मूर्च्छनानां चातुर्विध्यं प्रतिपादयति—चतुर्धेति। ताश्चतुर्दश मूर्च्छनाः पृथक्प्रत्येकं चतुर्विधाः शुद्धाः काकलीसहिताः सान्तराः काकल्यन्तरोपेताश्चेत्येवं षट्पञ्चाशद्भवन्ति॥ -१५, १६॥

[1] परिभाषाऽऽदि॰.

[2] निसरिगमपधनिसरिगम—सौवीरी॰ इत्यादिः कोशान्तरपाठः

श्रुतिद्वयं चेत्षड्जस्य निषादः संश्रयेत्तदा ।
स काकली मध्यमस्य गांधारस्त्वन्तरः स्वरः ॥ १७ ॥

(क०) मूर्च्छनाभेदकत्वेन प्रसक्तयोः काकल्यन्तरयोः स्वरूपमाह— **श्रुतिद्वयं चेदि**ति । **मध्यमस्ये**ति । अत्रापि श्रुतिद्वयं चेदित्याद्यनुषञ्जनीयम् । मूर्च्छनाभेदोपयोगिकाकल्यन्तरप्रसङ्गान्मतङ्गप्रोक्तौ स्वराणां प्रवेशनिग्रहावुच्येते । तद्यथा— द्विविधस्तानप्रयोगः प्रवेशेन निग्रहेण च । प्रवेशो द्विविधः पूर्वस्वरविप्रकर्षेणोत्तरस्वरमार्दवेन च । तत्रर्षभापेक्षया षड्जस्याधरीभूतस्य लोपनीयस्यापि विप्रकर्षः पीडनम्; ऋषभापादनमिति यावत् । तस्यैव षड्जस्य निषादापेक्षयोत्तरीभूतस्य मार्दवं शिथिलीकरणम्; निषादापादनमिति यावत् । निग्रहस्तूत्तरस्वरस्य परित्यागः; असंस्पर्श इति यावत् । तथा चाह भरतः—

'द्विधा तानक्रिया तन्त्र्यां प्रवेशान्निग्रहात्तथा ।

इति । तत्र प्रवेशो नामाधरस्वरविप्रकर्षादुत्तरस्वरमार्दवाद्वा । निग्रहश्चासंस्पर्शः' इति । दत्तिलेनाप्युक्तम्—

'तानक्रिया द्विधा तन्त्र्यां प्रवेशान्निग्रहात्तथा ।
प्रवेशो ध्वनिसादृश्यमसंस्पर्शस्तु निग्रहः ॥'

इति ॥ १७ ॥

(सु०) काकलीसहिताः सान्तरा इत्युक्तम्; तत्र को ऽयं काकल्यन्तरो वेत्यपेक्षायामाह—श्रुतिद्वयमिति । निषादः षड्जस्य श्रुतिद्वयं संश्रयेच्चेत, षड्जस्य द्वितीयश्रुतौ तिष्ठंश्चतुःश्रुतिर्भवति यदि, तदा काकलीत्युच्यते । गांधारश्च मध्यमस्य श्रुतिद्वयं गृह्णंश्चतुःश्रुतिः सन्नन्तर इत्युच्यते । निषादगांधारावेव काकल्यन्तरस्वरौ, न तयोः स्वरान्तरत्वमित्युक्तं प्राक् ॥ १७ ॥

यस्यां यावतिथौ षड्जमध्यमौ ग्रामयोः क्रमात् ।
मूर्च्छना तावतिथ्येव सा निःशङ्केन कीर्तिता ॥ १८ ॥
प्रथमादिस्वरारम्भादेकैका सप्तधा भवेत् ।
तासूच्चार्यान्त्यस्वरांस्तान्पूर्वानुच्चारयेत्क्रमात् ॥ १९ ॥
ते क्रमास्तेषु संख्या स्याद् द्वानवत्यां शतत्रयम् ।
यक्षरक्षोनारदाब्जभवनागाश्विपाशिनः ॥ २० ॥
षड्जग्रामे मूर्च्छनानामेताः स्युर्देवताः क्रमात् ।
ब्रह्मेन्द्रवायुगन्धर्वसिद्धद्रुहिणभानवः ॥ २१ ॥
स्युरिमा मध्यमग्राममूर्च्छनादेवताः क्रमात् ।
तासामन्यानि नामानि नारदो मुनिरब्रवीत् ॥ २२ ॥
मूर्च्छनोत्तरवर्णा ऽऽद्या षड्जग्रामे ऽभिरुद्गता ।
अश्वक्रान्ता च सौवीरी हृष्यका चोत्तरायता ॥ २३ ॥
रजनीति समाख्याता ऋषीणां सप्त मूर्च्छनाः ।
आप्यायनी विश्वकृता चन्द्रा हेमा कपर्दिनी ॥ २४ ॥
मैत्री चान्द्रमसी पित्र्या मध्यमे मूर्च्छना इमाः ।
नन्दा विशाला सुमुखी चित्रा चित्रवती सुखा ॥ २५ ॥
आलापा चेति गांधारग्रामे स्युः सप्त मूर्च्छनाः ।
ताश्च स्वर्गे प्रयोक्तव्या विशेषात्तेन नोदिताः ॥ २६ ॥

(क०) मूर्च्छनासु प्रथमादिसंख्यापरिज्ञानोपायमाह—**यस्यामिति**। **यावतिथाविति**। यावच्छब्दात्पूरणे ऽर्थे डटि 'वतोरिथुक्' इति वत्वन्तस्येथुगागमे कृते यावतिथ इति रूपम्। ग्रामयोर्यस्यां मूर्च्छनायां षड्जमध्यमौ यावतिथौ सा मूर्च्छना तावतिथी। अत्र 'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना

ङीप् ॥ अथ मूर्च्छनाप्रसङ्गेन केवलारोहवत्तया तदेकदेशरूपान्क्रमान्प्रस्तारे कूटतानोपयोगार्थं प्रतिमूर्च्छनमियत्तया ऽवधार्य लक्षयतिं — प्रथमादीत्यादिना । प्रथमादिस्वरारम्भात्, यस्यां मूर्च्छनायां यः प्रथमः स्वरः स आदिर्येषां त इतरे षट् स्वराः, तद्गुणसंविज्ञानात्प्रथमश्चेति प्रथमादयः सप्त स्वराः, तेषामारम्भः क्रमादादिमत्वेनोच्चारणम्, तस्मात् । एकैकेति । शुद्धादिभेदेनोक्तासु षट्पञ्चाशन्मूर्च्छनासु प्रत्येकमित्यर्थः । तास्वन्त्यस्वरान्क्रमादुच्चार्य पूर्वान्स्वरान्क्रमादुच्चारयेदिति क्रमादित्यस्यावृत्त्यां ऽन्वयः कर्तव्यः । पूर्वानारब्धस्वरादधस्तनान् । इह सप्तस्वरात्मकेषु क्रमेषु पूर्वानुच्चारयेदिति लक्षणांशः प्रतिमूर्च्छनं प्रथमक्रमेष्वसंभाव्यो ऽपि द्वितीयादिक्रमेषु संभवत्स्वरविषयो द्रष्टव्यः । तद्यथा — उत्तरमन्द्रायां सरिगमपधनीति प्रथमः क्रमः । निसरिगमपधेति द्वितीयः । धनिसरिगमपेति तृतीयः । पधनिसरिगमेति चतुर्थः । मपधनिसरिगेति पञ्चमः । गमपधनिसरीति षष्ठः । रिगमपधनिसेति सप्तमः । एवं क्रमेणोच्चारितत्वादेतेषां क्रमसंज्ञा ॥ यक्षरक्ष इत्यादिः स्पष्टार्थः ॥ १८-२६ ॥

(सु०) मूर्च्छनासंख्यापरिज्ञानार्थं सुगममुपायमाह—यस्यामिति । उभयोर्ग्रामयोर्मध्ये षड्जमध्यमौ स्वरौ यावतिथौ यावत्संख्यापूरणौ, तावतिथी तावत्संख्यापूरणी मूर्च्छना निःशङ्केन निःशङ्क इति बिरुदविराजितेन शार्ङ्गदेवेन कथिता । षड्जग्राममूर्च्छनासु यदि षड्जः प्रथमस्तर्हि प्रथमा मूर्च्छना, यदि षड्जो द्वितीयस्तर्हि द्वितीया, यदि तृतीयस्तृतीया, यदि चतुर्थश्चतुर्थी, यदि पञ्चमः पञ्चमी, यदि षष्ठः षष्ठी, यदि सप्तमः सप्तमीति । एवं मध्यमग्राममूर्च्छनासु यदि मध्यमः प्रथमस्तर्हि प्रथमा मूर्च्छना, यदि द्वितीयो द्वितीया, यदि तृतीयस्तृतीयेत्यादि ॥ १८ ॥ षट्पञ्चाशत्संख्यानां मूर्च्छनानां प्रत्येकं सप्तविधत्वं दर्शयति—प्रथमादीति । एकैका मूर्च्छना सप्तधा भवति, प्रथमद्वितीयतृतीयतुरीयपञ्चमषष्ठसप्तमस्वरारम्भात् । ननु द्वितीयादिस्वरारम्भे कथं सप्तस्वरत्वम्? अत आह—तास्विति । तासु मूर्च्छनास्वन्त्यस्वरपर्यन्तमुच्चार्य पूर्वान्स्वरानु-

च्चारयेत् । ननु तर्हि क्रमादारोहावरोहाभावान्मूर्च्छनात्वं व्याहन्येत; अत आह—क्रमादिति । यद्यप्यारोहावरोहयोः क्रमो नास्ति, तथा ऽपि स्वरक्रमस्य सद्भावान्मूर्च्छनात्वम् ॥ १९ ॥ ते मूर्च्छनाभेदाः क्रमशब्देनोच्यन्ते । तेषां संख्या द्वानवत्या ऽधिकं शतत्रयं ज्ञातव्यम् । मतङ्गदत्तिलौ तु मूर्च्छनानामन्यथा चातुर्विध्यमवादिष्टाम् । यदाह मतङ्गः—'तत्र सप्तस्वरा मूर्च्छना चतुर्विधा पूर्णा षाडवौडुविता साधारणी चेति । तत्र सप्तभिः स्वरैर्या गीयते सा पूर्णा । षड्भिः स्वरैर्या गीयते सा षाडवा । पञ्चभिः स्वरैर्या गीयते सौडुविता । काकल्यन्तरैः स्वरैर्या गीयते सा साधारणी ।' इति । दत्तिलो ऽप्याह—

'स्वरौ यावतिथौ स्यातां ग्रामयोः षड्जमध्यमौ ।
मूर्च्छना तावतिथ्येव तद्ग्रामद्वितये तथा ॥
सर्वास्ताः पञ्चषट्पूर्णसाधारणकृताः स्मृताः ।'

इति । मूर्च्छनानां षाडवत्वं वक्ष्यमाणषाडवतानप्रकारेणोक्तम् । ओडुवत्वं वक्ष्यमाणौडुवतानप्रकारेणोक्तम् । ताभ्यां षाडवौडुवत्वम् । मूर्च्छनातानयोश्च भेदः प्रतिपादितो मतङ्गेन । यदाह—'ननु मूर्च्छनातानयोः को भेदः? उच्यते । मूर्च्छनातानयोर्नार्थान्तरत्वमिति विशाखिलः । एतन्न संगतम्, संग्रहश्लोके मूर्च्छनातानयोर्भेदस्य प्रतिपादितत्वात् । ननु कथं मूर्च्छनातानयोर्भेदः? ब्रूमः—आरोहावरोहक्रमयुक्तः स्वरसमुदायो मूर्च्छनेत्युच्यते; तानस्त्वारोहणक्रमेण भवतीति भेदः' इति ॥ १९- ॥ मूर्च्छनानां देवताः कथयति—यक्षेति । यक्षाः, रक्षांसि, नारदः, अब्जभवो ब्रह्मा, नागाः सर्पाः, अश्विनौ दस्रौ, पाशी वरुणः ॥ -२०, २०- ॥ मध्यमग्राममूर्च्छनानां देवताः कथयति—ब्रह्मेति । देवताकथनं तु तया तया मूर्च्छनया गीतया सा सा देवता प्रीयत इत्येतमर्थं ज्ञापयितुम् । नारदमतेन मूर्च्छनानामन्यथा नामानि कथयति—तासामिति । ऋषीणां समाख्याता इति । ऋषिभिः समाख्याता इत्यर्थः । नारदमतेन गांधारग्राममूर्च्छनानामानि कथयति—नन्देति । ननु गांधारग्राममूर्च्छनानां लक्षणं किमिति नोक्तम्? अत आह—ताश्चेति । विशेषयति व्यावर्तयति सजातीयविजातीयेभ्य इति विशेषो लक्षणम् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । लक्षणं कृत्वा नोक्ता इत्यर्थः ॥ -२१—२६ ॥

तानाः स्युर्मूर्च्छनाः शुद्धाः षाडवौडुवितीकृताः ।
षड्जगाः सप्त हीनाश्चेत्क्रमात्सरिपसप्तमैः ॥ २७ ॥
तदा ऽष्टाविंशतिस्ताना मध्यमे सरिगोज्झिताः ।
सप्त क्रमाद्यदा तानाः स्युस्तदा त्वेकविंशतिः ॥ २८ ॥
एते चैकोनपञ्चाशदुभये षाडवा मताः ।
सपाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च रिपाभ्यां सप्त वर्जिताः ॥ २९ ॥
षड्जग्रामे पृथक्ताना एकविंशतिरौडुवाः ।
रिधाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च मध्यमग्रामगास्तु ते ॥ ३० ॥
हीनाश्चतुर्दशैव स्युः पञ्चत्रिंशत्तु ते युताः ।
सर्वे चतुरशीतिः स्युर्मिलिताः षाडवौडुवाः ॥ ३१ ॥

(क०) प्रसङ्गात्क्रमानुक्त्वा मूर्च्छनैकदेशरूपत्वेन मूर्च्छनाऽनन्तरमुद्दिष्टाञ्शुद्धतानाँल्लक्षयति—**तानाः स्युरिति**। तन्यते विस्तार्यत इति तनोतेर्धातोः 'अकर्तरि च—' इत्यादिना सूत्रेण कर्मणि घञि तान इति रूपं दायो लाभ इतिवत्। शुद्धा मूर्च्छनाः षाडवौडुवितीकृताः सत्यः शुद्धास्तानाः स्युरिति शुद्धपदस्योभयत्र संबन्धः। यदि तानपदेनैव संबन्धस्तदा मूर्च्छना इत्यविशेषेण प्रकृतत्वात्षट्पञ्चाशन्मूर्च्छनानामपि प्रसक्तौ तासां च प्रत्येकं वक्ष्यमाणप्रकारेण षाडवौडुवितत्वयोः कृतयोस्तदुत्थतानसंख्यायां षट्त्रिंशदुत्तरशतत्रयमितायां सत्याम् 'तानाश्चतुरशीतिः स्युः' इति भरतवचनविरोधः स्यात्। किं चोत्तरवाक्ययोः 'षड्जगाः सप्त' 'मध्यमे सप्त' इति च संख्योपादानमनुपपन्नं स्यात्। अतः शुद्धा मूर्च्छना इत्यन्वयः कर्तव्यः। अथ यदि मूर्च्छनापदेनैव संबन्धः क्रियेत तदा कूटतानानामपि लक्ष्यत्वं प्रतीयेत, तानपदस्याविशेषेणोपादानात्। तन्मा भूदित्यु-

भयत्रान्वयः कर्तव्यः । इह मूर्च्छनानां शुद्धत्वं नाम काकल्यन्तररहितत्वम्; तानानां तु शुद्धत्वं काकल्यन्तररहितत्वं व्युत्क्रमेणोच्चारितस्वररहितत्वं चावगन्तव्यम् । षाडवौडुवितीकृता इति । सप्तसु नियतैकस्वरलोपात्षाडवाः । सप्तसु नियतस्वरद्वयलोपादौडुविताः । पूर्वमषाडवाः षाडवाः संपन्नाः षाडवीकृताः, पूर्वमनौडुविता औडुविताः संपन्ना औडुवितीकृताः । षाडवीकृताश्चौडुवितीकृताश्चेति समासः । षाडवौडुवितीकृता इत्यनेनैकस्य द्वयोर्वा स्वरयोरविशेषेण लोपे प्राप्ते, भरतादिमतानुसारेण लोपं निगमयति—**षड्जगा** इत्यादिना । ननु शुद्धतानेषु केषुचिद्भेदकपञ्चमलोपाद् ग्रामविवेकः कथमिति चेत्; उच्यते—ग्रामविशेषमधिकृत्यैव तत्तत्स्वरविहीनतानाभिधानात्कचिद्भेदकपञ्चमाभावे ऽपि तानविशेषस्यैव ग्रामभेदकत्वमिति ॥ २७–३१ ॥

(सु०) तानान्निरूपयति—**तानाः** स्युरिति । शुद्धा मूर्च्छनास्तानाः स्युः । किंविधा मूर्च्छनाः ? विवक्षितैकस्वरापकर्षेण विवक्षितस्वरद्वयापकर्षेण च षट्स्वराः पञ्चस्वराश्चेति कृताः । तमेव विवक्षितं स्वरापकर्षं कथयति—**षड्जगा** इति । षड्जग्रामस्था मूर्च्छना यदा षड्जेन हीनाः क्रियन्ते तदा सप्त ताना भवन्ति । यदर्षभेण हीनास्तदा सप्त । यदा पञ्चमेन हीनास्तदा सप्त । यदा सप्तमेन निषादेन हीनास्तदा सप्त । एवं षड्जग्रामे षाडवा अष्टाविंशतिस्ताना भवन्ति । मध्यमग्रामे सप्त मूर्च्छना यदा षड्जोज्झिता भवन्ति तदा सप्त तानाः । यदर्षभोज्झितास्तदा सप्त । यदा गांधारोज्झितास्तदा सप्त । एवं मध्यमग्राम एकविंशतिः षाडवास्ताना भवन्ति । ग्रामद्वये मिलिताः षाडवास्ताना एकोनपञ्चाशत् ॥ २७—२८- ॥ औडुवांस्तानान्निरूपयति—**सपाभ्यामिति** । षड्जग्राममूर्च्छनाः सपाभ्यां षड्जपञ्चमाभ्यां वर्जिता यदा भवन्ति तदा सप्तौडुवास्तानाः । यदा द्विश्रुतिभ्यां गांधारनिषादाभ्यां वर्जितास्तदा सप्त । यदा रिपाभ्यामृषभपञ्चमाभ्यां हीनास्तदा सप्त । एवं षड्जग्राम एकविंशतिस्ताना औडुवाः । मध्यमग्रामे यदा सप्त मूर्च्छना रिधाभ्यामृषभधैवताभ्यां हीना भवन्ति तदा सप्त ताना औडुवाः । यदा द्विश्रुतिभ्यां गांधारनिषादाभ्यां हीनास्तदा सप्त । एवं मध्यमग्राम

असंपूर्णाश्च संपूर्णा व्युत्क्रमोच्चारितस्वराः ।
मूर्च्छनाः कूटतानाः स्युस्तत्संख्याममभिदध्महे ॥ ३२ ॥
पूर्णाः पञ्च सहस्राणि चत्वारिंशद्युतानि तु ।
एकैकस्यां मूर्च्छनायां कूटतानाः सह क्रमैः ॥ ३३ ॥

औडुवास्तानाश्चतुर्दश । ग्रामद्वये मिलिता औडुवाः पञ्चत्रिंशत् । सर्वे ऽपि षाडवौडुवाश्चतुरशीतिः । तानानां प्रयोगस्तु द्विधा कथितो मतङ्गेन । यदाह— कथमेषां तानानां प्रयोगः कार्य इति चेत्, उच्यते । द्विविधस्तानप्रयोगः प्रवेशेन निग्रहेण च । प्रवेशो ह्यृषभापेक्षया षड्जस्याधरीभूतस्य लोपनीयस्य विप्रकर्षः पीडनम्, ऋषभापादनमिति यावत् । इति विप्रकर्षेण प्रवेशः । मार्दवेनायं यथा —तस्यैव षड्जस्य निषादापेक्षयोत्तरीभूतस्य मार्दवं शिथिलीकरणम्, निषादापादनमिति यावत् । इति द्विविधः प्रवेशः । निग्रहस्तूत्तरस्वरपरित्यागो ऽसंस्पर्शः । प्रयोगस्तु यथा—सासागरिपापामारी । तथा चाह भरतः—'द्विधा तानक्रिया तन्त्र्यां प्रवेशो निग्रहश्च । अत्र प्रवेशो नामाधरस्वरप्रकर्षणादुत्तरस्वरमार्दवाच्च । निग्रहश्चासंस्पर्शः' इति । दत्तिलो ऽप्याह—

'द्विधा तानक्रिया तन्त्र्यां प्रवेशान्निग्रहात्तथा ।
प्रवेशो ध्वनिसादृश्यमसंस्पर्शस्तु निग्रहः ॥'

इति । ननु प्रथमायां सप्तम्यां च मूर्च्छनायां षड्जे लुप्ते रिगमपधनीत्येकमेव रूपं भवतीति तत्र को विशेषः ? सत्यं भेदो नास्ति, परं तु मन्द्रतारकृतो भेदो विद्यत एव । ननु मूर्च्छनास्तावज्जातिरागभाषाऽऽदिषूपयोगिन्य इति युक्तं तासां कथनम्; तानास्तु कुत्रोपयुज्यन्ते ? उच्यते । द्वयोर्ग्रामयोर्जातिरागान्यत्वप्रतिपादनार्थं प्रयोगस्तानानामित्युक्तं मतङ्गेन ॥ २९—३१ ॥

(क०) क्रमप्राप्तान्कूटतानाँल्लक्षयति—**असंपूर्णाश्चेति** । मूर्च्छनाश्चतुर्विधा अपि मूर्च्छनाः संपूर्णा असंपूर्णाश्च व्युत्क्रमेणोच्चारितस्वराश्चेत्कूटतानाः स्युरित्यन्वयः । संपूर्णाः सप्तस्वरयुक्ताः, असंपूर्णा एकैकान्त्यान्त्यस्वरत्यागे सति षटस्वराद्येकस्वरान्ताः, चकारो विकल्पार्थः । व्युत्क्रमोच्चा-

षट्पञ्चाशन्मूर्च्छनास्थाः पूर्णाः कूटास्तु योजिताः ।
लक्षद्वयं सहस्राणि द्व्यशीतिर्द्वे शते तथा ॥ ३४ ॥
चत्वारिंशच्च संख्याता अथापूर्णान्प्रचक्ष्महे ।
एकैकान्त्यान्त्यविरहाद्भेदाः षट् षट्स्वरादयः ॥ ३५ ॥
एकस्वरो ऽत्र निर्भेदो ऽप्युक्तो नष्टादिसिद्धये ।
क्रमा अकूटतानत्वे ऽप्युक्तास्तेषूपयोगिनः ॥ ३६ ॥

रितस्वरा इत्यत्र स्वराणामानुपूर्व्या ऽऽरोह एव क्रमः । तेष्वेकादिस्वरव्यत्यासो व्युत्क्रमः । अवरोहे सत्यामपि विपरीतानुपूर्व्यां क्रमत्वाभावेन कूटतानत्वमेव । कूटत्वं नाम व्युत्क्रमोच्चारितस्वरत्वम् ॥ अथ षट्पञ्चाशति मूर्च्छनास्वेकैकस्याः संपूर्णादिसप्तभेदेषु प्रतिभेदं वक्ष्यमाणप्रस्तारवशादियत्तया कूटतानसंख्यां दर्शयितुं प्रतिज्ञापूर्वकमाह—**पूर्णाः पञ्च सहस्राणी**त्यादिना ॥ **एकैकान्त्यान्त्यविरहा**दिति । एकैकस्यां मूर्च्छनायामन्त्यान्त्यविरहादन्त्यान्त्यस्वरपरित्यागात् । अन्त्यान्त्येति वीप्सयोत्तरमन्द्रायां संपूर्णक्रमे ऽन्त्यो निषादः, तस्य परित्यागात्षट्स्वरः क्रमो भवति । तस्मिन्क्रमे ऽन्त्यो धैवतः, तत्परित्यागात्पञ्चस्वरः क्रमो भवति । एवमसंपूर्णाः षड् भेदा द्रष्टव्याः । तद्यथा सरिगमपधेति षट्स्वरो भेदः ; सरिगमपेति पञ्चस्वरः ; सरिगमेति चतुःस्वरः ; सरिगेति त्रिस्वरः ; सरीति द्विस्वरः ; सेत्येकस्वरः । एवमन्यास्वपि मूर्च्छनासु प्रत्येकं षड् भेदा द्रष्टव्याः । निर्भेदः प्रस्ताराभावादवान्तरभेदरहितः । **नष्टादिसिद्धय** इति । आदिशब्देनोद्दिष्टस्य संख्यायाश्च ग्रहणम् ; तेषु 'मौलैकाङ्कसमन्वितैः' इत्येकस्वरतानस्योपयोगात्तत्सिद्धिरिति, तस्यै । **तेषूपयोगिन** इति । तेषु कूटतानेषु मूलकारणत्वेनोपयोगिनो यतो ऽत उक्ताः । व्युत्क्रमस्य क्रमापेक्षित्वादिति भावः ॥ ३२—३६ ॥

(सु०) कूटतानान्कथयति—असंपूर्णा इति। या मूर्च्छना असंपूर्णा याश्च संपूर्णास्तास्ता एव व्युत्क्रमेणोच्चारितस्वराः सत्यः कूटताना भवन्ति। प्रतिमूर्च्छनं पूर्णकूटतानसंख्यां प्रतिज्ञाय कथयति—तत्संख्यामिति ॥ ३२ ॥ एकैकस्यां मूर्च्छनायां पूर्णाः कूटतानाश्चत्वारिंशदुत्तराणि पञ्च सहस्राणि (५०४०) भवन्ति। ननु मतङ्गेन त्रयस्त्रिंशदधिकानि पञ्च सहस्राणि (५०३३) प्रतिमूर्च्छनं कूटतानसंख्योक्ता; यदाह—"कूटतानानां सहस्राणि पञ्च त्रयस्त्रिंशदधिकानि निष्पद्यन्ते; दत्तिलेनाप्युक्तम्—

'पूर्णाः पञ्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्च संख्यया।
कथयन्ति प्रतिग्राममुपायो गणने ऽधुना ॥'

इति" इति। तन्निरासार्थमाह—सह क्रमैरिति। प्रतिमूर्च्छनं प्रस्तारे क्रियमाणे सप्त क्रमाः संजायन्ते; तैः सह चत्वारिंशदुत्तराणि पञ्च सहस्राणि भवन्तीति तात्पर्यम्। दत्तिलादिभिस्तु क्रमान्विहाय कूटतानसंख्यैव निर्दिष्टेत्यविरोधः ॥३३॥ प्रतिमूर्च्छनं कूटतानसंख्यामुक्त्वा सर्वासां मूर्च्छनानां कूटतानसंख्यां कथयति—षट्पञ्चाशदिति। चत्वारिंशदधिकानि पञ्च सहस्राणि षट्पञ्चाशता गुणनीयानि। एतावता लक्षद्वयं द्व्यशीतिः सहस्राणि शतद्वयं चत्वारिंशदधिकमितीयं संख्या (२८२२४०) निष्पद्यते। अपूर्णान्कूटतानान्प्रतिज्ञाय कथयति—अथापूर्णानिति। क्रमाणां कूटतानानां च षट्स्वरादयः षड् भेदा भवन्ति। कथं भवन्तीत्यपेक्षायामाह—एकैकान्त्यान्त्यविरहादिति। पूर्णा या मूर्च्छना ग्रामद्वये तासामेकैकान्त्यस्वरापकर्षेण; अन्त्यैकस्वरापकर्षेण षट्स्वरा भेदा भवन्ति, अन्त्यस्वरद्वयापकर्षेण पञ्चस्वराः, अन्त्यस्वरत्रयविरहेण चतुःस्वराः, अन्त्यस्वरचतुष्टयहान्या त्रिस्वराः, अन्त्यस्वरपञ्चकहान्या द्विस्वराः, अन्त्यस्वरषट्कहानेनैकस्वरा इति ॥३४, ३५॥ नन्वेकस्वराणां प्रस्ताराभावाद्भेदा न सन्ति; ते किमर्थमत्रोच्यन्ते? अत आह—एकस्वर इति। एकस्वरभेदा नष्टोद्दिष्टसिद्धय उक्ताः। एकस्वरपरित्यागेन द्विस्वरादीनामपि निवेशने खण्डमेरौ नष्टोद्दिष्टपरिज्ञानस्याशक्यत्वादेकस्वरा अप्युक्ता इत्यर्थः। ननु तर्हि क्रमाः कूटतानत्वाभावात्किमर्थमत्रोच्यन्ते? अत आह—क्रमा इति। क्रमा यद्यपि कूटताना न भवन्ति, तथा ऽपि 'क्रमं न्यस्य स्वरः स्थाप्यः' इति वक्ष्यमाणे प्रस्तारे ते कूटतानेषूपयोगिनो भवन्ति, क्रमैर्विना कूटतानानामशक्यज्ञानत्वात् ॥ ३२–३६ ॥

स्युः षाडवानां विंशत्या सह सप्त शतानि तु ।
औडुवानां तु विंशत्या सहितं शतमिष्यते ॥ ३७ ॥
चतुःस्वराणां [1]कूटानां चतुर्विंशतिरीरिताः ।
त्रिस्वराः षड् द्विस्वरौ द्वावेकस्त्वेकस्वरो मतः ॥ ३८ ॥
आर्चिको गाथिकश्चाथ सामिको ऽथ स्वरान्तरः ।
एकस्वरादितानानां चतुर्णामभिधा इमाः ॥ ३९ ॥
[2]उक्ताः शुद्धादिभेदेन निगयुक्ताश्चतुर्विधाः ।
तयोरेकैकहीनास्तु द्वेधा मूलक्रमा मताः ॥ ४० ॥

(क०) **स्युः षाडवानामिति** । अत्र षाडवत्वं षट्स्वरवत्त्वमात्रेण विवक्षितम्, न तु प्रयोगापादनसमर्थषट्स्वरवत्त्वम् । औडुवानामित्यत्राप्येवमेव द्रष्टव्यम् ॥ **आर्चिक इति** । यज्ञप्रयोगेष्वृचामेकस्वराश्रयत्वात्, तत्संबन्धादार्चिकः । तथा गाथासंबन्धाद्गाथिको द्विस्वरः । सामसंबन्धात्त्रिस्वरस्तानः सामिकः । साम्नां तु त्रिस्वरत्वं सप्तस्वरवत्त्वे ऽपि मन्द्रादिस्थानत्रयविवक्षया । चतुःस्वरतानस्यैकस्वरादिसप्तविधतानमध्यवर्तित्वात्स्वरान्तर इति संज्ञा ॥ **उक्ताः शुद्धादिभेदेनेति** । अत्रादिशब्देन सकाकलिसान्तरतद्द्वयोपेता गृह्यन्ते ॥ ३७–४० ॥

(सु०) षाडवानां कूटतानानां क्रमैः सह संख्यामाह—स्युः षाडवानामिति । षाडवस्य क्रमस्य प्रस्तारे क्रियमाणे विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि (७२०) भेदाः संजायन्ते । औडुवानां प्रस्तारे प्रतिमूर्च्छनं विंशत्युत्तरशतम् (१२०) भेदा भवन्ति । चतुःस्वराणां प्रस्तारे चतुर्विंशतिर्भेदा भवन्ति । त्रिस्वराणां प्रस्तारे

[1] तानानां.

[2] उक्तशुद्धादिभेदेन.

षड्जाद्यौ मध्यमाद्यौ च चत्वारः स्युर्द्विधा द्विधा ।
चतुर्धा ऽन्ये दशेत्यष्टाचत्वारिंशदमी क्रमाः ॥ ४१ ॥
सविंशतिः सप्तशती प्रागुक्ता गुणिता क्रमैः ।
चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि षष्ट्या पञ्च शतानि च ॥ ४२ ॥

षड् (६) भेदाः । द्विस्वराणां प्रस्तारे द्वौ (२) भेदौ । एकस्वरप्रस्तार एकः (१) ॥ ३७, ३८ ॥ एकस्वरादितानानां नामविशेषं कथयति—**आर्चिक** इति । एकस्वर आर्चिक इत्युच्यते । द्विस्वरो गाथिकः । त्रिस्वरः सामिकः । चतुःस्वरः स्वरान्तरः । पञ्चस्वरस्यौडुवत्वं षट्स्वरस्य षाडवत्वं च वक्ष्यति । सप्तस्वरः संपूर्णः, सप्तभ्यो ऽधिकस्वराभावात् । तथा चाह नारदः—

'आर्चिको गाथिकश्चैव सामिकश्च स्वरान्तरः ।
औडुवः षाडवश्चैव संपूर्णश्चैव सप्तमः ॥
एकस्वरप्रयोगो हि आर्चिकस्त्वभिधीयते ।
गाथिको द्विस्वरो ज्ञेयस्त्रिस्वरश्चैव सामिकः ॥
चतुःस्वरप्रयोगो हि स्वरान्तरक उच्यते ।
औडुवः पञ्चभिश्चैव षाडवः षट्स्वरो भवेत् ॥
संपूर्णः सप्तभिश्चैव विज्ञेयो गीतयोक्तृभिः ।'

इति ॥ ३९ ॥ एवं षाडवादीनां प्रतिक्रमं संख्यामुक्त्वा षाडवक्रमसंख्याऽर्थमाह—**उक्ताः शुद्धादिभेदेनेति** । ग्रामद्वये चतुर्दश मूर्च्छना अन्त्यैकैकस्वरापकर्षेण यदा षाडवाः क्रियन्ते तदा निषादगांधारयुक्ता भेदाश्चतुर्विधा भवन्ति शुद्धाः काकली-कलिताः सान्तरास्तद्द्वयोपेता इति । तयोर्निषादगांधारयोरेकैकहीनास्तु द्वेधा निषादहीनौ शुद्धौ सान्तरौ, गांधारहीनौ शुद्धौ काकलीकलितौ ॥ ४० ॥

(क०) **षड्जाद्यौ मध्यमाद्यौ चेति** । षड्जग्राम औत्तरमन्द्रः क्रमः षड्जाद्यः, मध्यमग्रामे शौद्धमध्यमः षड्जाद्यः, एतौ षड्जाद्यौ । मध्यमग्रामे सौवीरः क्रमो मध्यमाद्यः, षड्जग्रामे मात्सरीकृतः क्रमो मध्यमाद्यः, एतौ मध्यमाद्यौ । मिलित्वा चत्वारो द्विधा द्विधा स्युः प्रत्येकं द्विधा भवन्ति ;

इति षाडवसंख्या स्यादथ पञ्चस्वरान्ब्रुवे ।
गाद्यौ धाद्यौ निषादाद्यौ चतुर्भेदाः षडौडुवाः ॥ ४३ ॥
अष्टावन्ये द्विधेत्येवं चत्वारिंशदिमे क्रमाः ।
सविंशतौ शते तैश्च गुणिते ऽष्टौ शतानि तु ॥ ४४ ॥
चत्वारि च सहस्राणि संख्या पञ्चस्वरेष्विति ।
चतुःस्वरेषु न्याद्यौ द्वौ चतुर्धा द्वादशापरे ॥ ४५ ॥
क्रमा द्विधेति द्वात्रिंशच्चतुर्विंशतिताडिता ।
शतानि सप्ताष्टषष्ट्या स्याच्चतुःस्वरसंमितिः ॥ ४६ ॥
त्रिस्वरेषु तु माद्यौ द्वावभेदौ द्वादशापरे ।
द्विधा षड्विंशतिरिति क्रमास्ते षड्भिराहता ॥ ४७ ॥
षट्पञ्चाशच्छतं च स्युर्द्विस्वरेषु पुनर्द्विधा ।
रिगधन्यादयो ऽष्टौ स्युः शुद्धास्तदितरे क्रमाः ॥ ४८ ॥
द्वाविंशतिस्ते तु चतुश्चत्वारिंशद् द्विताडिता ।

निगयोरेकैकहीनत्वादित्यर्थः । अन्ये दश चतुर्धेति । निगयुक्तत्वादित्यर्थः । गाद्यौ धाद्यावित्यादिष्वप्येवं द्रष्टव्यम् ॥ ४१–४८- ॥

(सु०) चतुर्दशसु के चतुर्धा के च द्वेधेत्यपेक्षायामाह—षड्जाद्याविति । ग्रामद्वयमूर्च्छनासु षड्जाद्यौ द्वौ भेदौ निषादहीनत्वाद् द्विप्रकारौ शुद्धौ सान्तराविति । मध्यमाद्यौ च द्वौ भेदौ गांधारहीनत्वाद् द्विप्रकारौ शुद्धौ काकलीकलिताविति । अन्ये तु दश भेदाश्चतुर्धा शुद्धाः सान्तराः काकलीकलितास्तद्द्वयोपेता इति । एवमष्टाचत्वारिंशत् (४८) षाडवाः क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं च विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि (७२०) । तान्यष्टाचत्वारिंशता गुणितानि चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि षष्ट्यधिकानि पञ्च शतानि च (३४५६०) क्रमैः सह षाडवकूटतानभेदा भवन्ति । पञ्चस्वराान्क्रमान्परिगणयति—गाद्याविति । ग्रामद्वये गांधाराद्यौ द्वौ भेदौ, धैवताद्यौ द्वौ, निषादाद्यौ द्वौ । एवं षडौडुवाः पञ्चस्वरा भेदा निषादगां-

एकस्वरास्त्वभेदत्वान्मौला एव चतुर्दश ॥ ४९ ॥
षड्जादेः शुद्धमध्याया भेदकं पञ्चमं विना ।
चतुःस्वरे क्रमद्वंद्वे ऽष्टाचत्वारिंशदीरिताः ॥ ५० ॥

धारयुक्तत्वाच्चतुःप्रकाराः । अन्ये ऽष्टौ भेदास्तु चत्वारो निषादहीनाश्चत्वारश्च गांधारहीनाः, तस्माद् द्विप्रकाराः । एवं चत्वारिंशत् (४०) औडुवाः क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं च विंशत्युत्तरं शतम् (१२०) भेदा भवन्ति । अतश्च विंशत्युत्तरे शते चत्वारिंशता गुणिते ऽष्टशताधिकानि चत्वारि सहस्राणि (४८००) पञ्चस्वराः कूटतानाः क्रमैः सह भवन्ति ॥ ४१–४४- ॥ चतुःस्वरान्क्रमान्परिगणयति—चतुःस्वरेष्विति । ग्रामद्वये चतुर्दशसु मूर्च्छनाभेदेषु मध्ये निषादाद्यौ द्वौ भेदौ चतुःस्वरौ निषादगांधारयुक्तत्वाच्चतुर्धा । अपरे द्वादश भेदा एकैकयुक्तत्वाद् द्विधा । एवं द्वात्रिंशत् (३२) चतुःस्वराः क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं चतुर्विंशतिः (२४) भेदाः । अतश्चतुर्विंशत्या गुणितायां द्वात्रिंशत्यष्टषष्ट्यधिकानि सप्त शतानि (७६८) चतुःस्वराः कूटतानाः क्रमैः सह भवन्ति ॥ -४५, ४६ ॥ त्रिस्वरान्क्रमान्गणयति--त्रिस्वरेष्विति । त्रिस्वराणां चतुर्दशानां क्रमाणां मध्ये माद्यौ मध्यमाद्यौ द्वौ भेदौ निषादगांधारहीनत्वादभेदौ भेदशून्यौ । अपरे द्वादश भेदा निषादगांधारयोरेकैकयुक्तत्वाद् द्विप्रकाराः । एवं षड्विंशतिः (२६) त्रिस्वराः क्रमाः संपद्यन्ते । प्रतिक्रमं च षड् (६) भेदाः । ततश्च षड्भिर्गुणितायां षड्विंशतौ षट्पञ्चाशदुत्तरं शतम् (१५६) त्रिस्वराः कूटतानाः क्रमैः सह भवन्ति । द्विस्वरान्क्रमान्परिगणयति—द्विस्वरेष्विति । ग्रामद्वये चतुर्दशानां द्विस्वराणां मध्य ऋषभाद्यौ द्वौ भेदौ, गांधाराद्यौ द्वौ, धैवताद्यौ द्वौ, निषादाद्यौ द्वौ । एवमष्टौ भेदा निषादगांधारयोरेकैकयुक्तत्वाद् द्विधा । अपरे तु षड् भेदा उभयहीनत्वाच्छुद्राः सान्तरत्वादिभेदहीनाः । एवं द्विस्वरा द्वाविंशतिः (२२) क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं च भेदद्वयम् (२) । अतश्च ते द्वाविंशतिर्भेदा द्वाभ्यां गुणितायां द्वाविंशतौ चतुश्चत्वारिंशद् (४४) द्विस्वराः कूटतानाः क्रमैः सह भवन्ति ॥ ४७–४८- ॥

(क०) **एकस्वरास्त्विति** । तुशब्दो द्विस्वरादिक्रमवैषम्यद्योतनार्थः । वैषम्यं चात्र काकल्यन्तरप्रयुक्तभेदराहित्यम् । अभेदत्वात्प्रस्तारप्रयुक्तभेदर-

तानास्त्रिस्वरयोस्त्वेते द्वादश द्विस्वरे द्वयम् ।
एक एकस्वरस्ते त्रिषष्टिरौत्तरमन्द्रकैः ॥ ५१ ॥
पुनरुक्ता मतास्तानैर्न्यादिमार्गीक्रमाः पुनः ।
पञ्चस्वरा ये चत्वारस्तत्तानानां चतुःशती ॥ ५२ ॥
अशीत्यभ्यधिका चातुःस्वरी षण्णवतिर्भवेत् ।
द्वादश त्रिस्वरद्वंद्वे चत्वारो द्विस्वरद्वये ॥ ५३ ॥
एक.एकस्वरस्तानस्तेषां पञ्चशती त्वियम् ।
त्रिनवत्या युता तानैरभिन्ना रजनीगतैः ॥ ५४ ॥

हितत्वात् (मौला मूले भवाः, शुद्धा इत्यर्थः । चतुर्दशैव ; अत्रान्ययोगव्यवच्छेदार्थमवधारणम् । अयमभिप्रायः—यद्यपि निगयोः काकल्यन्तरावस्थाऽऽपत्त्या मूर्च्छनाभेदकत्वं तथा ऽप्येकैकस्वरयोस्तयोः स्वरान्तरयोगमन्तरेण स्वगतसूक्ष्मभेदस्यालक्ष्यमाणत्वाच्छुद्धयोरेव गणना, न काकल्यन्तरयोरिति । यदा पुनः षड्जग्रामे मध्यस्थानस्थितषड्जस्थान एव निषादाद्यारम्भेण रजन्यादयो मूर्च्छना भवेयुरिति तथा मध्यमग्रामे मध्यस्थानस्थितमध्यमस्थान एव गांधाराद्यारम्भेण हारिणाश्वादयो मूर्च्छना भवेयुरिति च पक्षः, तदा ग्रामयोर्भेदकपञ्चमाभावे ऽपि मूर्च्छनानां स्थानभेदस्य विद्यमानत्वात्कूटतानपौनरुक्त्याभाव एव । यदा पुनर्ग्रामयोर्मूर्च्छनानां तदधोऽधःस्थस्वरारम्भपक्षस्तदा तु मध्यमग्रामीणानां शुद्धमध्यामार्गीपौरवीगतानां तानानां षड्जग्रामीणैरुत्तरमन्द्रारजन्युत्तरायतागतैर्यथायोगं षट्स्वरादिभिस्तानैः सह स्थानभेदाभावाद्भेदकपञ्चमाभावेन पौनरुक्त्यं निश्चित्य तत्र शुद्धाश्रयत्वेन प्रथमोक्तान्षाड्जग्रामिकान्गणनायां संस्थाप्य तदपेक्षया पुनरुक्तान्माध्यमग्रामिकानपनेतुं तान्परिगणयति—**षड्जादेः शुद्धमध्याया** इत्यादिना ।

ननु शुद्धमध्याया इत्यनेनैव षड्जादित्वे सिद्धे षड्जादेरिति विशेषणं व्यर्थमिति चेत्, न; अशुद्धमध्यायाः प्रथमादिस्वरारम्भक्रमात्क्रमसप्तकवत्त्वेन तावत्येवोक्तक्रमविषयः संदेहः स्यात्; तन्निवर्तकत्वेन विशेषणमर्थवदिति। एवं न्यादिमार्गीत्यत्र धैवतादेस्तु पौरव्या इत्यत्राप्यवगन्तव्यम् ॥ ४९—५४ ॥

(सु०) एकस्वरास्तु भेदाभावाच्चतुर्दशैव भवन्तीत्याह—एकस्वरास्त्विति। एवं क्रमैः पुनरुक्तैश्च सह लक्षत्रयं द्वाविंशतिः सहस्राणि पञ्च शतानि द्व्यशीतिश्च (३२२५८२) भेदा भवन्ति। एतेषु पृथक्कर्तुं पुनरुक्तान्कूटतानान्कथयति—षड्जादेरिति। मध्यमग्रामे चतुर्थी मूर्च्छना षड्जादिः शुद्धमध्या। तस्याश्चतुःस्वरं क्रमद्वयं शुद्धं सान्तरं च। तत्र ग्रामद्वयमूर्च्छनानां भेदकं चतुःश्रुतिकत्वेन त्रिश्रुतिकत्वेन च द्विविधं पञ्चमं विना ऽष्टाचत्वारिंशद्भेदाः पुनरुक्ताः ॥ ४९—५० ॥ त्रिस्वरयोस्तु द्वयोः क्रमयोः शुद्धसान्तरयोर्द्वादश भेदाः पुनरुक्ताः। द्विस्वरे निषादगांधारहीनत्वादेकस्मिन्ग्रामे भेदद्वयं पुनरुक्तम्। एकस्वरस्त्वेक एव पुनरुक्तः। एवं शुद्धमध्यायास्त्रिषष्टिर्भेदाः। औत्तरमन्द्रकैः षड्जग्रामे प्रथममूर्च्छनोत्तरमन्द्रा षड्जादिभिरेव तत्संबन्धिभिः कूटतानैः सह पुनरुक्ताः। अन्यानपि पुनरुक्तान्गणयति—न्यादिमार्गीति। मध्यमग्रामे निषादादिर्हि पञ्चमी मूर्च्छना मार्गी। तस्यां पञ्चस्वराश्चत्वारः क्रमा भवन्ति, निषादगांधारयुक्तत्वात्। तेषां भेदा अशीत्यभ्यधिकं शतचतुष्टयम्। चतुःस्वरसंबन्धिनी चातुःस्वरी षण्णवतिः। कूटतानानां पुनरुक्ताश्चतुःस्वरा अपि निषादगांधारयुक्तत्वाच्चत्वारः क्रमाः। प्रतिक्रमं च चतुर्विंशतिर्भेदाः। अतः षण्णवतेः पौनरुक्त्यम्। त्रिस्वरं तु क्रमद्वयमेव, निषादयुक्तत्वात्। तत्र द्वादश भेदाः। द्विस्वरं क्रमद्वयं निषादयुक्तत्वात्। तस्य चत्वारो भेदाः। एकस्वर एक एव। यद्यपि निषादस्य शुद्धत्वेन काकलीत्वेन च द्वैविध्यं संभवति, तथा ऽप्येकस्वरस्य क्रमत्वेनानुपेयत्वान्न भेदादरः। एवं त्रिनवत्या युता पञ्चशती रजनीगतैस्तानैः सह पुनरुक्ताः। रजनी षड्जग्रामे द्वितीया मूर्च्छना निषादादिः ॥ ५१—५४ ॥

धैवतादेस्तु पौरव्याश्चत्वारः षट्स्वराः क्रमात् ।
तत्तानानां तु साशीतिः शताष्टाविंशतिर्मता ॥ ५५ ॥
औडुवानां चतुर्णां प्रागुक्ता संख्या चतुःस्वरौ ।
त्रिस्वरौ द्विस्वरावेकस्वरः प्रागुक्तसंख्यकाः ॥ ५६ ॥
पञ्चविंशतिसंयुक्ता चतुस्त्रिंशच्छती त्वियम् ।
तानानां सदृशाकारा स्यात्तानैरौत्तरायतैः ॥ ५७ ॥
इत्येकाशीतिसंयुक्तं सहस्राणां चतुष्टयम् ।
तानानां पुनरुक्तानां पूर्णापूर्णैः सह क्रमैः ॥ ५८ ॥

(क०) **धैवतादेस्तु पौरव्या** इति । अत्र धैवतस्य ग्रामभेदकत्वं नाशङ्कनीयम्, तस्योपलक्षणतया पूर्वमभेदकत्वप्रतिपादनात् ॥ ५५–५७ ॥

(सु०) पुनरपि पुनरुक्तान्गणयति—**धैवतादे**रिति । मध्यमग्रामे षष्ठी मूर्च्छना धैवतादिः पौरवी । तस्या निषादगांधारयुक्तत्वात्षट्स्वराश्चत्वारः क्रमा भवन्ति । प्रतिक्रमं च सप्त शतानि विंशत्युत्तराणि । चतुर्णां क्रमाणामशीत्यभ्यधिकान्यष्टाविंशतिः शतानि भेदाः पुनरुक्ताः । सर्वत्र भेदकं पञ्चमं विनेत्यनुषङ्गो योज्यः । तस्या एव पौरव्या औडुवाः पञ्चस्वरा निषादगांधारयुक्तत्वाच्चत्वारः क्रमाः । तेषां प्रागुक्ता संख्या ऽशीत्यभ्यधिका चतुःशती । चतुःस्वरौ द्वौ क्रमौ निषादयुक्तत्वात् । तयोरष्टाचत्वारिंशद्भेदा भवन्ति । त्रिस्वरौ निषादयुक्तत्वाद् द्वौ क्रमौ । तयोर्द्वादश भेदाः । द्विस्वरावपि निषादयुक्तत्वाद् द्वौ क्रमौ । तयोश्चत्वारो भेदाः । एकस्वरस्त्वेक एव । एवं पञ्चविंशतिसंयुक्तानि चतुस्त्रिंशच्छतानि सदृशाकाराणि पुनरुक्तानि भवन्ति । कैः सह पौनरुक्त्यम् ? अत आह—**औत्तरायतै**रिति । उत्तरायता षड्जग्रामे तृतीया मूर्च्छना धैवतादिः । तत्संबन्धिभिः कूटतानैः सह पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ ५५—५७ ॥

(क०) **पूर्णापूर्णैः सह क्रमै**रिति । तत्र पूर्णाः क्रमाः प्रथमादिस्वरारम्भादित्यादिना लक्षणेन निष्पन्ना द्वानवतियुतशतत्रयसंख्याकाः ।

अपनीयेत चेदेषा कूटतानमितिर्भवेत् ।
लक्षत्रयं सप्तदश सहस्राणि शतानि च ॥ ५९ ॥
नवत्रिंशद्युतानीति ज्ञानोपायो ऽत्र कथ्यते ।

अपूर्णा द्व्यशीत्युत्तरशतसंख्याकाः । उभये चतुःसप्तत्यधिकपञ्चशतसंख्याकाः । नन्वेतैः क्रमैः सहिते पुनरुक्ततानानामेकाशीतियुक्तसहस्रचतुष्टये द्व्यशीत्युत्तरपञ्चशताधिकद्वाविंशतिसहस्रसहितलक्षत्रयमितात्तानराशेरपनीते सत्यवशिष्टकूटतानसंख्या लक्षत्रयं सप्तदश सहस्राणि नव शतानि सप्तविंशतिश्चेति दृश्यते । अत्र त्रिंशद्युतानीति कथमुपपद्यत इति चेत्, ब्रूमः—अत्रैकस्वरतानानां चतुर्दशानां मध्ये शुद्धमध्यामार्गीपौरवीगतेषु त्रिष्वेकस्वरतानेषु पुनरुक्तत्वेनापनीतेष्वेकादशैवेतरेष्वेषां क्रमत्वाभावे ऽपि कूटतानत्वाभावादपनेयत्वेन क्रमराशौ निवेशिताः, त्रयस्तु न निवेशिता इति तैः सह त्रिंशद्युतानीत्युपपद्यत इति । एवं तर्हि शुद्धमध्याऽऽदिष्वेव द्विस्वरादिष्वेकत्रिंशत्क्रमेषु पुनरुक्ततानत्वेनापनीतेषु तेषामपि क्रमराशावननुप्रवेशादेकषष्टियुक्तानीति पठितव्यं स्यादिति चेत्, सत्यम् । अत्रोच्यते—पुनरुक्ततानत्वाकारेणापनीतानामपि तेषां क्रमत्वसंभवात्क्रमराशावनुप्रविष्टानां क्रमत्वप्रयुक्त्या ऽपि पुनरपनेयत्वमाकारद्वयवशाद् बृहस्पतिसवानुष्ठानवदुपपद्यते । यथैकस्यापि बृहस्पतिसवस्याश्वमेधाङ्गत्वेन प्राधान्येन चानुष्ठेयत्वम्, लोके च यथैकस्यापि देवदत्तस्य पाठकत्वपाचकत्वोपाधिवशाद्भेदेन परिगणनात्कार्यान्तरान्वयः, तद्वत्त्रयाणामेकस्वराणामनुक्रमत्वाभावेनाकारद्वयासंभवान्न पुनरपनेयत्वम्, द्विस्वरादीनामेकत्रिंशत्तानानामाकारद्वयसंभवात्पुनरपनेयत्वमेव; अन्यथा तु दोषः स्यादिति मत्वा त्रिंशद्युतानीति सुष्ठूक्तं निःशङ्कशार्ङ्गदेवेन । ये तु मन्यन्ते—

'त्यक्तानां न सकृत्त्यागः कथमप्युपपद्यते' इति निर्णीय,

'सहस्रैः सप्तदशभिर्युतं लक्षत्रयं तथा ।
शतानि नव षष्टिश्च सैका कूटाः समासते ॥'

इति, ते प्रष्टव्याः—अथैकत्रिंशत्तानानां सकृत्त्यागः पुनरुक्तत्वेन वा क्रमत्वेन वा? यदि पुनरुक्तत्वेनैव त्यज्येरंस्तदा तेषां क्रमत्वेन त्याज्येष्वपरिगणनात्केवलकूटतानपरिगणनावसरे क्रमाणामपि ग्रहणात् 'कूटाः समासते' इति वदतां व्याहतिः स्यात् । किं च तेषां पुनरुक्ताकारवत्तया च पुनरुक्तपरित्यागो ऽपि साकल्येन न कृतः स्यात् । अथ क्रमत्वेनैव परित्यागस्तदा पुनरुक्तत्वेन त्याज्येष्वपरिगणनादपुनरुक्तकूटतानेयत्ताऽभिधानावसरे पुनरुक्तानामपि तेषां ग्रहणात् 'त्रिषष्टिः परिकीर्तिता' इत्यादिना शुद्धमध्याऽऽदिषु क्रमैः सह पुनरुक्तान्परिगणयतां व्याहतिः स्यात् । तेषां क्रमाकारवत्तया च क्रमत्यागो ऽपि साकल्येन न कृतः स्यादिति तत्रभवतां मीमांसामांसलितधियाम् 'षष्टिश्च सैका कूटाः' इति महदिदं ग्रन्थनिर्माणकौशलम् !

संगीतरत्नाकरभावबोद्धा श्रीकल्लिनाथः सुधियां मतेन ।
अपौनरुक्त्यात्क्रमकूटतानसंख्याविरोधं त्विह पर्यहार्षीत् ॥

५८—५९- ॥

(सु०) एवं शुद्धमध्यामार्गीपौरवीणां पुनरुक्तान्कूटतानान्मिलितान्परिगणयति— इत्येकाशीतीति । एवं पुनरुक्तानां तानानां सहस्रचतुष्टयमेकाशीत्यधिकं भवति । पुनरुक्तकूटतानापनयने पूर्णापूर्णक्रमापनयने च निष्कृष्टां कूटतानसंख्यां कथयति— लक्षत्रयमिति । पूर्णाः क्रमा द्वानवत्यधिकं शतत्रयम् । षाडवा अष्टाचत्वारिंशत् । औडुवाश्चत्वारिंशत् । चतुःस्वरा द्वात्रिंशत् । त्रिस्वराः षड्विंशतिः । द्विस्वरा द्वाविंशतिः । एकस्वरा एकादश । यद्यप्येकस्वराश्चतुर्दश, तथाऽपि षड्जनिषादधैवतानां पुनरुक्तमध्ये ऽपनीतत्वादवशिष्टा एकादशैव गण्यन्ते ।

अङ्कानेकादिसप्तान्तानूर्ध्वमूर्ध्वं लिखेत्क्रमात् ॥ ६० ॥
हते पूर्वेण पूर्वेण तेषु चाङ्के परे परे ।
एकस्वरादिसंख्या स्यात्क्रमेण प्रतिमूर्च्छनम् ॥ ६१ ॥

एवमेकसप्तत्यधिकानि पञ्च शतानि क्रमा भवन्ति । पुनरुक्ताश्चैकाशीत्यधिकं सहस्र-चतुष्टयम् । एतेषामैक्ये चत्वारि सहस्राणि षट् शतानि द्वापञ्चाशत् (४६९२) । क्रमपुनरुक्तसहितकूटतानसंख्या तु लक्षत्रयं द्वाविंशतिः सहस्राणि पञ्च शतानि द्व्यशीतिश्च (३२२५८२) । क्रमपुनरुक्तापनयने तु लक्षत्रयं सप्तदश सहस्राणि नव शतानि त्रिंशच्च (३१७९३०) पूर्णापूर्णाः कूटतानाः संपन्नाः । ननु यथा पञ्चमो ग्रामद्वये भेदकश्चतुःश्रुतिकत्वात्त्रिश्रुतिकत्वाच्च, तथा त्रिश्रुतिकत्वाच्चतुः-श्रुतिकत्वाच्च धैवतः कथं भेदको न भवति? ब्रूमः—यद्यपि धैवतः षड्जग्रामे त्रिश्रुतिर्मध्यमग्रामे च चतुःश्रुतिः, तथा ऽपि स्वस्थानं न परित्यजति, केवलं तु मध्यमग्रामे पञ्चमान्त्यश्रुतिग्रहणमात्रम् । ततश्च यदा पञ्चमसहचरितो धैवत उच्चार्यते तदैव तस्य विकृतत्वप्रतीतिर्नान्यदेति न किंचिदेतत् । कूटतानानां बहुत्वात्स्वरूपपरिज्ञानं दुःसंपादमिति लाघवेन परिज्ञानोपायं वक्तुं प्रतिजा-नीते—ज्ञानोपाय इति ॥ ५८–५९- ॥

(क०) परिगणितपूर्णापूर्णतानसंख्यापरिज्ञानोपायमाह — **अङ्काने-कादिसप्तान्तानिति** । तेषु सप्तस्वङ्केषु परे परे द्व्यङ्कादौ पूर्वेण पूर्वेणैकाङ्का-दिना हते गुणिते सति । अयमर्थः—प्रथमं पूर्वेणैकाङ्केन परे द्व्यङ्के गुणिते द्विसंख्या जायते । ततो जातं द्विसंख्याऽङ्कं पूर्वं कृत्वा तेन परे त्र्यङ्के गुणिते षट्संख्या जायते । षट्संख्यया परे चतुरङ्के गुणिते चतुर्विंशतिसंख्या जायते । तया परे पञ्चाङ्के गुणिते विंशत्युत्तरशतसंख्या जायते । तया परे षडङ्के गुणिते सविंशतिः सप्तशती जायते । तया परे सप्ताङ्के गुणिते चत्वारिंशदुत्तरपञ्चसहस्रसंख्या जायते । एवमुक्तरीत्या गुणितव्यम् । एवं कृते

क्रमं न्यस्य स्वरः स्थाप्यः पूर्वः पूर्वः परादधः ।
स चेदुपरि तत्पूर्वः पुरस्तूपरिवर्तिनः ॥ ६२ ॥
मूलक्रमक्रमात्पृष्ठे शेषाः प्रस्तार ईदृशः ।'

सति प्रतिमूर्च्छनं क्रमेणैकस्वरादिसंख्या स्यात्, एकस्वरादितानानां संख्या भवेत् ॥ -६०, ६१ ॥

(सु०) संख्यापरिज्ञानोपायं कथयति—अङ्कानिति । एकादिसप्तान्तानङ्कानूर्ध्वमूर्ध्वं लिखेत् । प्रथममेकाङ्को लेखनीयः, तस्योर्ध्वप्रदेशे द्व्यङ्कः, ततस्त्र्यङ्कः, ततश्चतुरङ्कः, ततः पञ्चाङ्कः, ततः षडङ्कः, ततः सप्ताङ्क इति । ततः परे 'परे तूर्ध्वस्थे ऽङ्के पूर्वेणाधःस्थितेनाङ्केन हते गुणिते सति प्रतिमूर्च्छनमेकस्वरद्विस्वरादिसंख्या स्यात् । एकेन द्व्यङ्के गुणिते द्वावेव, 'एकेन गुणितं तदेव भवति' इति न्यायात् । द्वाभ्यां त्र्यङ्के गुणिते षट् । षड्भिश्चतुरङ्के गुणिते चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशत्या पञ्चाङ्के गुणिते विंशत्युत्तरं शतम् । विंशत्युत्तरेण शतेन षडङ्के गुणिते विंशत्युत्तरा सप्तशती । विंशत्युत्तरया सप्तशत्या सप्ताङ्के गुणिते पञ्च सहस्राणि चत्वारिंशदुत्तराणि भवन्ति । एषैवैकस्वरादिसंख्या ॥ -६०–६१ ॥

(क०) उक्तसंख्यानिदर्शनार्थमुद्देशक्रमेण प्रस्तारं लक्षयति—**क्रमं न्यस्येति** । क्रमं षष्ट्युत्तरपञ्चशतसंख्यया परिगणितेषु पूर्णापूर्णक्रमेष्वन्यतमं न्यस्य लिखित्वा पूर्वः पूर्वः स्वरः परादधः स्थाप्य इति । उत्तरमन्द्रायां तावत् सरिगमेति चतुःस्वरं क्रमं लिखित्वा तस्मिन्क्रमे पूर्वः षड्जः परादृषभादधः स्थाप्यः । अत्र पूर्वः पूर्व इति वीप्सा ऽऽ प्रस्तारपरिसमाप्तेः प्रतितानं सकृत्करणविषया ऽवगन्तव्या नैकतानविषया । एकतानविषयत्वे तु पुरस्तूपरिवर्तिन इत्यस्य क्वचिदपि न संभवः । तेन परिगणिततानभेदा अपि न संभवेयुः । तस्मादेकवारमेव पूर्वः स्वरः परादधः स्थाप्यः । स चेदुपरि

तत्पूर्व इत्यस्य लक्षणांशस्य नायं विषयः । पुरस्त्विति । लिखितस्वरापेक्षया तत्पङ्क्तौ क्रमेण लेखनोचिते देशे लिखितो यस्तस्य दक्षिणभाग इत्यर्थः । उपरिवर्तिनः पुरोदेशस्थौर्ध्वपङ्क्तिस्थिताः स्थाप्या इत्यूह्यम् । अनेनात्र षड्जानन्तरं गमौ स्थाप्यौ । पृष्ठे प्रथममधोलिखितस्वरस्य पश्चाद्देशे लिखितो यस्तस्य वामभाग इत्यर्थः । शेषाः क्रमापेक्षया लिखितेभ्यो ऽवशिष्टाः स्वराः, मूलक्रमक्रमात्, मूलक्रमः ; उत्तरमन्द्रायां क्रमेण षड्जादिसप्तस्वराद्याः क्रमाः सप्त, तत्र षड्जाद्यः क्रमो मूलक्रमः, तस्मिन्स्वराणां यः क्रमो व्यवहितत्वेनाव्यवहितत्वेन वा तस्मात् ; स्थाप्या इति शेषः । शेषा इति बहुवचनं संभवद्विषयम् । अनेनात्रावशिष्ट ऋषभः पृष्ठे लिख्यते । एवं च सति रिसगमेति प्रथमः कूटतानः प्रस्तारे निष्पद्यते । अथास्मिंस्ताने यद्यप्यृषभात्षड्जः पूर्वस्तथा ऽपि स चेदुपरि, स पूर्व उपरि चेदुपरितन्यामेव पङ्क्तावुत्तरत्र वर्तते चेत्, तदा तत्पूर्व उपरि वर्तमानात्पूर्वः स्थाप्य इति । अत्रोपरि वर्तमानात्षड्जादस्मिन्क्रमे पूर्वाभावादेवर्षभषड्जयोरधः स्थाप्यौ न संभवतः । गांधारस्याधस्तान्मूलक्रमापेक्षयर्षभस्य पूर्वत्वात्तस्योपरि वर्तमानत्वाभावाच्चर्षभः स्थाप्यः । पुरस्तूपरिवर्तिन इत्यृषभानन्तरं मध्यमः स्थाप्यः । अत्रापि बहुवचनं संभवद्विषयम् । मूलक्रमक्रमादिति पृष्ठे षड्जगांधारौ स्थाप्यौ । तदा सगरिमेति द्वितीयः कूटतानः । एवं मूलक्रमावरोहावधि प्रस्तारे क्रियमाणे तत्तत्क्रमोक्तसंख्याकाः कूटताना उत्पद्यन्ते । ततः प्रस्तार एव न संभवति ॥ ६२, ६३- ॥

(सु०) सप्तस्वरक्रमरूपपरिज्ञानार्थं प्रस्तारं कथयति—क्रमं न्यस्येति । क्रमं प्रथमतो न्यस्य स्थापयित्वा । सरिगमपधनीति क्रमः । क्रमापेक्षया पूर्वः पूर्वः स्वरः परादधो ऽधः स्थापनीयः । पूर्वः पूर्व इति वीप्सया लभ्यमर्थं विशदयति—स चेदिति । स पूर्वः स्वर उपरिभागे वर्तते चेत्तदा तस्यापि पूर्वः स्वरो लेखनीयः । सो ऽपि चेदग्रे वर्तते तदा तत्पूर्वः । सो ऽपि चेत्परवर्ती

तदा तस्यापि पूर्वः। एवं निषादमारभ्य षड्जपर्यन्तं विचारणीयम्। तत्रापि षड्जपर्यन्ताः स्वराः पुरस्तात्तिष्ठन्ति चेत्तं स्वरं विहाय द्वितीये स्वरे प्रस्तारश्चिन्तनीयः। तत्रापि षड्जपर्यन्ताः स्वराः पुरस्तात्तिष्ठन्ति चेत्तदा ऽन्यस्मिन्स्वरे प्रस्तारश्चिन्तनीयः। एवं विचार्य पूर्वस्मिन्स्वरे दत्ते, उपरिवर्तिनः स्वराः सन्ति चेत्पुरःप्रदेशे त एव देयाः। शेषा अवशिष्टाः स्वरा मूलक्रमक्रमेण पृष्ठे पूर्वप्रदेशे देयाः। अवशिष्टेषु स्वरेषु मूलक्रमेण यः पूर्वः स पूर्वं देयः। यस्तु ततो ऽनन्तरः स तदनन्तरं देयः। ईदृशो ऽयं प्रस्तारो बोद्धव्यः। तत्र दृष्टान्तार्थं चतुःस्वरः प्रस्तारः प्रदर्श्यते—सरिगमेति पूर्वं क्रमः संस्थाप्यः। षड्जस्याधस्तात्पूर्वस्वराभावात्स्वरो न स्थाप्यते। ऋषभस्य त्वधस्तात्तत्पूर्वः षड्जो देयः। उपरिगौ गांधारमध्यमौ पुरो देयौ। अवशिष्ट ऋषभः पश्चाद्देयः। एवं रिसगमेति द्वितीयो भेदः। तत ऋषभस्याधस्तात्षड्जो देयत्वेनासीत्। स चोपर्यग्रे वर्तते। तेनर्षभान्न प्रस्तारः। षड्जस्य पूर्वस्वराभावात्ततो ऽपि न प्रस्तारः। तेन गांधारस्याधस्तादृषभो देयः। पुरस्तूपरिवर्ती मध्यमो देयः। पूर्वशून्यक्रमे मूलक्रमात्षड्जगांधारौ देयौ। ततः सगरिमेति तृतीयो भेदः। ततो ऽनन्तरं गांधारस्याधस्तात्पूर्वमृषभो देयो भवति। परं तु स पुरस्ताद्विद्यते। तस्य पूर्वः षड्जो देयः। पुरो रिमौ पश्चाद्गः। एवं गसरिमेति चतुर्थो भेदः। तत ऋषभस्याधस्तात्षड्जो देयः। पुरो मः। पश्चाद्रिगौ। एवं रिगसमेति पञ्चमो भेदः। ततो ऽनन्तरं गांधारस्याधस्तादृषभः। पुरः समौ। पश्चाद्गः। एवं गरिसमेति षष्ठो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्ताद्गांधारः। पश्चात्सरिमाः। एवं सरिमगेति सप्तमो भेदः। तत ऋषभस्याधस्तात्षड्जः। पुरो मगौ। पश्चाद्रिः। एवं रिसमगेत्यष्टमो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्तादृषभः। पुरो गः। पश्चात्समौ। एवं समरिगेति नवमो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्तात्षड्जः। पुरो रिगौ। पश्चान्मः। एवं मसरिगेति दशमो भेदः। तत ऋषभस्याधस्तात्षड्जः। पुरो गः। पश्चाद्रिमौ। एवं रिमसगेत्येकादशो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्तादृषभः। पुरः सगौ। पश्चान्मः। एवं मरिसगेति द्वादशो भेदः। ततो गांधारस्याधस्तादृषभः। पश्चात्सगमाः। एवं सगमरीति त्रयोदशो भेदः। ततो गांधारस्याधस्तात्षड्जः। पुरो मरी। पश्चाद्गः। एवं गसमरीति चतुर्दशो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्ताद्गांधारः। पुरो रिः। पश्चात्समौ। एवं समगरीति पञ्च-

सप्ताद्येकान्तकोष्ठानामधो ऽधः सप्त पङ्क्तयः ॥ ६३ ॥

दशो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्तात्षड्जः। पुरो गरी। पश्चान्मः। एवं मसगरीति षोडशो भेदः। ततो गांधारस्याधस्तात्षड्जः। पुरो रिः। पश्चाद्गमौ। एवं गमसरीति सप्तदशो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्ताद्गांधारः। पुरः सरी। पश्चान्मः। एवं मगसरीत्यष्टादशो भेदः। तत ऋषभस्याधस्तात्षड्जः। पश्चाद्रिगमाः। एवं रिगमसेत्यूनविंशतितमो भेदः। ततो गांधारस्याधस्तादृषभः। पुरो मसौ। पश्चाद्गः। एवं गरिमसेति विंशतितमो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्ताद्गांधारः। पुरः सः। पश्चाद्रिमौ। एवं रिमगसेत्येकविंशतितमो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्तादृषभः। पुरो गसौ। पश्चान्मः। एवं मरिगसेति द्वाविंशतितमो भेदः। ततो गांधारस्याधस्तादृषभः। पुरः सः। पश्चाद्गमौ। एवं गमरिसेति त्रयोविंशतितमो भेदः। ततो मध्यमस्याधस्ताद्गांधारः। पुरो रिसौ। पश्चान्मः। एवं मगरिसेति चतुर्विंशतितमो भेदः। ततो विपरीतक्रमसद्भावात्प्रस्तारलक्षणाभावाच्च प्रस्तारो नास्ति। अनेनैव प्रकारेण पञ्चस्वरादिषु प्रस्तारः कर्तव्यः। तत्र सरिगमपेति पञ्चस्वरप्रस्तारे पान्ताश्चतुर्विंशतिः। ततो मान्ताश्चतुर्विंशतिः। ततो गान्ताश्चतुर्विंशतिः। ततो र्यन्ताश्चतुर्विंशतिः। ततः सान्ताश्चतुर्विंशतिः। एवं पञ्चस्वरप्रस्तारे विंशत्युत्तरं शतं भेदा भवन्ति। सरिगमपधेति षट्स्वरप्रस्तारे धान्ता विंशत्युत्तरं शतम्। पान्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम्। मान्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम्। गान्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम्। र्यन्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम्। सान्ताश्च विंशत्युत्तरं शतम्। एवं विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि षट्स्वरभेदा भवन्ति। सरिगमपधनीति सप्तस्वरप्रस्तारे तु निषादान्ता विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि। ततो धान्ता विंशत्युत्तराणि सप्त शतानि। ततः पान्तास्तावन्ति। ततो मान्तास्तावन्ति। ततो गान्तास्तावन्ति। तत ऋषभान्तास्तावन्ति। ततः सान्तास्तावन्ति। एवं सप्तस्वरप्रस्तारे चत्वारिंशदुत्तराणि पञ्च सहस्राणि भेदा भवन्ति ॥ ६२, ६३- ॥

(क०) एवं प्रस्तुतेषु कूटेषु नष्टोद्दिष्टतानबोधार्थं खण्डमेरुं लक्षयति— **सप्तादीति**। सप्ताद्येकान्तकोष्ठानाम्, सप्तादयो येषां ते सप्तादयः,

तास्वाद्यायामाद्यकोष्ठे लिखेदेकं परेषु खम् ।
वेद्यतानस्वरमितान्न्यस्येत्तेष्वेव लोष्टकान् ॥ ६४ ॥

एको ऽन्तो येषां त एकान्ता इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । सप्तादयश्च त एकान्ताश्च कोष्ठा इति ततः कर्मधारयः । तेषां सप्त पङ्क्तयो ऽधो ऽधः क्रमेण लेखनीया इति शेषः । अयमर्थः—आदौ सप्तकोष्ठान्वितां तिर्यक्पङ्क्तिं लिखेत् । तदधोऽध आदिमैकैककोष्ठह्रासात्क्रमेण षट् पङ्क्तीर्लिखेत् । तदा सप्ताद्येकान्तकोष्ठानां सप्त तिर्यक्पङ्क्तयो भवन्ति । अत्रैव चैकादिसप्तान्तकोष्ठानामूर्ध्वाधःस्थिताः पङ्क्तयश्च सप्त दृश्यन्ते । तासु तिर्यक्पङ्क्तिष्वाद्यायां सप्तकोष्ठायां पङ्क्तावाद्यकोष्ठ एकमेकसंख्याऽङ्कं लिखेत् । परेषु द्वितीयादिषु तत्पङ्क्तिकोष्ठेषु खं शून्याङ्कम्, बिन्दुमित्यर्थः । खमिति जातावेकवचनम् । तेष्वेवाद्यपङ्क्तिकोष्ठेष्वेव वेद्यतानस्वरमितान्, नष्टत्वेन वोद्दिष्टत्वेन वा जिज्ञास्यो वेद्यः, तस्य तानस्य यावन्तः स्वरास्तैर्मितांस्तत्समसंख्याकान् । लोष्टकानिति चालनोचितद्रव्योपलक्षणम् ॥ -६३, ६४ ॥

(सु०) एवं प्रस्तारमुक्त्वा प्रस्तारणे ऽप्यशक्तस्य लघूपायेन भेदपरिज्ञानार्थं नष्टोद्दिष्टे विवक्षुस्तदुपायभूतं खण्डमेरुं कथयति—सप्ताद्येकान्तेति । सप्त पङ्क्तयो ऽधोऽधस्तात्स्थापनीयाः । कियतां कोष्ठकानामित्यपेक्षायामाह—सप्ताद्येकान्तकोष्ठानामधो ऽधः सप्त पङ्क्तयः स्थाप्याः । उत्कृष्टापकृष्टसंख्याकथनेनार्थतो मध्यसंख्यासिद्धिः । ततश्च सप्तकोष्ठिका प्रथमा पङ्क्तिः कर्तव्या । द्वितीया तस्या अधस्तात्षट्कोष्ठिका । तृतीया तस्या अधस्तात्पञ्चकोष्ठिका । चतुर्थी तस्या अधस्ताच्चतुःकोष्ठिका । पञ्चमी तस्या अधस्तात्त्रिकोष्ठिका । षष्ठी तस्या अधस्ताद् द्विकोष्ठिका । सप्तमी तस्या अधस्तादेककोष्ठिका । एवं खण्डमेरुसंस्थानमुक्त्वा ऽङ्कनिवेशनार्थमाह—तास्वाद्यायामिति । तासु सप्तसु पङ्क्तिषु मध्य आद्यायां सप्तकोष्ठिकायां पङ्क्तावाद्यकोष्ठ एकाङ्कं लिखेन्निवेशयेत् । परेषु कोष्ठेषु

प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कसंयोगमूर्ध्वाधःस्थितपङ्क्तिषु ।
शून्यादधो लिखेदेकं तं चाधो ऽधः स्वकोष्ठकान् ॥ ६५ ॥
कोष्ठसंख्यागुणं न्यस्येत्खण्डमेरुरयं मतः ।

खं शून्यं लिखेत् । तेष्वेव प्रथमपङ्क्तिकोष्ठकेषु लोष्टकान्कर्करान्न्यस्येत्स्थापयेत् । कियतो लोष्टकान्? वेद्यतानस्वरमितान्; वेद्यो यस्तानस्त्रिस्वरश्चतुःस्वरः पञ्चस्वरः षट्स्वरः सप्तस्वरो वा तत्स्वरसंख्याकान् । यदि त्रिस्वरो जिज्ञासितस्तदा ऽऽदित आरभ्य त्रिषु कोष्ठकेषु त्रील्लोष्टकान्न्यस्येत् । यदि चतुःस्वरो जिज्ञासितस्तदा ऽऽदित आरभ्य चतुर्षु कोष्ठकेषु चतुरो लोष्टकान्न्यस्येत् । यदि पञ्चस्वरो जिज्ञासितस्तदा पञ्चेत्यादि द्रष्टव्यम् । लोष्टन्यसनोपयोगमनुपदमेव वक्ष्यति ॥ ६३, ६४ ॥

(क०) ऊर्ध्वाधःस्थितपङ्क्तिषूर्ध्वाधःस्थितकोष्ठानां पङ्क्तिषु । अत्र स्थितेति विशेषणपदस्य विशेष्यकोष्ठपदसापेक्षत्वेन समासः । प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कसंयोगम्, प्राक्पङ्क्तेः प्राक्पङ्क्त्योः प्राक्पङ्क्तीनां वा यथासंभवमन्त्याङ्कस्यान्त्याङ्कयोरन्त्याङ्कानां वा संयोगम्, संयोगोत्पन्नमङ्कान्तरमित्यर्थः । संनिहितपरपङ्क्तौ शून्याद् बिन्द्वाक्रान्तकोष्ठादधःकोष्ठे लिखेत् । एतदुक्तं भवति—द्वितीयपङ्क्तौ प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कस्यैकत्वेन संयोगस्याभावादेकाङ्कमेव लिखेत् । तृतीयपङ्क्तौ तु प्राक्पङ्क्त्योरन्त्याङ्कयोः संभवेन तत्संयोगोत्पन्नं द्व्यङ्कं शून्यादधो लिखेदिति । तं च द्व्यङ्कादिकं च स्वकोष्ठकात्स्वेनाधिष्ठितं कोष्ठमारभ्याधो ऽधः; कोष्ठसंख्यागुणम्, कोष्ठयोः कोष्ठानां वा संख्या कोष्ठसंख्या, तस्या गुणो यस्मिन्कर्मणीति क्रियाविशेषणम् । अयमर्थः—तृतीयपङ्क्तौ द्व्यङ्काधिष्ठितकोष्ठेन सहाधःकोष्ठस्य द्वितीयस्य संभवात्तत्र द्व्यङ्कं द्विगुणीकृत्य चतुरङ्कं लिखेत् । चतुर्थपङ्क्तावपि प्राक्पङ्क्तीनामन्त्याङ्कानां संयोगिनां षडङ्कं तत्र शून्यादधो लिखेत् । ततः संनिहिताधः-

कोष्ठे तं कोष्ठसंख्यया द्विगुणीकृत्य द्वादशाङ्कं लिखेत्। ततो ऽप्यधःकोष्ठे तं षडङ्कमेव कोष्ठसंख्यया त्रिगुणीकृत्याष्टादशाङ्कं लिखेत्। एवं पञ्चम्यादिषु पङ्क्तिषु प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कसंयोगादिप्रकारेण लिखेदिति ॥ ६५, ६५- ॥

(सु०) द्वितीयपङ्क्तावङ्कविन्यासं कथयति—**प्राक्पङ्क्तीति**। ऊर्ध्वाधः-स्थितपङ्क्तिष्वधःस्थिता याः पङ्क्तयस्तासु प्राक्पङ्क्त्यन्त्याङ्कसंयोगं लिखेत्। यद्येका प्राक्पङ्क्तिस्तर्हि तस्या अन्त्याङ्को लेख्यः। यदि प्राक्पङ्क्ती द्वे तदा तयोः संयोगो लेख्यः। यदि बह्व्यः प्राक्पङ्क्तयस्तदा तासां संयोगो लेख्यः। क्व लेख्य इत्यपेक्षायामाह—**शून्यादध** इति। तं चान्त्याङ्कसंयोगरूपमङ्कं स्वकोष्ठकात्, यत्रासावङ्कः स्थापितस्तत्स्वकोष्ठकम, तस्मादधो ऽधो ऽधरावरकोष्ठकेषु कोष्ठ-संख्यागुणितं न्यस्येत्। द्वितीयकोष्ठके द्विगुणं तृतीयकोष्ठके त्रिगुणं चतुर्थकोष्ठके चतुर्गुणं पञ्चमकोष्ठके पञ्चगुणं षष्ठकोष्ठके षड्गुणमिति। ततश्च षट्कोष्ठिकाया द्वितीयपङ्क्तेः प्रथमकोष्ठे प्राक्पङ्क्तेरेकस्या अन्त्याङ्क एकाङ्को देयः। अधः कोष्ठा-भावाद् द्वैगुण्यादि नास्ति। तस्या एव पङ्क्तेर्द्वितीयकोष्ठे द्वयोः प्राक्पङ्क्त्योरन्त्याङ्क एक एकश्च, अनयोः संयोगे द्व्यङ्को देयः। तस्याधःकोष्ठके तमङ्कं द्विगुणं चतुरङ्कं दद्यात्। तृतीयकोष्ठके प्राक्पङ्क्तयस्तिस्रः। तासामन्त्याङ्का एक एकश्चत्वारः। तेषां संयोगात्षडङ्को देयः। द्वितीयाधःकोष्ठके द्विगुणः षड् द्वादशाङ्को देयः। तदधः-कोष्ठके त्रिगुणः षडष्टादशाङ्को देयः। द्वितीयपङ्क्तिचतुर्थकोष्ठके प्राक्पङ्क्तयश्च-तस्रः। तासामन्त्याङ्का एक एकश्चत्वारो ऽष्टादश। तेषां संयोगे चतुर्विंशतिर्देया। तदधो द्वितीयकोष्ठके द्विगुणा ऽष्टाचत्वारिंशत्। तदधस्तृतीयकोष्ठके त्रिगुणा द्वासप्ततिः। तदधश्चतुर्थकोष्ठके चतुर्गुणा षण्णवतिः। द्वितीयपङ्क्तिपञ्चमकोष्ठके प्राक्पङ्क्तयः पञ्च। तासामन्त्याङ्का एक एकश्चत्वारो ऽष्टादश षण्णवतिः। तेषां संयोगे विंशत्युत्तरं शतं देयम्। तदधो द्वितीयकोष्ठके द्विगुणं चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं देयम्। तृतीयकोष्ठके त्रिगुणं षष्ट्यधिकं शतत्रयम्। चतुर्थकोष्ठके चतुर्गुण-मशीत्यधिकं शतचतुष्टयम्। अधःकोष्ठके पञ्चमे पञ्चगुणं षट्शती। द्वितीय-पङ्क्तेः षष्ठकोष्ठे प्राक्पङ्क्तयः षट्। तासामन्त्याङ्का एक एकश्चत्वारो ऽष्टादश षण्णवतिः षट्शती। तेषां संयोगे विंशत्युत्तरा सप्तशती देया। तदधो द्वितीयकोष्ठके द्विगुणा सा चत्वारिंशदधिकानि चतुर्दश शतानि देयानि। तृतीयकोष्ठके त्रिगुणा

स	रि	ग	म	प	ध	नि
१	०	०	०	०	०	०
	१	२	६	२४	१२०	७२०
		४	१२	४८	२४०	१४४०
			१८	७२	३६०	२१६०
				९६	४८०	२८८०
					६००	३६००
						४३२०

इति खण्डमेरुः

स्वरान्मूलक्रमस्यान्त्यात्पूर्वं यावतिथः स्वरः ॥ ६६ ॥
उद्दिष्टान्त्यस्तावतिथे कोष्ठे ऽधो लोष्टकं क्षिपेत् ।
लोष्टचालनमन्त्यात्स्यात्त्यक्त्वा लब्धं क्रमो भवेत् ॥ ६७ ॥
लोष्टाक्रान्ताङ्कसंयोगादुद्दिष्टस्य मितिर्भवेत् ।

षष्ट्यधिकान्येकविंशतिः शतानि । चतुर्थकोष्ठके चतुर्गुणान्यशीत्यधिकान्यष्टाविंशतिः शतानि । तदधः पञ्चमकोष्ठके पञ्चगुणानि षट्त्रिंशच्छतानि । अधः षष्ठकोष्ठे षड्गुणानि विंशत्यधिकानि त्रिचत्वारिंशच्छतानि । एवंविधो ऽयं खण्डमेरुर्ज्ञातव्यः ॥ ६९, ६९- ॥

(क०) अस्मिन्खण्डमेरावुद्दिष्टनष्टयोर्बोधोपायं दर्शयति—**स्वरानित्यादिना** । स्वरूपमुक्त्वा कतमो ऽयमिति संख्याविषयत्वेन यः पृच्छ्यते स उद्दिष्टस्वरूपत्वादुद्दिष्टसंज्ञकस्तानः । उद्दिष्टान्त्यः स्वरो मूलक्रमस्य मूर्च्छनाप्रथमस्वरमारभ्य प्रवृत्तस्योत्तरमन्द्रायां सरिगमेति चतुःस्वरक्रमस्य तावदन्त्यात्स्वरान्मध्यमात्पूर्वं पृष्ठतो मगसरीत्युद्दिष्टतानस्यान्त्य ऋषभो यावतिथ इति विचार्यमाणस्तृतीयो भवति । अधस्तावतिथे तृतीये कोष्ठे द्वादशाङ्काङ्किते 'लोष्टचालनमन्त्यात्स्यात्' इति नियमेनोर्ध्वाधःस्थितपङ्क्तिषु चतुर्थे-

पङ्क्तौ बिन्दुकोष्ठस्थितं लोष्टकं क्षिपेत् । अनन्तरं लब्धं कोष्ठस्थाङ्क-प्रापकत्वेन चरितार्थमृषभं त्यक्त्वा शिष्टानां स्वराणां सगमेति क्रमो भवेत् । तदोद्दिष्टे ऽपि लब्धत्यागान्मगसेत्युद्दिष्टो भवेत् । पुनरप्युद्दिष्टान्त्यः षड्जः पूर्वोक्तरीत्या तृतीयो यतस्तेन तृतीयपङ्क्तिबिन्दुस्थितं लोष्टक-मधस्तृतीये चतुरङ्काङ्किते क्षिपेत् । तदा षड्जे लब्धे तमपि त्यक्त्वा गमेति क्रमः स्यात् । मगेत्युद्दिष्टो ऽपि स्यात् । पुनरप्युद्दिष्टान्त्यस्य गांधारस्योक्तरीत्या द्वितीयत्वाद्द्वितीयपङ्क्तिबिन्दुस्थितं लोष्टकमधो द्वितीये कोष्ठ एकाङ्काङ्किते क्षिपेत् । ततो मूलक्रमोद्दिष्टयोरवशिष्टस्य मध्यमस्यैक-त्वात्प्रथमपङ्क्तेरधः कोष्ठाभावाच्च मौलिकाङ्कस्थितो लोष्टो न चलति । यत्र पुनर्मूलक्रम उद्दिष्टताने च स्वराणामन्त्यत्वादिना साम्यं तत्रापि न लोष्टचालनम् । एवं च सति 'लोष्टाक्रान्ताङ्कसंयोगादुद्दिष्टस्य मितिर्भवेत्' इति प्रकृतस्य मगसरीत्यस्याष्टादशत्वं प्रमितं भवति । एवं सर्वतानेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ -६६–६७- ॥

(सु०) एवं नष्टोद्दिष्टपरिज्ञानोपायं खण्डमेरुमुक्त्वोद्दिष्टपरिज्ञानमाह—**स्वरादिति** । मूलक्रमस्यान्त्यात्स्वरादुद्दिष्टस्यान्त्यः स्वरः पूर्वं गणने सति याव-तिथो यावत्संख्यापूरणस्तावतिथे तावत्संख्यापूरणे ऽधः कोष्ठके लोष्टकं क्षिपेत्स्था-पयेत् । इदं लोष्टचालनं कस्मात्प्रभृति कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—**लोष्टचालन-मन्त्यात्स्यादिति** । अन्त्यादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । अन्त्यमारभ्य लोष्टचालनं स्यात् । एवं लोष्टचालने कृते लब्धं लब्धसंज्ञकं स्वरं त्यक्त्वा लुप्त्वा तेन हीनः क्रमो भवेदिति कर्तव्य इत्यर्थः । तत्रापि क्रमे मूलक्रमस्यान्त्यादित्यादि-पूर्वोक्तप्रकारः कर्तव्यः । एवं कृते येषु येष्वङ्केषु लोष्टकानि यान्ति तेषामङ्कानां संयोगादुद्दिष्टस्य मानं भवति । तत्र च त्रिस्वरकूटतानपरिज्ञाने त्रिकोष्ठक एव खण्डमेरुः । चतुःस्वरपरिज्ञाने चतुःकोष्ठकः । पञ्चस्वरपरिज्ञाने पञ्चकोष्ठकः । षट्स्वरपरिज्ञाने षट्कोष्ठकः । सप्तस्वरपरिज्ञाने सप्तकोष्ठक इति ज्ञातव्यम् ।

स्वरप्रमाणान्येव लोष्टकानि देयानि। दृष्टान्तार्थमुद्दिष्टपरिज्ञानप्रकारो दर्श्यते। नष्टोद्दिष्टप्रश्ने सरिगमेति क्रमो लेख्यः। मगरिसेत्युद्दिष्टम्। तत्रोद्दिष्टस्यान्त्यः षड्जो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमात्पूर्वगणने सति चतुर्थः। तस्माच्चतुर्थकोष्ठकशून्यस्थं लोष्टकमधश्चतुर्थकोष्ठके ऽष्टादशाङ्कस्थाने क्षिपेत्। उद्दिष्टे मूलक्रमे च षड्जो लोप्यः। तत उद्दिष्टान्त्य ऋषभो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमात्तृतीयः। तस्मात्तृतीयकोष्ठशून्यस्थं लोष्टकमधस्तृतीयकोष्ठके चतुरङ्कस्थाने क्षिपेत्। ऋषभो लोप्यः। तत उद्दिष्टान्त्यो गांधारो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमाद् द्वितीयः। तस्माद् द्वितीयकोष्ठस्थं लोष्टकमधो द्वितीयकोष्ठक एकाङ्कस्थाने क्षिपेत्। तत्र उद्दिष्टान्त्यो मूलक्रमस्यान्त्यात्प्रथम एव। तत्र लोष्टाभावाच्चालनं नास्ति। एषामङ्कानां संयोगे सति चतुर्विंशतिसंख्या लभ्यते। तस्मान्मगरिसेति चतुर्विंशतितमो भेदः सिद्धो भवति। एवं सप्तस्वरप्रस्तारे मगसरिधनिपेति किंसंख्याको भेद इति पृच्छायां सरिगमपधनीति मूलक्रमः स्थापनीयः। उद्दिष्टान्त्यः पञ्चमो मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादात्तृतीयः। ततश्च सप्तमपङ्क्तौ शून्यादधस्तृतीयकोष्ठके चत्वारिंशदुत्तरचतुर्दशशतस्थाने लोष्टकः स्थाप्यः। पञ्चम उभयत्रापि लोप्यः। तत उद्दिष्टान्त्यो निषादो मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादात्प्रथम एव। ततश्चालनं नास्ति। षष्ठपङ्क्तौ शून्यस्थान एव लोष्टकावस्थितिः। तथैवोद्दिष्टे मूलक्रमे च निषादो लोप्यः। तत उद्दिष्टान्त्यो धैवतो मूलक्रमस्यान्त्याद्धैवतात्प्रथम एव। ततश्चालनं नास्ति। ततश्च पञ्चमकोष्ठे शून्यस्थान एव लोष्टकावस्थितिः। मूलक्रम उद्दिष्टे च पूर्ववद्धैवतो लोप्यः। तत उद्दिष्टान्त्य ऋषभो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमात्तृतीयः। ततश्च चतुर्थपङ्क्तौ शून्याधस्तृतीयकोष्ठके द्वादशाङ्कस्थाने लोष्टकः स्थाप्यः। मूलक्रम उद्दिष्टे च ऋषभो लोप्यः। ततश्चोद्दिष्टान्त्यः षड्जो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमात्तृतीयः। ततस्तृतीयकोष्ठस्थचतुर्थपङ्क्तौ शून्यादधस्तृतीयकोष्ठके चतुरङ्कस्थाने स्थाप्यः। उद्दिष्टे मूलक्रमे च षड्जो लोप्यः। तत उद्दिष्टान्त्यो गांधारो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमाद् द्वितीयः। ततश्च द्वितीयपङ्क्तौ शून्यादध एकाङ्कस्थाने लोष्टकः स्थापनीयः। मूलक्रम उद्दिष्टे च गांधारो लोप्यः। ततश्च मध्यमस्यैक्याल्लोष्टचालनं नास्ति। लोष्टाक्रान्तानामङ्कानां संयोगे चाष्टापञ्चाशदधिकानि चतुर्दश शतानि भवन्ति। तावत्संख्याको मगसरिधनिपेत्येवं भेदो बोध्यः। एवमेव षट्स्वरादिष्वप्युद्दिष्टपरिज्ञानप्रकार ऊह्यः॥ -६६—६७- ॥

यैरङ्कैर्नष्टसंख्या स्यान्मौलैकाङ्कसमन्वितैः ॥ ६८ ॥
तेषु लोष्टं क्षिपेन्मूले[1] लोष्टस्थानमितं भवेत् ।
नष्टतानस्वरस्थानं ततो यावतिथे पदे ॥ ६९ ॥

(क०) एतावतिथ इति संख्याविशेषमुक्त्वा किंरूप इति स्वरूपं विषयीकृत्य यः पृच्छ्यते सो ऽप्रतीयमानरूपत्वान्नष्ट इत्युच्यते । नष्टसंख्या नष्टतानसंख्या । 'उत्तरमन्द्रायां चतुःस्वरक्रमे तावदष्टादशस्तान इत्युक्त्वा मौलैकाङ्कसमन्वितैः, तिर्यक्पङ्क्तिष्वाद्या सप्तकोष्ठिका पङ्क्तिर्मूलम्, तत्र भवो मौलः, स चासावेकाङ्कश्च, तत्राद्यकोष्ठस्थित इति यावत्; तेन समन्वितैः; यैरङ्कैर्भिन्नपङ्क्तिकोष्ठस्थितैः, चतुर्थपङ्क्तौ द्वादशाङ्केन तृतीयपङ्क्तौ चतुरङ्केण द्वितीयपङ्क्तावेकाङ्केन चैतैर्मिलितैरष्टादशसंख्या स्यात्, तेष्वङ्केषु लोष्टं प्रत्येकं क्षिपेत् । नष्टतानस्वरस्थानं नष्टतानस्वरस्य प्रापकं स्थानम्, चालितलोष्टाक्रान्तकोष्ठ इत्यर्थः । मूले तिर्यगाद्यपङ्क्तौ, लोष्टस्थानमितम्, लोष्टस्थानं बिन्दुकोष्ठस्तेन मितम् । बिन्दुकोष्ठेन सह परिगणितमित्यर्थः । अन्यथा स्वकोष्ठकात्कोष्ठसंख्यागुणमित्यत्रोक्तनियमो ऽत्रापि प्रसरेदित्येवमुक्तम् । ततो ऽनन्तरम्, अधः क्रमाद्यावतिथे पदे लोष्टो ऽस्ति क्रमान्तिमस्वरात्पूर्वस्तावतिथः स्वरो भवेदिति । प्रकृते ऽष्टादशे ताने ऽन्त्यलोष्टस्य तृतीयकोष्ठस्थितत्वात्क्रमान्तिमस्वरात्पूर्वस्तृतीय ऋषभो नष्टतानान्तिमत्वेन लभ्यते । लब्धत्यागादि पूर्ववदित्यतिदेशः । तदुद्दिष्टोक्तप्रकारेण कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च कृते सति, ऋषभं त्यक्त्वा सगमेति क्रमो भवति । तद्वदुपान्त्यलोष्टस्यापि तृतीयकोष्ठस्थितत्वात्क्रमान्तिमस्वरात्पूर्वस्तृतीयः षड्जो नष्टोपान्त्यत्वेन लभ्यते । ततो ऽपि गमेति क्रमो द्वितीयलोष्टस्य द्वितीयकोष्ठस्थितत्वात्क्रमान्तिमाद् द्वितीयो गांधारो नष्टद्वितीयत्वेन लभ्यते । ततः पारि-

[1] क्षिपेन्मौलं.

अधःक्रमादस्ति लोष्टः स्वरस्तावतिथो भवेत् ।
क्रमान्तिमस्वरात्पूर्वो लब्धत्यागादि पूर्ववत् ॥ ७० ॥

शेष्यान्मध्यमस्तानपूरकत्वेन नष्टादिमो लभ्यते । तदा मगसरीति नष्टतानरूपं स्यात् । किं च यत्र यत्रान्ते मध्ये वा लोष्टचालनं नास्ति तत्र तत्र मूलक्रमान्त्यादिः स्वरो नष्टो ऽपि तादृशो लभ्यत इत्यवगन्तव्यम् ॥-६८—७०॥

(सु०) नष्टपरिज्ञानप्रकारं कथयति—**यैरङ्कैरिति** । नष्टसंख्या यैरङ्कैरेकीभूतैर्भवेत्प्रथमपङ्क्तिप्रथमकोष्ठस्थमौलैकाङ्कसहितैः, तेषु कोष्ठाङ्केषु लोष्टकं क्षिपेत् । मौलं सर्वासां पङ्क्तीनां शून्यसंयुक्तप्रथमकोष्ठस्थमिति लोष्टविशेषणम् । एकस्यां पङ्क्तौ कोष्ठद्वये लोष्टकं न स्थापयेदित्याह—**लोष्टस्थानमिति** । नष्टतानस्वराणां स्थानं लोष्टस्थानमितं लोष्टकस्थानप्रमाणकम् । यावन्ति लोष्टस्थानानि तावन्त्येव स्वरस्थानानि । ततश्च प्रतिपङ्क्त्येकैकस्मिन्कोष्ठके लोष्टकं स्थापयित्वा प्रथमपङ्क्तिस्थैकाङ्केन समं नष्टसंख्या पूरणीया । एवं लोष्टकेषु स्थापितेषु किं वर्तत इत्यपेक्षायामाह—**तत इति** । ततो ऽनन्तरं यावतिथे पदे कोष्ठके ऽधःक्रमादधो गणने शून्यस्थानाल्लोष्टकं तिष्ठति क्रमस्यान्तिमस्वरात्तावत्संख्याकः स्वरो बोद्धव्यः । **लब्धत्यागादि पूर्ववदिति** । यः स्वरो लब्धः स लोप्यः । आदिशब्देन सप्तस्वरनष्टविचारः सप्तकोष्ठपङ्क्तिषु, षट्स्वरनष्टविचारः षट्कोष्ठपङ्क्तिषु, पञ्चस्वरनष्टविचारः पञ्चकोष्ठपङ्क्तिष्वित्यादि बोद्धव्यम् । अयमत्र परिज्ञानक्रमः—सहस्रतमो भेदः सप्तस्वरप्रस्तारे कीदृगिति प्रश्ने, सप्तम्यां पङ्क्तौ शून्यादधो द्वितीयकोष्ठके सविंशतिकसप्तशतस्थाने लोष्टकः स्थाप्यः । षष्ठपङ्क्तौ शून्यादधस्तृतीयकोष्ठके चत्वारिंशदधिकशतद्वयस्थाने लोष्टकः स्थापनीयः । पञ्चमपङ्क्तौ शून्यादधो द्वितीयकोष्ठके चतुर्विंशत्यङ्कस्थाने लोष्टकं स्थापयेत् । चतुर्थपङ्क्तौ तृतीयकोष्ठके द्वादशाङ्कस्थाने लोष्टकं स्थापयेत् । तृतीयपङ्क्तौ शून्यादधो द्वितीयकोष्ठके द्व्यङ्कस्थाने लोष्टकं स्थापयेत् । द्वितीयपङ्क्तौ शून्यादधो द्वितीयकोष्ठक एकाङ्कस्थाने लोष्टकं स्थापयेत् । एतैरङ्कैर्मौलिकाङ्कसमन्वितैः सहस्रसंख्या पूर्यते । ततः सप्तमपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठके लोष्टकस्तिष्ठतीति मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादाद् द्वितीयो

तानस्वरमितोर्ध्वाधःपङ्क्तिगान्त्याङ्कमिश्रणात् ।
एकस्वरादितानानां संख्या संजायते क्रमात् ॥ ७१ ॥
अथात्र शुद्धतानानां नामानि व्याहरामहे ।
अग्निष्टोमो ऽत्यग्निष्टोमो वाजपेयश्च षोडशी ॥ ७२ ॥
पुण्डरीको ऽश्वमेधश्च राजसूयस्ततः परः ।
इति स्युः षड्जहीनानां सप्त नामान्यनुक्रमात् ॥ ७३ ॥
स्विष्टकृद्बहुसौवर्णो गोसवश्च महाव्रतः ।
विश्वजिद्ब्रह्मयज्ञश्च प्राजापत्यस्तु सप्तमः ॥ ७४ ॥

धैवतो नष्टस्य सप्तमस्वरत्वेन लेख्यः । मूलक्रमे धैवतो लोप्यः । ततः षष्ठपङ्क्तौ तृतीयकोष्ठके लोष्टकस्तिष्ठतीति मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादात्तृतीयो मध्यमो नष्टस्य षष्ठस्वरत्वेन लेख्यः'। मूलक्रमे मध्यमो लोप्यः । ततः पञ्चमपङ्क्तौ लोष्टकस्य द्वितीयकोष्ठावस्थितत्वान्मूलक्रमान्त्यान्निषादाद् द्वितीयः पञ्चमो नष्टस्य पञ्चमस्वरत्वेन लेख्यः । मूलक्रमे पञ्चमो लोप्यः । ततश्चतुर्थपङ्क्तौ तृतीयकोष्ठके द्वादशाङ्कस्थाने लोष्टकस्तिष्ठतीति मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादात्तृतीय ऋषभो नष्टस्य चतुर्थस्वरत्वेन लेख्यः। मूलक्रम ऋषभो लोप्यः। ततस्तृतीयपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठके लोष्टकावस्थानान्मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादाद्गांधारो नष्टस्य तृतीयस्वरत्वेन लेख्यः । मूलक्रमे गांधारो लोप्यः । ततो द्वितीयपङ्क्तावपि द्वितीयकोष्ठके लोष्टकावस्थितेर्मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादाद् द्वितीयः षड्ज एव नष्टतानद्वितीयत्वेन लेख्यः। मूलक्रमे षड्जो लोप्यः । ततश्चावशिष्टो निषादो नष्टस्याद्यस्वरत्वेन लेख्यः। एवं च निसगरिपमधेति सप्तस्वरेषु सहस्रतमो भेदो लभ्यते । एवं षट्स्वरादिषु ज्ञातव्यम् ॥ -६८-७० ॥

(क०) अत्र खण्डमेरावपि तानसंख्याज्ञानोपायमाह—तानस्वरेति । तानस्वरमितोर्ध्वाधःपङ्क्तिगान्त्याङ्कमिश्रणात, तानस्यैकस्वरादिष्वन्यतमस्य स्वरा यावन्तस्तैर्मितास्तत्संख्यापरिच्छिन्नाः, तत्समसंख्याका इत्यर्थः; या ऊर्ध्वाधःपङ्क्तयस्ता गच्छन्तीत्यूर्ध्वाधःपङ्क्तिगाः, त एवान्त्याङ्कास्तेषां यथा-

क्रमादृषभहीनानां तानानामभिधा इमाः ।
अश्वक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ॥ ७५ ॥
सूर्यक्रान्तो गजक्रान्तो वलभिन्नागपक्षकः ।
इति पञ्चमहीनानां संज्ञाः सप्त क्रमान्मताः ॥ ७६ ॥
चातुर्मास्यो ऽथ संस्थाऽऽख्यः शस्त्रश्चोक्थश्चतुर्थकः ।
सौत्रामणी तथा चित्रा सप्तमस्तूद्भिदाह्वयः ॥ ७७ ॥
संज्ञा निषादहीनानां षाडवानामिमाः क्रमात् ।

इति षाड्जग्रामिकाष्टाविंशतितानानामानि ।

सावित्री चार्धसावित्री सर्वतोभद्रसंज्ञकः ॥ ७८ ॥
आदित्यानामयनश्च गवामयननामकः ।
सर्पाणामयनः षष्ठः सप्तमः कौणपायनः ।
नामानि षड्जहीनानां तानानामिति मेनिरे ॥ ७९ ॥
अग्निचिद् द्वादशाहश्चोपांशुः सोमाभिधस्ततः ।
अश्वप्रतिग्रहो बर्हिरथाभ्युदयसंज्ञकः ॥ ८० ॥
ऋषभेण विहीनानामिति नामानि मन्वते ।
सर्वस्वदक्षिणो दीक्षा सोमाख्यः समिदाह्वयः ॥ ८१ ॥
स्वाहाकारस्तनूनपात्ततो गोदोहनो मतः ।
इति गांधारहीनानां क्रमात्संज्ञाः प्रचक्षते ॥ ८२ ॥

इति माध्यमग्रामिकैकविंशतिषाडवताननामानि ।

संभवं द्वित्र्यादीनां मिश्रणात् । एकस्वरादितानानां संख्या पूर्वोक्ता, एकस्वरस्यैको द्विस्वरस्य द्वौ त्रिस्वरस्य षट् चतुःस्वरस्य चतुर्विंशतिरित्यादिरूपा ।

इडा पुरुषमेधश्च श्येनो वज्र इषुस्ततः ।
अङ्गिराः कङ्क इत्येताः सपहीनाभिधाः क्रमात् ॥ ८३ ॥
ज्योतिष्टोमस्ततो दर्शो नान्द्याख्यः पौर्णमासकः ।
अश्वप्रतिग्रहो रात्रिः सौभरः सप्तमः स्मृतः ॥ ८४ ॥
एता निषादगांधारहीनानामभिधाः क्रमात् ।
सौभाग्यकृच्च कारीरी शान्तिकृत्पुष्टिकृत्तथा ॥ ८५ ॥
वैनतेयोच्चाटनौ च वशीकरणसंज्ञकः ।
पञ्चमर्षभहीनानां तानानामभिधा इमाः ॥ ८६ ॥

इति षाड्जग्रामिकैकविंशत्यौडुवताननामानि ।

त्रैलोक्यमोहनो वीरः कंदर्पबलशातनः ॥ ८७ ॥
शङ्खचूडो गजच्छायो रौद्राख्यो विष्णुविक्रमः ।
तानानां रिधहीनानां नामान्येतान्यनुक्रमात् ॥ ८८ ॥
भैरवः कामदाख्यश्चावभृथो ऽष्टकपालकः ।
स्विष्टकृच्च वषट्कारो मोक्षदः सप्तमो मतः ॥ ८९ ॥
संज्ञा निषादगांधारहीनानामिति संमताः ।

इति माध्यमग्रामिकचतुर्दशौडुवताननामानि ।

क्रमात्, द्व्यङ्कमिश्रणे द्विस्वरतानसंख्या त्र्यङ्कमिश्रणे त्रिस्वरतानसंख्येत्यादिः क्रमस्तस्मात् । कूटतानोपयोगित्वेन खण्डमेरुं निरूप्य प्रसङ्गाच्छुद्धतानानामदृष्टफलसंबन्धं च कथयिष्यंस्तेषां यज्ञानामभिधेयत्वं वक्तुमुपक्रमते— अथात्रेत्यादिना । शुद्धतानानां यज्ञफलसंबन्धे किं प्रमाणमित्यत आह—

यद्यज्ञनामा यस्तानस्तस्य तत्फलमिष्यते ॥ ९० ॥
गान्धर्वे मूर्च्छनास्तानाः श्रेयसे श्रुतिचोदिताः ।
गाने स्थानस्य लाभेन ते कूटाश्चोपयोगिनः ॥ ९१ ॥

गान्धर्वे इति । गान्धर्वं वक्ष्यमाणलक्षणो गीतविशेषस्तत्र । **मूर्च्छनास्ताना** इति । तानाः शुद्धतानाः । ते च शुद्धा इति प्रकरणाल्लभ्यते । तत्साहचर्यान्मूर्च्छना अपि 'शुद्धा एव विवक्षिताः । श्रेयसे ऽदृष्टफलाय । **श्रुतिचोदिता** इति । श्रुतिशब्देन तदनुगृहीताः स्मृतयो ऽप्युपलक्ष्यन्ते ; ताभिश्चोदिताः । तद्यथा—

'उत्तरमन्द्राऽनुगता गायेत्तिस्रो मुदा युक्तः ।
गांधारा रक्षोघ्नीत्यौद्गात्रे मूर्च्छना विहिताः ॥
आग्निष्टोमिकतानेन गीतं साम शृणोति यः ।
स सर्वपातकैर्मुक्तो लोकाञ्जयति दुर्जयान् ।
दक्षप्रोक्तं पठेद्यस्तु वर्णयञ्शुद्धषड्जया ।
प्रत्यहं संध्ययोः स्तोत्रं नाकलोकं स गच्छति ॥
आग्निष्टोमिकतानेन यैर्नरैः स्तूयते शिवः ।
ते भुक्त्वा विपुलान्भोगाञ्शिवसायुज्यमाप्नुयुः ॥'

इति । कूटतानानां तु केवलं दृष्टफलत्वेनोपयोगमाह—**गान** इति । गानं च वक्ष्यमाणलक्षणं तस्मिन् । स्थानस्य तत्तन्मूर्च्छनावशेन सारितानां स्वराणामाधारश्रुतेर्लाभेन परिज्ञानेन ॥ ७१–९१ ॥

(सु०) खण्डमेरुणैव लाघवेन संख्यापरिज्ञानमाह—तानस्वरेति। तानस्वरप्रमिता या ऊर्ध्वाधःपङ्क्तयः, तद्गता ये ऽन्त्याङ्काः, तेषां मिश्रणादैक्येनैकस्वरादितानानां संख्या संजायते। पङ्क्तिद्वयान्त्याङ्कमिश्रणाद् द्विस्वरसंख्या द्वौ। पङ्क्तित्रयान्त्याङ्कमिश्रणात्त्रिस्वरसंख्या षट्। पङ्क्तिचतुष्टयान्त्याङ्कमिश्रणाच्चतुःस्वरसंख्या चतुर्विंशतिः। पङ्क्तिपञ्चकान्त्याङ्कमिश्रणात्पञ्चस्वरसंख्या विंशत्युत्तरं शतम्। पङ्क्तिषट्कान्त्याङ्कमिश्रणात् षट्स्वरसंख्या सप्त शतानि विंशत्युत्तराणि। सर्वासामन्त्याङ्कमेलनेन सप्तस्वरसंख्या पञ्च सहस्राणि चत्वारिंशदुत्तराणि॥ तानानां नामानि कथयितुं प्रतिजानीते—अथात्रेति। षाड्जग्रामिकषड्जहीनषाडवताननामानि कथयति—अग्निष्टोम इति। षाड्जग्रामिकर्षभहीनषाडवताननामानि कथयति—स्विष्टकृदित्यादि। षाड्जग्रामिकपञ्चमहीनषाडवताननामानि कथयति—अश्वक्रान्त इति। षाड्जग्रामिकनिषादहीनषाडवताननामानि कथयति—चातुर्मास्य इति। इति षाड्जग्रामिकाष्टाविंशतिषाडवताननामानि॥ माध्यमग्रामिकषड्जहीनषाडवताननामानि कथयति—सावित्रीत्यादि। माध्यमग्रामिकर्षभहीनषाडवताननामानि कथयति—अग्निचिदिति। माध्यमग्रामिकगांधारहीनषाडवताननामानि कथयति—सर्वस्वदक्षिणेत्यादि। इति माध्यमग्रामिकैकविंशतिषाडवताननामानि॥ षाड्जग्रामिकषड्जपञ्चमहीनौडुवताननामानि कथयति—इडा पुरुषमेधश्चेत्यादि। षाड्जग्रामिकनिषादगांधारहीनौडुवताननामानि कथयति—ज्योतिष्टोम इत्यादि। षाड्जग्रामिकपञ्चमर्षभहीनौडुवताननामानि कथयति—सौभाग्यकृदित्यादि। इति षाड्जग्रामिकैकविंशत्यौडुवताननामानि॥ माध्यमग्रामिकधैवतर्षभहीनौडुवताननामानि कथयति—त्रैलोक्यमोहन इत्यादि। माध्यमग्रामिकनिषादगांधारहीनौडुवताननामानि कथयति—भैरव इति। इति माध्यमग्रामिकचतुर्दशौडुवताननामानि॥ ताननामप्रयोजनमाह—यद्यज्ञेति। यस्य तानस्य यस्याग्निष्टोमादेर्नाम तस्य तानस्य सम्यक्प्रयोगे तस्य यज्ञस्य फलमिष्यते मन्यते पूर्वाचार्यैः। मूर्च्छनातानानां प्रयोजनमाह—गान्धर्वे इति। मूर्च्छनास्तानाश्च गान्धर्वे मार्गगाने श्रुतिचोदिताः श्रुत्या विहिताः। श्रेयसे ऽभ्युदयाय निःश्रेयसार्थम्। ततश्च शुद्धमूर्च्छनातानादिप्रयोगस्य धर्मत्वमपि सूच्यते, 'यतो ऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' इत्यङ्गीकारात्। गान इति। गाने देशीगाने ते शुद्धमूर्च्छनास्तानाः कूटतानाश्च स्थानस्य लाभेन रञ्जकस्थायविशेषलाभेन चोपयोगिनो

अथ पञ्चमं साधारणप्रकरणम्

साधारणं भवेद् द्वेधा स्वरजातिविशेषणात् ।
स्वरसाधारणं तत्र चतुर्धा परिकीर्तितम् ॥ १ ॥
काकल्यन्तरषड्जैश्च मध्यमेन विशेषणात् ।
साधारणः काकली हि भवेत्षड्जनिषादयोः ॥ २ ॥
साधारण्यमतस्तस्य यत्तत्साधारणं विदुः ।

भवन्ति । अथ वा मन्द्रमध्यताराख्यस्थानप्राप्तय उपयोगिनो भवन्ति । संगीतसमयसारे ऽप्युक्तम्—'ननु तानानां यज्ञानां च कथमेकत्र व्यवहारः ? उच्यते—एकस्मिन्नपि तान उच्चारिते ऽग्निष्टोमादियागानामेकैकस्य फलोपलब्धेर्गायकानां यज्ञस्तानादेव सिध्यति' इति । अतो नासंगतम् ॥ ७१-९१ ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये चतुर्थं ग्राममूर्च्छनाक्रमशुद्धतानकूटतानप्रकरणम् ॥ ४ ॥

(क०) गीते विकृतस्वरप्रयोगेण वैचित्र्यं क्वचिद्गानसाम्यं च दर्शयितुं साधारणमवधारयति—**साधारणमित्यादिना** । **स्वरजातिविशेषणादिति** । स्वरसाधारणं जातिसाधारणमित्येवमित्यर्थः । तत्र तयोर्मध्ये स्वरसाधारणं चतुर्धा । काकल्यन्तरषड्जैश्च मध्यमेन विशेषणादिति । काकलिसाधारणमन्तरसाधारणं षड्जसाधारणं मध्यमसाधारणमित्येवमित्यर्थः ॥ अनेकाश्रयत्वेन लोकसिद्धं साधारणशब्दार्थं प्रकृते योजयति—**साधारणः काकलीत्यादिना** । हि यस्मात्कारणात्काकली विकृतश्चतुःश्रुतिको निषादः षड्जनिषादयोः शुद्धयोः साधारणो भवेत्तदुभयश्रुतिसंबन्धित्वेन, अतः कारणात्तस्य काकलिनो यत्साधारण्यं तत्साधारणं विदुः । तदेव साधारण्यं साधारणमिति पदेनापि विदुरित्यर्थः । धर्मपरत्वेन साधारणमिति नपुंसक-

अन्तरस्यापि गमयोरेवं साधारणं मतम् ॥ ३ ॥
प्रयोज्यौ षड्जमुच्चार्य काकलीधैवतौ क्रमात् ।
एवं मध्यममुच्चार्य प्रयुञ्जीतान्तरर्षभौ ॥ ४ ॥
षड्जकाकलिनौ यद्वोच्चार्य षड्जं पुनर्व्रजेत् ।
तत्परान्यतमं चैवं मध्यमं चान्तरस्वरम् ॥ ५ ॥
प्रयुज्य मध्यमो ग्राह्यस्तत्परान्यतमोऽथ वा ।
अल्पप्रयोगः सर्वत्र काकली चान्तरः स्वरः ॥ ६ ॥

निर्देशः । अतः 'साधारणं भवेद्द्वेधा' इत्यादिषु साधारणपदस्य साधारण्यपदपर्यायत्वमवसेयं माधुर्ये मधुरमिति प्रयोगवत् ॥ १–२- ॥

(सु०) इदानीं साधारणलक्षणं कथयति—साधारणमिति । तत्र स्वरजात्यन्यतरत्वमेव साधारणसामान्यलक्षणमिति मन्वानो विशेषणद्वयमेव विभज्य निरूपयति—साधारणं द्वेधा द्विप्रकारं भवेत्स्वरजात्योर्विशेषणात् । ततश्चैकं स्वरसाधारणमेकं जातिसाधारणमिति । तत्र स्वरसाधारणस्य भेदानाह—स्वरसाधारणमिति । स्वरसाधारणं चतुर्धा चतुःप्रकारं काकलिसाधारणमन्तरसाधारणं षड्जसाधारणं मध्यमसाधारणं चेति । वक्ष्यमाणलक्षणस्य साधारण्यस्य कथं समानशब्दपर्यायशब्दवाच्यत्वम् ? अत आह—साधारण इति । काकली स्वरः षड्जनिषादयोः साधारणस्तुल्यावस्थितिर्भवति, निषादस्य षड्जस्य च श्रुतिद्वयग्रहणात् । अतः कारणात्तस्य काकलिन उभयोर्निषादषड्जयोर्यत्साधारण्यं तत्साधारणं विदुः संगीतज्ञाः । साधारणशब्दाद्भावे ष्यञ्प्रत्यये साधारणस्य भावः साधारण्यमिति ॥ १–२- ॥

(क०) **अन्तरस्यापीति** । अन्तरस्य विकृतत्वेन चतुःश्रुतिकस्य गांधारस्यापि, एवमुक्तप्रकारेणोभयाश्रयत्वेन गमयोः शुद्धयोः श्रुतिसंबन्धित्वेन साधारणं साधारण्यं मतमिष्टम् । स्वरसाधारणविशेषधर्मत्वेन काकल्य-

निषादो यदि षड्जस्य श्रुतिमाद्यां समाश्रयेत् ।
ऋषभस्त्वन्तिमां प्रोक्तं षड्जसाधारणं तदा ॥ ७ ॥
मध्यमस्यापि गपयोरेवं साधारणं मतम् ।
साधारणं मध्यमस्य मध्यमग्रामगं ध्रुवम् ॥ ८ ॥

न्तरयोरुपात्तयोस्तत्संबन्धवशादुद्देशक्रममुल्लङ्घ्यापि तयोः प्रयोगं दर्शयति—**प्रयोज्यावित्यादिना** । **काकलीधैवताविति** । अत्र काकलीति स्त्रीलिङ्ग-निर्देशः । **तत्परान्यतममिति** । तस्मात्षड्जात्परेषु स्वरेष्वन्यतमम्, संनिहितः परो यदि लोप्यः स्यात्तदा तं विहाय तत्संनिहितमेव परमित्यर्थः । काकलिप्रयोगे ऽभिहितं प्रकारमन्तरप्रयोगे ऽप्यतिदिशति—**एवं मध्यम-मिति** ॥ -३—६ ॥

(सु०) काकल्युक्तं साधारणशब्दप्रवृत्तिप्रकारमन्तरे ऽप्यतिदिशति—**अन्तरस्यापीति** । अन्तरः स्वरो हि गांधारमध्यमयोः साधारणः, गांधारस्य मध्यमस्य च श्रुतिद्वयग्रहणात् । तस्यान्तरस्य गांधारमध्यमयोर्यत्साधारणत्वं तत्साधारणमित्यर्थः । काकल्यन्तरयोः प्रयोगनियममाह—**प्रयोज्याविति** । षड्ज-मुच्चार्य काकलिधैवतौ प्रयोक्तव्यौ । क्रमादित्यवरोहक्रमात् । ततश्च पूर्वं काकली पश्चाद्धैवतः प्रयोक्तव्यः । एवं मध्यममुच्चार्यान्तरर्षभाववरोहक्रमेण प्रयोक्तव्यौ । एतयोर्विकल्पेनान्यथाप्रयोगनियमं कथयति—**षड्जकाकलिनाविति** । षड्जं का-कलिनं चोच्चार्य ततः पुनः षड्जं व्रजेदुच्चारयेत् । तत्परान्यतमं च, तस्मा-त्षड्जात्परे ये, ऋषभगांधारमध्यमपञ्चमधैवतास्तेष्वन्यतममेकमुच्चारयेत । एवं मध्यममन्तरस्वरं च प्रयोज्योच्चार्य पुनरपि मध्यमो ग्राह्यः । तस्मान्मध्यमात्परे ये पञ्चमधैवतनिषादषड्जर्षभास्तेष्वन्यतमश्च ग्राह्यः । **अल्पप्रयोग** इति । काकल्यन्तरः स्वरश्च सर्वत्र जातिरागादावल्पप्रयोगः ॥ -३—६ ॥

(क०) एवं काकलिसाधारणमन्तरसाधारणं च सप्रयोगमुक्त्वा षड्जमध्यमसाधारणे लक्षयति—**निषादो यदीत्यादिना** । स्वरसाधारण-

साधारणे कैशिके ते केशाग्रवदणुत्वतः ।
ते एव कैश्चिदुच्येते ग्रामसाधारणे बुधैः ॥ ९ ॥
एकग्रामोद्भवास्वेकांशासु जातिषु यद्भवेत् ।
समानं गानमार्यास्तज्जातिसाधारणं जगुः ॥ १० ॥
जातिसाधारणं केचिद्रागानेव प्रचक्षते ।

चतुष्टयस्यापि ग्रामद्वये प्रसक्तौ विकृतत्वे ऽपि स्वराणां पञ्चश्रुतित्वमनिष्टमिति मत्वा मध्यमसाधारणं मध्यम एव नियमयति—**साधारणं मध्यमस्येति** ॥ षड्जमध्यमसाधारणयोर्व्यपदेशान्तरे सप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति—**साधारणे** इति । ते साधारणे षड्जमध्यमसाधारणे । केशाग्रवदणुत्वतः, चतुःश्रुतिकस्य च्युतत्वेन द्विश्रुतिकत्वापत्त्या ऽल्पत्वात्कैशिके इत्युच्येते । ते एव षड्जमध्यमसाधारणे एव ग्रामप्रतिनियतत्वात्कैश्चिद् बुधैर्ग्रामसाधारणे इत्युच्येते इत्यर्थः ॥ जातिसाधारणं लक्षयति—**एकग्रामेति** । **जातिसाधारणमिति** । जात्योर्वा जातिषु वा वर्णसाम्येन गानस्य यत्साधारणं तदेव तथोक्तम् ॥ ७—१०- ॥

(सु०) काकलिसाधारणलक्षणमन्तरसाधारणलक्षणं च काकल्यन्तरस्वरलक्षणेनैवोक्तं मूर्च्छनाप्रकरणे 'श्रुतिद्वयं चेत्षड्जस्य' इत्यादिना । अतः षड्जसाधारणं मध्यमसाधारणं च लक्षयति—**निषाद** इति । निषादो यदि षड्जस्याद्यां श्रुतिं समाश्रयति, ऋषभश्चान्तिमां श्रुतिं तदा षड्जसाधारणम् । एवं गांधारो यदा मध्यमस्याद्यां श्रुतिं समाश्रयति पञ्चमश्चान्तिमां श्रुतिं तदा मध्यमसाधारणम् । षड्जसाधारणे निषादस्त्रिश्रुतिर्ऋषभश्चतुःश्रुतिः । मध्यमसाधारणे गांधारस्त्रिश्रुतिः पञ्चमश्चतुःश्रुतिः ॥ ७, ७- ॥ साधारणे ग्रामयोर्नियमयति—**साधारणमिति** ।

अथ षष्ठं वर्णालंकारप्रकरणम्

गानक्रियोच्यते वर्णः स चतुर्धा निरूपितः ।
स्थाय्यारोह्यवरोही च संचारीत्यथ लक्षणम् ॥ १ ॥
स्थित्वा स्थित्वा प्रयोगः स्यादेकस्यैव स्वरस्य यः ।
स्थायी वर्णः स विज्ञेयः परावन्वर्थनामकौ ॥ २ ॥
एतत्संमिश्रणाद्वर्णः संचारी परिकीर्तितः ।

मध्यमसाधारणं मध्यमग्राम एव । साधारणयोर्मध्ये मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणमेव। ततश्च षड्जग्राम एव षड्जसाधारणमिति गम्यते । ते द्वे साधारणे कैशिके इत्युच्येते । केशाग्रवदणुत्वत इति कैशिकशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शितम् । ते एव षड्जमध्यमसाधारणे कैश्चिदाचार्यैर्ग्रामसाधारणे इत्युच्येते । जातिसाधारणं लक्षयति—एकग्रामेति । समानग्रामोद्भवास्वेकांशस्वरासु जातिषु यत्समानं गानं भवेत्तदार्या मान्या आचार्या भरतादयो जातिसाधारणमवादिषुः । मतभेदेनान्यथा जातिसाधारणं लक्षयति—जातीति । केचिद्रागा एव शुद्धकैशिकमध्यमादयो जातिसाधारणमित्याहुः ॥ ७–१०- ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये पञ्चमं साधारणप्रकरणम् ॥ ५ ॥

(क०) जातिसाधारणनिरूपणे गानसंबन्धित्वेन प्रसक्तं वर्णं सप्रभेदं लक्षयति—**गानक्रिये**ति । गानक्रियाया वर्णत्वं स्वरपदादेर्वर्णनाद्विस्तारकरणात् । **एकस्यैवे**ति । एकैकस्येति वा । तत्रादौ 'सासासा रीरीरी' इत्येवमादिप्रयोगः । द्वितीये 'सारीगामा' इत्येवमादिरूपः । **परावन्वर्थनामकावि**ति । परावारोह्यवरोहिणावन्वर्थनामकौ । 'सरिगमपधनि 'इत्यारोहादारोही । 'निधपमगरिस 'इत्यवरोहादवरोहीत्येवम् । एतत्संमिश्रणात्,

विशिष्टं वर्णसंदर्भमलंकारं प्रचक्षते ॥ ३ ॥

एतेषां स्थाय्यादीनां त्रयाणां वर्णानाम् 'सारी सारीगा सनिधा सारीगा' इत्येवं यथायोगं मिश्रणात्संचारी वर्णः परिकीर्तितः। यत्र गानक्रियायां यस्य वर्णस्य बाहुल्यं दृश्यते तत्र तेन व्यपदेशः कर्तव्य इति मन्तव्यम् ॥ १—२ ॥

(सु०) वर्णं लक्षयति—**गानक्रियेति**। स्वराणां वक्ष्यमाणप्रकारेण गानक्रिया गानकरणम्, उच्चारणमिति यावत्। सा वर्णशब्देनोच्यते। स च वर्णश्चतुर्धा भवति—स्थाय्यारोह्यवरोही संचारी चेति। तत्र स्थायिवर्णलक्षणमाह—**स्थित्वा स्थित्वेति**। यत्रैकस्यैव स्वरस्य स्थित्वा स्थित्वा विलम्ब्य विलम्ब्य प्रयोग उच्चारणं स स्थायिवर्णो विज्ञेयः। यथा षड्जस्य 'सासासासा', मध्यमस्य 'मामामामा' इति। परावारोहिवर्णावरोहिवर्णौ, अन्वर्थनामकौ, अर्थमनुगतमन्वर्थं नाम ययोस्तावन्वर्थनामकौ। नामार्थ एव तयोर्लक्षणम्—यत्र स्वराणामारोहः स आरोही वर्णः, यत्रावरोहः सो ऽवरोही वर्ण इति। एतेषां त्रयाणां संमिश्रणात्परस्परलक्षणसंचरणात्संचारी वर्ण उक्तः। मतङ्गेन त्वेवं संचारिवर्णलक्षणमुक्तम्—

"यत्र ताने संचरन्ति स्वरा अन्योन्यसंहिताः।
एकैकशो द्विशो वा स संचारी वर्ण उच्यते ॥

यथा मालवकैशिके—'सा सा स नि म म नि म प नि रि रि पा पनीपानिध' एवमादि ॥" १—२ ॥

(क०) उक्तवर्णग्रथनविशेषरूपमलंकारं प्रतिवर्णं सविभागं लक्षयति—**विशिष्टं वर्णसंदर्भमित्यादिना**। वर्णसंदर्भो ऽलंकार इत्येतावत्युक्ते वर्णविशेषे संचारिणि व्यभिचारः स्यात्; स मा भूदिति विशिष्टमिति विशेषणम्। वैशिष्ट्यं च नियतकलाऽऽदियुक्तत्वम्। इह प्रसन्नादिप्रभृतीनामलंकारत्वं गीतिरेतैरलंक्रियत इति करणव्युत्पत्त्या, यथा लोके हारादि-

तस्य भेदास्तु बहवस्तत्र स्थायिगतान्ब्रुवे ।
येषामाद्यन्तयोरेकः स्वरस्ते स्थायिवर्णगाः ॥ ४ ॥
प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्तसंज्ञकः ।
ततः प्रसन्नमध्यः स्यात्पञ्चमः क्रमरेचितः ॥ ५ ॥
प्रस्तारो ऽथ प्रसादः स्यात्सप्तैते स्थायिनि स्थिताः ।
मन्द्रः प्रकरणे ऽत्र स्यान्मूर्च्छनाप्रथमः स्वरः ॥ ६ ॥
स एव द्विगुणस्तारः पूर्वः पूर्वो ऽथ वा भवेत् ।
मन्द्रः परस्ततस्तारः प्रसन्नो मृदुरित्यपि ॥ ७ ॥
मन्द्रस्तारस्तु दीप्तः स्यान्मन्द्रो बिन्दुशिरा भवेत् ।
ऊर्ध्वरेखाशिरास्तारो लिपौ त्रिर्वचनात्प्लुतः ॥ ८ ॥
मन्द्रद्वयात्परे तारे प्रसन्नादिरुदीरितः ।
सं सं सं । (१)

भिर्नारी काव्ये वा ऽनुप्रासादिभी रसादिस्तद्वत् । तथा चाह भरतः प्रकारान्तरेण—

‘शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।
अविभूषितेव कान्ता गीतिरलंकारहीना स्यात् ॥’ इति ।

येषामाद्यन्तयोरिति । येषामलंकाराणामाद्यन्तयोः कलानामुपक्रमोपसंहारयोरेकः स्वरो मूर्च्छनावशेन षड्जादीनां मध्ये यस्तूपक्रान्त उपसंहारे स्थानान्तरगतो ऽपि स एवेत्यर्थः । एतेन स्थायिवर्णादिवृत्तिरेतेषु दर्शिता । अतस्ते स्थायिवर्णगाः स्थाय्यलंकाराः ॥ उक्तेष्वेव मन्द्रादिस्थानेष्वलंकार-

लक्षणार्थं प्रतिमूर्च्छनं तारमन्द्रव्यवहारमन्यथा ऽनेकधा करोति—**मन्द्रः प्रकरण** इति । द्विगुणो ऽष्टमः ॥ -३—८ ॥

(सु०) वर्णमुक्त्वा तदनुगतालंकारलक्षणमाह—**विशिष्टमिति** । केनचिल्लक्षणविशेषेण विशिष्टं वर्णसंदर्भं वर्णसमुदायमलंकारं प्रचक्षते भरतादयः । मतङ्गेनाप्यलंकारस्य लक्षणव्युत्पत्ती कथिते । यथा—"नन्वलंकारशब्देन किमुच्यते, व्युत्पत्तिर्वा तस्य कीदृशी? उच्यते—अलंकारशब्देन मण्डनमुच्यते । यथा कटककेयूरादिना ऽलंकारेण नारी पुरुषो वा मण्डितः शोभामावहेत्तथैतैरलंकारैः प्रसन्नादिभिरलंकृता वर्णाश्रया गीतिर्गातृश्रोतॄणां सुखावहा भवतीति । व्युत्पत्तिश्च यथा—'डुकृञ् करणे' इत्यस्माद्धातोरलंशब्दपूर्वाद् घञ्प्रत्यये ऽलंकारशब्दः" इति ॥ तस्य बहुभेदत्वे ऽपि कियतांचित्कथनार्थं प्रतिजानीते—**तस्येति** ॥ स्थायितर्णालंकारांल्लँक्षयति—**येषामिति** । आदावन्ते च येषामेक एव स्वरस्ते स्थायिवर्णालंकाराः । तान्परिगणयति—**प्रसन्नादिरिति** । एते सप्त स्थायिनि वर्णे स्थिताः, स्थाय्यलंकारा इत्यर्थः ॥ अलंकारप्रकरणोपयोगिनीं परिभाषामाह—**मन्द्र इति** । अत्रास्मिन्नलंकारप्रकरणे मूर्च्छनायाः प्रथमः स्वरो मन्द्रशब्देनोच्यते । स एव मूर्च्छनाप्रथमस्वरो द्विगुणस्तारशब्देनोच्यते । यदा मूर्च्छनाप्रथमस्वरो मन्द्रो भवति तदा स एव मध्यस्तारशब्देनोच्यते । यदा तु मूर्च्छनाप्रथमस्वरो मध्यस्तदा स एव तारस्तारशब्देनोच्यते । विकल्पेनान्यथा मन्द्रतारादिशब्दवाच्यत्वमाह—**पूर्वः पूर्व इति** । पूर्वस्थानस्थः स्वरो मन्द्रः परस्थानस्थस्तार इति । यदा मन्द्रस्थानस्थः पूर्वस्तदा मध्यस्थानस्थस्तारः । यदा मध्यस्थानस्थः पूर्वस्तदा तारस्थानस्थस्तारः । अत्र मूर्च्छनाऽऽदिस्वरेणैव पूर्वेण भवितव्यमिति नियमो नास्तीति पूर्वमुक्तात्पक्षाद्भेदः । मन्द्रतारपर्यायानाह—**प्रसन्न इति** । प्रसन्नमृदुमन्द्रशब्दैर्मन्द्रो ऽभिधीयते । दीप्ततारशब्दाभ्यां तारः । मन्द्रतारयोर्लिपिविशेषं कथयति—**मन्द्र इति** । लिपौ मन्द्रः स्वरो बिन्दुशिराः शिरसि बिन्दुसहितो लेखनीयः, तारस्तु शिरस्यूर्ध्वरेखया सहितः । त्रिर्वचनात्स्वरः प्लुत इत्युच्यते । स त्रिरुच्चारणीय इत्यर्थः ॥ -३—८ ॥

तद्वैलोम्ये प्रसन्नान्तः

सं सं सं । (२)

प्रसन्नद्वयमध्यगे ॥ ९ ॥

दीप्ते प्रसन्नाद्यन्तः स्यात्

सं सं सं । (३)

तारयोर्मध्यगे पुनः ।

मन्द्रे प्रसन्नमध्याख्यमलंकारं विदो विदुः ॥ १० ॥

सं सं सं । (४)

आद्यन्तयोर्मूर्च्छनाऽऽदिश्चेत्स्वरो ऽन्तर्द्वितीयकः ।
सैका कला ऽथ चेन्मध्ये स्तस्तृतीयचतुर्थकौ ॥ ११ ॥
सा द्वितीया पञ्चमाद्यास्त्रयो ऽन्तश्चेत्कला परा ।
एवं कलात्रयेणोक्तो ऽलंकारः क्रमरेचितः ॥ १२ ॥

(क०) उद्देशक्रमेण त्रिषष्टिमलंकारान्दर्शयति—**मन्द्रद्वयात्पर** इत्यादिना **त्रिषष्टिरुदिता मयेत्यन्तेन** । इह ग्रन्थकारेण दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थमुत्तरमन्द्रामधिकृत्य प्रसिद्धालंकाराणां प्रस्तारो लिखितः । तद्वन्मूर्च्छनाऽऽन्तरेष्वप्यलंकारप्रस्तारा द्रष्टव्याः ॥ ९—६३ ॥

(सु०) प्रसन्नादिं लक्षयति—**मन्द्रद्वयादिति** । मन्द्रस्वरद्वयमुच्चार्य यदि सकृत्तारस्वर उच्चार्यते तदा प्रसन्नादिरलंकारः । **तद्वैलोम्य** इति । तस्य प्रसन्नादेर्विपरीतत्वे पूर्वं सकृत्तारः पश्चाद् द्विर्मन्द्रश्चेत्, तदा प्रसन्नान्तः । **प्रसन्नद्वयेति** । यदि पूर्वं मन्द्रः पश्चाद्दीप्तः पुनरपि मन्द्रस्तदा प्रसन्नाद्यन्तः । **तारयोरिति** । यदि पूर्वं तारः पश्चान्मन्द्रः पुनरपि तारस्तदा प्रसन्नमध्यः ॥ ९, १० ॥ **क्रमरेचितं** लक्षयति—**आद्यन्तयोरिति** । मूर्च्छनायाः प्रथमः स्वरो यद्यादावन्ते च तिष्ठति, द्वितीयः स्वरो मध्ये, एवमेका कला; द्वितीयकलायां तु मूर्च्छनाप्रथमस्वर एवा-

संरिसं संगमसं संपधनिसं । (५)

दीप्तान्तश्चेत्प्रतिकलं प्रस्तारः सोऽभिधीयते ।

संरिसं संगमसं संपधनिसं । (६)

तारमन्द्रविपर्यासात्तं प्रसादं प्रचक्षते ॥ १३ ॥

संरिसं संगमसं संपधनिसं । (७)

इति स्थायिगतालंकाराः ।

स्यातां विस्तीर्णनिष्कर्षौ बिन्दुरभ्युच्चयः[1] परः ।

हसितप्रेङ्खिताक्षिप्तसंधिप्रच्छादनास्तथा ॥ १४ ॥

उद्गीतोद्वाहितौ तद्वत्त्रिवर्णो वेणिरित्यमी ।

द्वादशारोहिवर्णस्थालंकाराः परिकीर्तिताः ॥ १५ ॥

मूर्च्छनाऽऽदेः स्वराद्यत्र क्रमेणारोहणं भवेत् ।

स्थित्वा स्थित्वा स्वरैर्दीर्घैः स विस्तीर्णोऽभिधीयते ॥ १६ ॥

सा री गा मा पा धा नी । (१)

द्यन्तयोः, मध्ये तृतीयचतुर्थौ ; तृतीयस्यां तु कलायां प्रथमः स्वर एवाद्यन्तयोः, मध्ये पञ्चमषष्ठसप्तमस्वराः ; एवं कलात्रयेण क्रमरेचितोऽलंकारो भवति ॥११, १२॥ दीप्तान्त इति । क्रमरेचितस्य तिसृष्वपि कलासु यद्यन्तिमो दीप्तो भवति तदा प्रस्ताराख्योऽलंकारः ॥ १२- ॥ तारेति । प्रस्तारस्य तारमन्द्रविपर्यासात्प्रसादालंकारः । क्रमरेचितस्य कलात्रये पूर्वस्तारोऽन्तिमस्तु मन्द्र एवेति ॥-१३॥ इति स्थायिगतालंकाराः ॥ आरोह्यलंकारान्परिगणयति—स्यातामिति ॥ १४, १५ ॥ विस्तीर्णालंकारं लक्षयति—मूर्च्छनाऽऽदेरिति । मूर्च्छनायाः प्रथमस्वराद्दीर्घैः स्वरैः स्थित्वा स्थित्वा विलम्ब्य विलम्ब्य क्रमेण यत्रारोहणं भवेत्स विस्तीर्णालंकारः ।

[1] ०रभ्युच्छ्रयः

ह्रस्वैः स्वरैः स निष्कर्षो द्विर्द्विरुक्तैर्निरन्तरैः ।

सस रिरि गग मम पप धध निनि । (२)

त्रिश्चतुर्वा स्वरोच्चारे गात्रवर्णमिमं विदुः ॥ १७ ॥

ससस रिरिरि गगग ममम पपप धधध निनिनि ॥

ससस्स रिरिरिरि गगगग मममम पपपप धधधध निनिनिनि । (२)

निष्कर्षस्यैव भेदौ द्वौ केचिदेतौ बभाषिरे ।

प्लुतं ह्रस्वं प्लुतं ह्रस्तं प्लुतं ह्रस्वं प्लुतं स्वरम् ॥ १८ ॥

कुर्वन्क्रमाद्यदा ऽऽरोहेत्तदा बिन्दुरयं मतः ।

स३रि ग३म प३ध नि३ । (३)

एकान्तरस्वरारोहमाहुरभ्युच्चयं[1] बुधाः ॥ १९ ॥

सगपनि । (४)

यत्रैकोत्तरवृद्धाभिरावृत्तिभिरुदीरिताः ।

आरुह्यन्ते स्वराः प्राह हसितं तं शिवप्रियः ॥ २० ॥

स्वराणां दीर्घत्वाद्विलम्बितत्वाच्च क्रमाद्भेदः ॥ १६ ॥ ह्रस्वैरिति । ह्रस्वैः स्वरैर्द्विर्द्विरुक्तैः क्रमेणोच्चारितैर्निष्कर्षालंकारः ॥ १६- ॥ त्रिरिति । स्वराणां त्रिश्चतुर्वोच्चारणे गात्रवर्णालंकारः ॥ -१७ ॥ मतान्तरेण गात्रवर्णस्य निष्कर्षान्तर्भावमाह— निष्कर्षस्यैवेति । एतौ द्वौ भेदौ त्रिश्चतुःस्वरोच्चारणरूपौ ॥ १७- ॥ प्लुतमिति । प्रथमस्वरं त्रिरुच्चार्य द्वितीयस्वरं सकृत्, तृतीयस्वरं त्रिः, चतुर्थस्वरं सकृत, पञ्चमस्वरं त्रिः, षष्ठस्वरं सकृत्, सप्तमस्वरं त्रिरुच्चारयेत्, तदा बिन्द्वाख्यो ऽलंकारः ॥ -१८, १८- ॥ एकान्तरेति । एकान्तरस्वरारोहणेनाभ्युच्चयाख्यो ऽलंकारः ॥ -१९ ॥ यत्रेति । यत्र स्वराणामेकोत्तरवृद्ध्या ऽऽवृत्तिः, प्रथमः स्वरः सकृत, द्वितीयो द्विः, तृतीयस्त्रिः, चतुर्थश्चतुः, पञ्चमः पञ्चकृत्वः, षष्ठः षट्कृत्वः, सप्तमः सप्तकृत्व उच्चार्यते तमलंकारं शिवप्रियः शार्ङ्गदेवो हसितमिति

[1] ०रभ्युच्छ्रयम् .

स रिरि गगग मममम पपपपप धधधधधध निनिनिनि-
निनिनि । (५)

स्वरद्वयं समुच्चार्य पूर्वं पूर्वयुतं परम् ।
यदान्दोलितमारोहेत्प्रेङ्खितो ऽसौ क्रमो ऽथ वा ॥ २१ ॥

सरि रिग गम मप पध धनि । (६)

एकान्तरं स्वरयुगं तादृक्पूर्वयुतं परम् ।
क्रमाद्यारोहति यदा तदा ऽऽक्षिप्तं प्रचक्षते ॥ २२ ॥

सग गप पनि । (७)

त्रिस्वरा ऽऽद्या कला ऽन्ये च पूर्वपूर्वान्तिमादिमे ।
कले स्तस्त्रिस्वरे यत्र संधिप्रच्छादनस्तु सः ॥ २३ ॥

सरिग गमप पधनि । (८)

यदा ऽऽद्याद्यस्त्रिरावृत्तः कलयोस्त्रिस्वरात्मनोः ।
तदोद्गीतः

ससससरिग मममप्रध । (९)

ब्रूते ॥ २० ॥ स्वरद्वयमिति । पूर्वं स्वरद्वयमुच्चार्य परं पूर्वयुतम्, पूर्वापेक्षया परो द्वितीयः स्वरस्तद्युतं परं तृतीयमारोहेत् । पुनरपि तृतीययुतं चतुर्थं चतुर्थयुतं पञ्चमं पञ्चमयुतं षष्ठं षष्ठयुतं सप्तममान्दोलयन्यदा ऽऽरोहति तदा ऽसावलंकारः प्रेङ्खितनामा ऽथ वा क्रमनामा भवति ॥ २१ ॥ आक्षिप्तं लक्षयति—एकान्तरमिति । पूर्वोक्तरीत्या यदैकान्तरं स्वरयुगमारोहति, प्रथमसहितं तृतीयं तृतीयसहितं पञ्चमं पञ्चमसहितं सप्तमं यदा ऽऽरोहति तदा ऽऽक्षिप्तालंकारः ॥२२॥ संधिप्रच्छादनं लक्षयति—त्रिस्वरेति । आद्या कला त्रिस्वरा, अन्ये द्वे कले पूर्वपूर्वान्तिमादिमे, पूर्वस्याः पूर्वस्याः कलाया यो ऽन्तिमः स्वरः स आदिमो ययोस्ते तथाविधे त्रिस्वरे यस्मिन्स त्रिकलः संधिप्रच्छादनः ॥ २३ ॥ उद्गीतं लक्षयति—यदेति । त्रिस्वरयोः कलयोर्यदा ऽऽद्याद्यः स्वरस्त्रिरावर्तते तदोद्गीता-

मध्यमेन तादृशोद्वाहितो मतः ॥ २४ ॥

सरिरिरिग मपपपध । (१०)

अन्त्यस्य तु त्रिरावृत्तौ त्रिवर्णं वर्णयन्त्यमुम् ।

सरिगगग मपधधध । (११)

त्रयाणां तु त्रिरावृत्तौ पृथग्वेणिरुदीरितः ॥ २५ ॥

ससस रिरिरि गगग, ममम पपप धधध । (१२)

इत्यारोह्यलंकाराः ।

अवरोहक्रमादेते द्वादशाप्यवरोहिणि ।

इत्यवरोह्यलंकाराः ।

मन्द्रादिर्मन्द्रमध्यश्च मन्द्रान्तः स्यादतः परम् ॥ २६ ॥

प्रस्तारश्च प्रसादो ऽथ व्यावृत्तस्खलितावपि ।

परिवर्ताक्षेपबिन्दूद्वाहितोर्मिसमास्तथा ॥ २७ ॥

प्रेङ्खनिष्कूजितश्येनक्रमोद्धट्टितरञ्जिताः ।

संनिवृत्तप्रवृत्तो ऽथ वेणुश्च ललितस्वरः ॥ २८ ॥

ख्यो ऽलंकारः । एतस्मिन्नलंकारे मूर्च्छनायाः षडेव स्वरा व्याप्यन्ते । सप्तमस्य समाप्तिर्नास्ति ॥ २३- ॥ अधुनोद्वाहितं वर्णयति—**मध्यमेनेति** । त्रिस्वरयोः कलयोर्मध्यमेन स्वरेण तादृशा त्रिरावृत्तेन तूद्वाहिताख्यो ऽलंकारः ॥ -२४ ॥ त्रिवर्णं लक्षयति—**अन्त्यस्येति** । त्रिस्वरयोः कलयोरन्त्यस्य त्रिरावृत्तौ त्रिवर्णाख्यो ऽलंकारः ॥ २४- ॥ पृथग्वेणिमाचष्टे—**त्रयाणामिति** । त्रिस्वरयोः कलयोस्त्रयाणामपि स्वराणां त्रिरावृत्तौ पृथग्वेणिरलंकारः । एतेषु त्रिष्वप्यलंकारेषु सप्तस्वरावृत्तिर्नास्ति ॥ -२५ ॥ इत्यारोह्यलंकाराः ॥ अवरोह्यलंकारााँल्लक्षयति—**अवरोहेति** । एत एवावरोहक्रमेणोच्चारिता अवरोह्यलंकारा भवन्ति ॥ २५- ॥ इत्यवरोह्यलंकाराः ॥ संचार्यलंकारान्परिगणयति—**मन्द्रादिरिति** । मन्द्राद्यादयः

हुंकारो ह्रादमानश्च ततः स्यादवलोकितः ।
स्युः संचारिण्यलंकाराः पञ्चविंशतिरित्यमी ॥ २९ ॥
त्रिस्वरा ऽद्या कलैकैकमन्द्रत्यागेन चापराः ।
त्रिस्वराश्चेत्कला मन्द्राद्या मन्द्रादिस्तदा भवेत् ॥ ३० ॥

सगरि रिमग गपम मधप पनिध । (१)

ताः कला मन्द्रमध्यान्ताः क्रमाच्चेदपरौ तदा ।

मन्द्रमध्यो यथा—

गसरि मरिग पगम धमप निपध । (२)

मन्द्रान्तो यथा—

रिगस गमरि मपग पधम धनिप । (३)

त्यक्तान्तरं स्वरयुगं त्यक्तादारभ्यते पुनः ॥ ३१ ॥
युगं तादृक्समारोहेत्तदा प्रस्तार उच्यते ।

सग रिम गप मध पनि । (४)

पूर्वः पूर्वः परस्योर्ध्वाधोवर्ती क्रियते स्वरः ॥ ३२ ॥

पञ्चविंशतिरलंकाराः संचारिणः ॥ -२६–२९ ॥ तत्र मन्द्रादिं लक्षयति— त्रिस्वरेति । आद्या कला त्रिस्वरा प्रथमतृतीयद्वितीयस्वरयुक्ता, अन्या अपि मन्द्राद्याः कला एकैकमन्द्रत्यागेन यदि भवन्ति तदा मन्द्रादिरलंकारः ॥ ३० ॥ मन्द्रमध्यमन्द्रान्तौ लक्षयति—ता इति । तास्वेव पञ्चसु कलासु मन्द्रो मध्ये भवति चेन्मध्यश्चादौ तदा मन्द्रमध्यो ऽलंकारः । तास्वेव मन्द्रो ऽन्ते भवति चेदन्तिमश्चादौ तदा मन्द्रान्तो ऽलंकारः ॥ ३०- ॥ प्रस्तारं लक्षयति— त्यक्तान्तरमिति । त्यक्तान्तरं स्वरयुगं प्रथमतृतीयस्वरयुगमारुह्य त्यक्ताद् द्वितीयस्वरादारभ्य तादृक्त्यक्तान्तरं स्वरयुगं द्वितीयचतुर्थस्वरयुगम्, एवं तृतीयपञ्चमस्वरयुगं चतुर्थषष्ठस्वरयुगं पञ्चमसप्तमस्वरयुगं च यद्यारोहति तदा प्रस्ताराख्यो ऽलंकारः ॥ -३१, ३१- ॥ प्रसादं लक्षयति । पूर्व इति । पूर्वः पूर्वः स्वरः

यदा तदा प्रसादं तमाह श्रीकरणेश्वरः ।

सरिस रिगरि गमग मपम पधप धनिध । (५)

चतुःस्वरा कला तत्राद्यात्तृतीयं द्वितीयकात् ॥ ३३ ॥

तुर्यं गत्वा ऽऽदिमं गच्छेदेवमेकैकहानतः ।

चतुःस्वराः परा यत्र स व्यावृत्तः स्मृतो बुधैः ॥ ३४ ॥

सगरिमस रिमगपरि गपमधग मधपनिम । (६)

कलां प्रयुज्य मन्द्रादेर्द्विरुक्तोर्ध्वस्वरान्विताम् ।

अवरुह्येत चेदेष स्खलिताख्यस्तदा भवेत् ॥ ३५ ॥

सगरिममरिगस रिमगपपगमरि गपमधधमपग मधपनिनिपधम । (७)

स्वरं द्वितीयमुज्झित्वा त्रिस्वरा ऽऽद्या कला यदि ।

त्यक्तादारभ्य तादृश्यो ऽन्यास्तदा परिवर्तकः ॥ ३६ ॥

सगम रिमप गपध मधनि । (८)

त्रिस्वराश्चेत्कलाः पूर्वपूर्वत्यागोर्ध्वसंक्रमैः ।

परस्य द्वितीयस्वरस्योर्ध्वाधोवर्त्याद्यन्तवर्ती यदि क्रियते तदा प्रसादाख्यो ऽलंकारः ॥ -३२, ३२- ॥ व्यावृत्तं लक्षयति—चतुःस्वरेति । एतस्मिन्कला चतुःस्वरा । तस्याः प्रथमतृतीयद्वितीयचतुर्थाद्याः स्वरा उच्चार्याः, प्रथमस्वरपरित्यागेनान्यदेवमेव कलात्रयं यत्र स व्यावृत्ताख्यो ऽलंकारः ॥ -३३, ३४ ॥ स्खलितं लक्षयति—कलामिति । मन्द्रादेरलंकारस्य प्रथमतृतीयद्वितीयस्वरयुक्तां त्रिस्वरां कलां प्रयुज्योर्ध्वं स्वरं चतुर्थं स्वरं द्विरुच्चार्य सकलावरोहेण चेदुच्चार्येत तदा ऽष्टस्वरकलः स्खलिताख्यो ऽलंकारः ॥ ३५ ॥ परिवर्तकं लक्षयति—स्वरमिति । द्वितीयस्वरमुज्झित्वा प्रथमतृतीयचतुर्थस्वरैस्त्रिस्वरा प्रथमा कला, त्यक्ताद् द्वितीयस्वरादारभ्यैवमेवान्याः कला यत्र स परिवर्तकाख्यो ऽलंकारः ॥३६॥ आक्षेपं लक्षयति—त्रिस्वरा इति । त्रिस्वराः कलाः पूर्वपूर्वपरित्यागेनोर्ध्वस्वर-

तदा ऽऽक्षेपः

सरिग रिगम गमप मपध पधनि । (९)

अथ बिन्दुः स यत्र प्लुतमधःस्वरम् ॥ ३७ ॥

कृत्वा ऽग्निवत्परं स्पृष्ट्वा ऽधः स्पर्शेनाखिलाः कलाः ।

स३रिस रि३गरि ग३मग म३पम प३धप ध३निध । (१०)

कलायां त्रीन्स्वरान्गीत्वा ऽवरुह्यैकं पराः कलाः ॥ ३८ ॥

यत्रैवैकोज्झिता गीतास्तद्वदुद्वाहितस्तु सः ।

सरिगरि रिगमग गमपम मपधप पधनिध । (११)

मूर्च्छनाऽऽदेः स्वरात्तुर्यं प्लुतीकृत्याद्यमेत्य च ॥ ३९ ॥

तुर्यगाने कलैकैकहानाद्यत्रापरास्तथा ।

स ऊर्मिः स्यात्

सम३सम रिप३रिप गध३गध मनि३मनि । (१२)

स तु समः कला यत्र चतुःस्वराः ॥ ४० ॥

व्याप्त्या च यदि क्रियन्ते तदा ऽऽक्षेपालंकारः ॥ ३६- ॥ बिन्दुं लक्षयति— **अथ बिन्दुरिति** । अधःस्वरं पूर्वस्वरं प्लुतं कृत्वा त्रिरुच्चार्य परं द्वितीयमग्निवत्सकृत्स्पृष्ट्वा ऽऽद्यः सकृदुच्चारणीयः । एवं द्वितीयस्वराद्याः पञ्चस्वराः कला यत्र स बिन्द्वाख्यो ऽलंकारः ॥ -३७, ३७- ॥ उद्वाहितं लक्षयति—**कलायामिति** । त्रीन्स्वरान्गीत्वैकं स्वरमवरोहेत ; पूर्वस्वरपरित्यागेनैवमेव द्वितीयस्वराद्या अन्याः कलास्तदोद्वाहिताख्यो ऽलंकारः ॥ -३८, ३८- ॥ ऊर्मिं लक्षयति— **मूर्च्छनाऽऽदेरिति** । मूर्च्छनाऽऽदेः स्वरात्तुरीयं चतुर्थं स्वरं प्लुतीकृत्य त्रिरुच्चार्याद्यं सकृद्गीत्वा पुनरपि चतुर्थं स्वरं सकृद्गायेत, प्रथमस्वरपरित्यागेन चैवमेवान्याः कला यत्र स ऊर्म्यलंकारः ॥ -३९, ३९- ॥ समं लक्षयति—**स तु सम इति** । यस्मिन्कलायां चत्वारः स्वराः क्रमेणारुह्यन्ते ऽवरुह्यन्ते च, अन्या अपि

[1] ऽग्निमस्वरं.

तुल्यारोहावरोहैकैकहानादपरास्तथा ।

सरिगममगरिस रिगमपपमगरि गमपधधपमग मपधनिनि-धपम । (१३)

कला गतागतवती द्विस्वरैकैकहानतः ॥ ४१ ॥

यत्रान्यास्तादृशैः स स्यात्प्रेङ्खः

सरिरिस रिगगरि गममग मपपम पधधप धनिनिध । (१४)

निष्कूजितः पुनः ।

प्रसादस्य कलां गीत्वा तत्कलाऽऽदेस्तृतीयकम् ॥ ४२ ॥

गत्वा ऽऽद्यगानाद्भवति

सरिसगस रिगरिमरि गमगपग मपमधम पधपनिप । (१५)

श्येनः संवादियुग्मकैः ॥ ४३ ॥

क्रमात्सरिगमाद्यैः स्यात्

सप रिध गनि मस । (१६)

कला द्वित्रिचतुःस्वराः ।

आद्यस्वराद्यास्तिस्रः स्युर्द्वितीयाद्यादयस्तथा ॥ ४४ ॥

यत्रासौ क्रम इत्युक्तः

कलाः प्रथमैकैकस्वरपरित्यागेन, स समाख्यो ऽलंकारः ॥ -४०, ४०- ॥ प्रेङ्खं लक्षयति—कलेति । द्विस्वरा कला, गतागते आरुह्यते ऽवरुह्यते चेत्यारोहावरोहौ तद्वती, प्रथमैकैकस्वरपरित्यागाच्चान्याः कला यत्र स प्रेङ्खो ऽलंकारः ॥ -४१, ४१- ॥ निष्कूजितं लक्षयति—निष्कूजित इति । प्रसादालंकारस्य कलां प्रथमद्वितीयस्वरयुक्तां गीत्वा ऽऽदिस्वरात्तृतीयं तत आद्यं यदि गायेत्तदा निष्कूजितालंकारः ॥ -४२, ४२- ॥ श्येनं लक्षयति—श्येन इति । संवादिनां युग्मचतुष्टयेन षड्जर्षभगांधारमध्यमादिना श्येनालंकारः । अत्र षड्जपञ्चमयोर्ऋषभधैवतयोर्गांधारनिषादयोर्मध्यमषड्जयोश्च युग्मचतुष्टयम् ॥ -४३, ४३- ॥ क्रमाख्यमलंकारं

सरिसरिगसरिगम रिगरिगमरिगमप गमगमपगमपध
मपमपधमपधनि । (१७)

स तूद्धट्टित उच्यते ।
यत्र स्वरद्वयं गीत्वा पञ्चमाच्चतुरः स्वरान् ॥ ४५ ॥
अवरोहेत्कला गायेत्तथैकैकोज्झनात्पराः ।
सरिपमगरि रिगधपमग गमनिधपम । (१८)
द्विरुक्ता यदि मन्द्रान्ता मन्द्रादेः स्युः कलास्तदा ॥ ४६ ॥
रञ्जितः
सगरिसगरिस रिमगरिमगरि गपमगपमग मधपमधपम
पनिधपनिधप । (१९)

अथ भवेदेष संनिवृत्तप्रवृत्तकः ।
यत्राद्यपञ्चमौ गीत्वा तुर्यात्त्रीनवरोहति ॥ ४७ ॥
क्रमात्कला सा यत्रान्यास्तद्वदेकैकहानतः ।
सपमगरि रिधपमग गनिधपम । (२०)

लक्षयति—कला इति । प्रथमस्वरमारभ्य तिस्रः कला गेयाः । एका द्विस्वरा, एका त्रिस्वरा, एका चतुःस्वरा । एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थस्वरमारभ्य तिस्रः कला यत्र गीयन्ते स क्रमाख्यो ऽलंकारः ॥ -४४, ४४- ॥ उद्घट्टितं लक्षयति—स त्विति । आदित आरभ्य स्वरद्वयं गीत्वा पञ्चमस्वराच्चतुरः स्वरानवरोहेत् , एवं द्वितीयं तृतीयं च स्वरमारभ्येत्येवं कलात्रयं यत्र स उद्घट्टिताख्यो ऽलंकारः ॥ -४५, ४५- ॥ रञ्जितं लक्षयति—द्विरुक्ता इति । मन्द्रादेः प्रथमतृतीयद्वितीयस्वर-युक्तस्य कला यदि द्विरुच्चार्यते, अन्ते च मन्द्रो मूर्च्छनाप्रथमस्वरो निक्षिप्यते, तदा रञ्जिताख्यो ऽलंकारः ॥ -४६, ४६- ॥ संनिवृत्तप्रवृत्तकं लक्षयति—अथ भवेदिति । यत्र प्रथमं पञ्चमं च स्वरं गीत्वा तुर्यात्स्वरात्त्रीन्स्वरानवरोहेण गायेत् , एवमेका कला, प्रथमैकैकस्वरपरित्यागाच्चान्यत्कलाद्वयम् , स संनिवृत्तप्रवृत्ताख्यो

यत्राद्यः स्याद् द्विर्द्वितीयचतुर्थकतृतीयकाः ॥ ४८ ॥
सकृत्कला ऽन्याश्चैकैकहानाद्वेणुरसौ मतः ।

सससरिमग रिरिगपम गगमधप ममपनिध । (२१)

गीत्वा ऽऽद्यौ द्वौ चतुर्थं च यस्यां तावववरोहति ॥ ४९ ॥
सा कला ऽन्याश्च तादृश्यो यत्रासौ ललितस्वरः ।

सरिमरिस रिगपगरि गमधमग मपनिपम । (२२)

आदिमेन कला यत्र द्विस्वरा ऽऽद्या गतागतैः ॥ ५० ॥
स्वरैरेकोत्तरं वृद्धैः स हुंकारो निगद्यते ।

सरिस सरिगरिस सरिगमगरिस सरिगमपमगरिस
सरिगमपधपमगरिस सरिगमपधनिधपमगरिस । (२३)

ह्रादमाने प्रसन्नान्ता मन्द्रादेस्तु कला मताः ॥ ५१ ॥

सगरिस रिमगरि गपमग मधपम पनिधप । (२४)

यदा ऽऽरोहे ऽवरोहे च स्वद्वितीयं परित्यजेत् ।

ऽलंकारः -४७, ४७- ॥ वेणुं लक्षयति—यत्रेति । यस्मिन्नाद्यः स्वरो द्विर्गीयते, द्वितीयचतुर्थतृतीयस्वराश्च सकृद्गीयन्ते सैका कला, प्रथमैकैकस्वरपरित्यागाच्चान्याः कलाः, स वेणुरलंकारः ॥ -४८, ४८- ॥ ललितस्वरं लक्षयति—गीत्वेति । प्रथमस्वरद्वयं गीत्वा तदनन्तरं चतुर्थं गीत्वा तौ प्रथमद्वितीयाववरोहेत् । सैका कला भवति । अन्याश्च द्वितीयतृतीयतुर्यस्वराद्यास्तिस्रः कलाः । स ललितस्वराख्यो ऽलंकारः ॥ -४९, ४९- ॥ हुंकारं लक्षयति—आदिमेनेति । आदिमेन प्रथमेन स्वरेण द्विस्वरा कला गतागतैरारोहावरोहैः, ततस्त्रिस्वरा, ततश्चतुःस्वरा, ततः पञ्चस्वरा, ततः षट्स्वरा, ततः सप्तस्वरा, आरोहावरोहैर्यत्र गीयन्ते स हुंकाराख्यो ऽलंकारः ॥ -५०, ५०- ॥ ह्रादमानं लक्षयति—ह्रादमान इति । मन्द्रादेः प्रथमद्वितीयतृतीयस्वरयुक्तस्य प्रसन्नान्ताः प्रथमस्वरान्ताः कला यदि गीयन्ते तदा ह्रादमानाख्यो ऽलंकारः ॥ -५१- ॥ अवलोकितं लक्षयति—यदेति ।

चतुःस्वरा समकला तदा स्यादवलोकितः ॥ ५२ ॥

सगममरिस रिमपपगरि गपधधमग मधनिनिपम । (२५)

एवं संचार्यलंकारा आरोहेण प्रदर्शिताः ।

एतानेवावरोहेण प्राह श्रीकरणाग्रणीः ॥ ५३ ॥

इति संचार्यलंकाराः ।

अन्ये ऽपि सप्तालंकारा गीतज्ञैरुपदर्शिताः ।

तारमन्द्रप्रसन्नश्च मन्द्रतारप्रसन्नकः ॥ ५४ ॥

आवर्तकः संप्रदानो विधूतो ऽप्युपलोलकः ।

उल्लासितश्चेति तेषामधुना लक्ष्म कथ्यते ॥ ५५ ॥

कलास्तेषां द्वितीयाद्याः पूर्वैकैकप्रहाणतः ।

अष्टमस्वरपर्यन्तमारुह्याद्यं व्रजेद्यदि ॥ ५६ ॥

तारमन्द्रप्रसन्नो ऽयमलंकारस्तदोच्यते ।

संरिगमपधनिर्संसं । (१)

मन्द्रादष्टममुत्प्लुत्य सप्तकस्यावरोहणे ॥ ५७ ॥

यदा चतुःस्वरा समालंकारस्य कला ऽऽरोहे ऽवरोहे च द्वितीयस्वरं परित्यजति तदा ऽवलोकिताख्यो ऽलंकारः ॥ ५२ ॥ एवमिति । एवमनेन प्रकारेण संचार्यलंकारा आरोहेण कथिताः । एताञ्श्रीकरणाग्रणीः शार्ङ्गदेवो ऽवरोहेणापि प्राह कथितवान् ॥ ५३ ॥ इति संचार्यलंकाराः ॥ गीतज्ञैः प्रदर्शिताँल्लोकप्रसिद्धानन्यान्सप्तालंकारान्कथयति—अन्ये ऽपीति ॥ ५४, ५५ ॥ लाघवार्थं सर्वेषां साधारणं लक्षणमाह—कलास्तेषामिति । एतेषां प्रथमकलालक्षणमेव वक्ष्यति—द्वितीयस्वराद्याः पूर्वैकैकस्वरपरित्यागात्कला ज्ञातव्याः ॥ ५६- ॥ तारमन्द्रप्रसन्नादिं विशदयति—अष्टमस्वरेति । प्रथमस्वरमारभ्याष्टमस्वरपर्यन्तमारोहेण गीत्वा प्रथमस्वरं यदि गायेत्तदा तारमन्द्रप्रसन्नाख्यो ऽलंकारः ॥ -५६, ५६- ॥ मन्द्रतारप्रसन्नं

मन्द्रतारप्रसन्नाख्यमाह माहेश्वरोत्तमः ।

संसंनिधपमगरिसं । (२)

आद्यं द्वितीयमाद्यं च द्विर्द्विर्गीत्वा द्वितीयकम् ॥ ५८ ॥

सकृदाद्यं यत्कलायां गायेदावर्तकस्तु सः ।

ससरिरिससरिस रिरिगगरिरिगरि गगममगगमग ममपप-
ममपम पपधधपपधप धधनिनिधधनिध । (३)

एतस्यैव कला ऽन्त्यौ द्वौ स्वरौ संत्यज्य गीयते ॥ ५९ ॥

यदा तदा संप्रदानमलंकारं विदुर्बुधाः ।

ससरिरिसस रिरिगगरिरि गगममगग ममपपमम पपधधपप
धधनिनिधध । (४)

युग्ममेकान्तरितयोस्त्यक्तादप्येवमेव चेत् ॥ ६० ॥

द्विर्द्विः प्रयुज्येत तदा विधूतो बुधसंमतः ।

सगसग रिमरिम गपगप मधमध पनिपनि । (५)

कलायामाद्ययोर्युग्मं चेत्तृतीयद्वितीययोः ॥ ६१ ॥

लक्षयति—मन्द्रादिति । मन्द्रादष्टमस्वरं गीत्वा यदि सप्त स्वरा अवरोहेण गीयन्ते तदा मन्द्रतारप्रसन्नाख्यो ऽलंकारः ॥-५७, ५७-॥ आवर्तकं लक्षयति—आद्यमिति । आद्यं स्वरं द्वितीयं पुनराद्यं च द्विर्द्विवारं गीत्वा पुनर्द्वितीयमाद्यं च यदि सकृद्गायेत्तदा ऽऽवर्तकाख्यो ऽलंकारः ॥ -५८,५८- ॥ संप्रदानं लक्षयति—एतस्यैवेति । एतस्यावर्तकस्यान्त्यं स्वरद्वयं विहाय यदि कला गीयन्ते तदा संप्रदानाख्यो ऽलंकारः ॥ -५९,५९- ॥ विधूतालंकारं लक्षयति—युग्ममिति । एकान्तरितं स्वरद्वयं द्विर्गायेत् ; त्यक्तमारभ्यैकान्तरितं स्वरद्वयं द्विर्गायेत् ; एवं चतुःस्वरः पञ्चकलो विधूताख्यो ऽलंकारः ॥ -६०,६०- ॥ उपलोलं लक्षयति—कलायामिति । प्रथमस्वरयोर्युग्मं द्विर्गीत्वा तृतीयद्वितीयस्वरयोर्युग्मं द्विर्गीयते यदा

द्विर्द्विः प्रयुज्यते तज्ज्ञैरुपलोलस्तदोच्यते ।

सरिसरिगरिगरि रिगरिगमगमग गमगमपमपम मपमपधपधप पधपधनिधनिध । (६)

द्विर्गीत्वाऽऽद्यं तृतीयं च प्रथमं च तृतीयकम् ॥ ६२ ॥

सकृद्गायेद्यत्कलायां तमुल्लासितमूचिरे ।

ससगसग रिरिमरिम गगपगप ममधमध पपनिपनि । (७)

इति सप्तालंकाराः ।

इति प्रसिद्धालंकारास्त्रिषष्टिरुदिता मया ॥ ६३ ॥

अनन्तत्वात्तु ते शास्त्रे न सामस्त्येन कीर्तिताः ।

रक्तिलाभः स्वरज्ञानं वर्णाङ्गानां विचित्रता ॥ ६४ ॥

इति प्रयोजनान्याहुरलंकारनिरूपणे ।

तदोपलोलाख्यो ऽलंकारः ॥ -६१,६१- ॥ उल्लासितं लक्षयति—द्विरिति । यस्य कलायामाद्यं स्वरं द्विर्गीत्वा तृतीयं प्रथमं पुनस्तृतीयं च सकृद्गीयते तमुल्लासितमूचिरे संगीताचार्याः ॥ -६२, ६२- ॥ इति सप्तालंकाराः ॥ समस्तालंकारकथनमशक्यमित्याह—इतीति ॥ -६३, ६३- ॥ अलंकारप्रयोजनमाह—रक्तिलाभ इति । स्वराणां रञ्जकत्वज्ञानं स्वरूपज्ञानं स्थाय्यादिवर्णानां वैचित्र्यं चालंकारनिरूपणे प्रयोजनम् ॥ -६४, ६४- ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये षष्ठं वर्णालंकारप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमं जातिप्रकरणम्

शुद्धाः स्युर्जातयः सप्त ताः षड्जादिस्वराभिधाः ।
षाड्ज्यार्षभी च गांधारी मध्यमा पञ्चमी तथा ॥ १ ॥
धैवती चाथ नैषादी शुद्धतालक्ष्म कथ्यते ।
यासां नामस्वरो न्यासो ऽपन्यासो ऽंशो ग्रहस्तथा ॥ २ ॥
तारन्यासविहीनास्ताः पूर्णाः शुद्धाभिधा मताः ।

(क०) गानक्रियाऽऽत्मकवर्णालंकारनिरूपणानन्तरमलंकार्यतया प्रतीतगीताद्यनुगतत्वेन प्रसक्तानां जातीनां लक्षणमुद्दिष्टं विवेक्तुकामस्तल्लक्ष्यत्वेनाक्षिप्ता जातीः सप्रभेदं लक्षयितुमुद्दिशति—**शुद्धाः स्युरित्यादिना** । **जातय** इति । यथायोगं ग्रामद्वयाज्जायन्त इति जातयः । अत एवानित्यतया साकल्येन सामान्यरूपजातिलक्षणाभावे ऽप्यनेकगेयव्यक्तिष्वनुवृत्तत्वमात्रेण गोत्वादिजातिवज्जातय इति वा, गीतजातं तस्योपरञ्जनं वा ऽऽभ्यो जायत इति जातय इति वा जातिशब्दव्युत्पत्तिर्मतङ्गाद्यभिमता द्रष्टव्या । जातयः शुद्धा वक्ष्यमाणशुद्धत्वलक्षणोपेताः सप्त स्युः । ताः षड्जादिस्वराभिधाः ; षड्जादिस्वराणामभिधा इवाभिधा यासां ता इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः ; यद्वा षड्जादिस्वरवाचकाः षड्जादिशब्दाः प्रकृतित्वेनाभिधाः संज्ञा यासां ताः । अत्राभिधाशब्दस्यावृत्तिः कर्तव्या । तथैवोद्दिशति—**षाड्जीत्यादिना** । तासां शुद्धत्वं किमित्यत आह—**शुद्धतालक्ष्मेति** । यासां षाड्ज्यादीनां नामस्वरः षड्जादिरेव वक्ष्यमाणलक्षणन्यासत्वाद्यवस्थाऽऽपन्नो भवति, याश्च तारन्यासविहीनास्तारस्थाने न्यासरहिता इति विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञां गमयतीति मन्द्रमध्यस्थानयोर्यथायोगं न्यासविधिरिष्यते । यदपि भरतेन 'न्यासः शुद्धासु मन्द्रे स्यात्' इत्युक्तं तत्तारनिषेधपरं द्रष्टव्यम् । अन्यथा

विकृता न्यासवर्जैतल्लक्ष्महीना भवन्त्यमूः ॥ ३ ॥

षाड्ज्यां मध्यषड्जन्यासत्वं मतङ्गोक्तं लक्ष्ये विरुध्येत । पूर्णाः सप्तस्वरयुक्ताः । शुद्धाभिधाः शुद्धा इति संज्ञा यासां ताः ॥ १—२- ॥

(सु०) जातीर्निरूपयति—**शुद्धाः** स्युरिति । शुद्धाः सप्त जातयो भवन्ति । तासां किं नामेत्यपेक्षायामाह—**ताः षड्जादिस्वराभिधा** इति । षड्जादयः सप्त स्वरास्तासां नाम्नि कारणभूताः । तासां तान्येव स्वरसंबन्धीनि नामानि कथयति—**षाड्जी**ति । तासां शुद्धतालक्षणं प्रतिज्ञाय कथयति—**शुद्धते**ति । यासां जातीनां नामस्वर एव न्यासोऽपन्यासोऽंशो ग्रहश्च भवति, न्यासस्वरश्च तारो न भवति ताः शुद्धा जातयो ज्ञातव्याः । न्यासादिलक्षणं वक्ष्यति ॥१—२-॥

(क०) अमूः शुद्धाः षाड्ज्यादय एव । **न्यासवर्जैतल्लक्ष्महीना** इति । जातीनां शुद्धतायामभिहितेषु नामस्वरस्यैव न्यासापन्यासांशग्रहत्वेषु ससंपूर्णत्वेषु पञ्चसु लक्षणेषु मध्ये न्यासवर्जं न्यासनियमस्यैकस्य सङ्गं परिहृत्यैतल्लक्ष्मभिरपन्यासांशग्रहपूर्णत्वैर्हीना नियतैरेतैर्वर्जिताः । अयमर्थः—नामस्वरमेव न्यासं कृत्वा ऽपन्यासादीन्स्वरान्तराणि कुर्यादिति । एवं कृता यदि, तदा विकृता विकृतावस्थाऽऽपन्ना भवन्ति, न तु विकृतसंसर्गजात-जातिवद्व्यपदेशान्तरभाज इत्यर्थः । अत्र न्यासनियमस्य परित्यागो नेष्टः; तस्मिन्नपि परित्यक्ते सति विकृतासु जात्यन्तरभेदकत्वेन प्रधानभूतावयवाननुवृत्तौ तासां तत्तच्छुद्धजातिभेदत्वप्रतीतिर्न स्यात् ॥ -३ ॥

(सु०) विकृता जातीः कथयति—**विकृता** इति । न्यासं विनोक्तलक्षण-हीना विकृताः । न्यासलक्षणहीनत्वं तारन्यासत्वम् । तत्किं विकृतानां न संभवति ? न । तदुक्तं मतङ्गेन—'याः शुद्धास्तासु नामकारी न्यासो नियमेन मन्द्रो भवति; या विकृतास्तासु नामकारी मन्द्रो भवतीत्यनियमः । तत्र शुद्धानां

संपूर्णत्वग्रहांशापन्यासेष्वेकैकवर्जनात् ।
भवन्ति भेदाश्चत्वारो द्वयोस्त्यागे तु षण्मताः ॥ ४ ॥
त्यागे त्रयाणां चत्वार एकस्त्यक्ते चतुष्टये ।
भेदाः पञ्चदशैवेते षाड्ज्याः सद्भिर्निरूपिताः ॥ ५ ॥
तत्राष्टौ पूर्णताहीनाः सप्त त्वितरवर्जिताः ।
द्विधा स्युः पूर्णताहीनाः षाडवौडुवभेदतः ॥ ६ ॥
अतोऽष्टावधिका आर्षभ्यादिष्वौडुवजातिषु ।
अतस्त्रयोविंशतिधा षट्सु प्रत्येकमीरिताः ॥ ७ ॥

जातीनां शुद्धत्वं विकृतत्वं च रूपद्वयमस्ति; षड्जकैशिक्यादीनामेकादशजातीनां तु विकृतत्वमेव, न शुद्धत्वम् ।' इति । जातिशब्दव्युत्पत्तिस्तु मतङ्गेनोक्ता—'श्रुतिस्वरग्रामसमूहाज्जायन्त इति जातयः; यद्वा ग्रहादिभ्यो जायन्त इति जातयः; अथ वा जायते रसप्रतीतिराभ्य इति जातयः; यद्वा सकलस्य रागादेर्जन्महेतुत्वाज्जातयः; अथ वा यथा नराणां ब्राह्मणत्वादयो जातयः शुद्धा विकृताश्च, एवमेता अपीति जातयः ॥' इति ॥ -३ ॥

(क०) न्यासव्यतिरिक्तसंपूर्णत्वादिषु चतुर्षु लक्षणेष्वेकद्व्यादिपरित्यागेन संभूतान्भेदान्षाड्ज्यादिषु यथासंभवं परिगणयति—**संपूर्णत्वेत्यादिना**। एकैकवर्जनादिति संपूर्णत्वादीनां स्वरूपनिषेधो न क्रियते, जात्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात्; अपि तु नियतस्वरपर्युदासात्स्वरान्तरविधिर्विज्ञायते । **भवन्ति भेदाश्चत्वार** इति । संपूर्णत्ववर्जने कृते ग्रहांशापन्यासयुक्त एकः, ग्रहवर्जने संपूर्णत्वांशापन्यासवान्द्वितीयः, अंशवर्जने संपूर्णत्वग्रहापन्यासवांस्तृतीयः, अपन्यासवर्जने संपूर्णत्वग्रहांशयुक्तश्चतुर्थो भेदः, इति चत्वारो भेदाः । **द्वयोस्त्यागे तु षण्मता** इति । संपूर्णत्वग्रहाभ्यां संपूर्णत्वांशाभ्यां संपूर्णत्वापन्यासाभ्यां ग्रहांशाभ्यां ग्रहापन्यासाभ्यामंशापन्यासाभ्यां त्यक्ताभ्यां षड्

भेदा भवन्ति । **त्यागे त्रयाणां चत्वार** इति । संपूर्णत्वग्रहांशैः संपूर्णत्वग्रहापन्यासैः संपूर्णत्वांशापन्यासैर्ग्रहांशापन्यासैस्त्यक्तैश्चत्वारो भेदाः । चतुष्टये त्यक्त एको भेद इत्येते पञ्चदशैव भेदाः षाड्ज्या निरूपिताः ॥ संपूर्णताहीनानामवान्तरभेदं वक्तुं विभजते—**तत्राष्टाविति** । तत्र पञ्चदशसु मध्ये ऽष्टौ भेदाः पूर्णताहीनाः संपूर्णत्वरहिताः । सप्त त्वितरवर्जिताः । संपूर्णत्वयुक्तत्वे सतीतरेषु ग्रहांशापन्यासेषु यथायोगमेकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा वर्जिता द्विधा स्युः । पूर्णताहीना अष्टौ भेदाः षाडवौडुवभेदतो द्विधा स्युः षोडश भवन्तीत्यर्थः । ननु पूर्णताहीनानां भेदानां चतुःस्वरादिभिरपि भेदैः सह षड्विधत्वे संभवति कथं द्वैविध्यमिति चेत्; उच्यते—पूर्णताहीना इत्यनेन चतुःस्वरादीनां च प्रतीतौ सत्यामपि नञिवयुक्तन्यायेन जातिरागसंपादकत्वात्संपूर्णत्वसदृशप्रतिपत्त्या षाडवौडुवयोरेवात्र ग्रहणमिति । चतुःस्वरप्रयोगस्तु भरतेनापकृष्टध्रुवायामेवोक्तः । त्रिस्वरादीनां प्रयोगस्तु सामव्यतिरिक्तगीतादौ[1] द्रष्टव्यः । षाड्ज्यपेक्षया ऽऽर्षभ्यादिषु षट्सु जातिषु भेदाधिक्यं दर्शयति—**अतो ऽष्टाविति** । अतो ऽस्याः पूर्णताहीनेषु षोडशस्वष्टाभिरेव षाडवभेदैः पूर्णतायुक्तैरितरवर्जितैः सप्तभिः सह पञ्चदशभेदवत्त्वेनोक्तायाः षाड्ज्या इतरास्वार्षभ्यादिष्वौडुवजातिष्वौडुवावस्थया ऽपि युक्तास्वष्टावौडुवभेदा अधिकाः । अतः कारणात्ता आर्षभ्यादयः षड् जातयः प्रत्येकं त्रयोविंशतिधेरिता इति सप्तसु जातिषु विकृतभेदा मिलितास्त्रिपञ्चाशदुत्तरं शतं भवन्ति ॥ ४—७ ॥

(सु०) विकृतभेदान्गणयति— संपूर्णत्वेति । शुद्धजातीनां चत्वारि लक्षणानि—नामस्वरग्रहत्वं नामस्वरांशत्वं नामस्वरापन्यासत्वं संपूर्णत्वं चेति । तत्र संपूर्णत्वपरित्यागेनैको विकृतभेदः, ग्रहपरित्यागेनैकः, अंशपरित्यागेनैकः,

[1] सामगाथर्क्षु,

विकृतानां तु संसर्गाज्जाता एकादश स्मृताः ।
स्यात्षड्जकैशिकी षड्जोदीच्यवा षड्जमध्यमा ॥ ८ ॥
गांधारोदीच्यवा रक्तगांधारी कैशिकी तथा ।
मध्यमोदीच्यवा कार्मारवी गांधारपञ्चमी ॥ ९ ॥
तथा ऽऽन्ध्री 'नन्दयन्तीति तद्धेतूनधुना ब्रुवे ।
षाड्जीगांधारिकायोगाज्जायते षड्जकैशिकी ॥ १० ॥

अपन्यासपरित्यागेनैकः, एवमेकैकपरित्यागे चत्वारो भेदाः । संपूर्णत्वग्रहपरित्यागेनैकः, संपूर्णत्वांशपरित्यागेनैकः, संपूर्णत्वापन्यासपरित्यागेनैकः, ग्रहांशपरित्यागेनैकः, ग्रहापन्यासपरित्यागेनैकः, अंशापन्यासपरित्यागेनैकः, एवं लक्षणद्वयपरित्यागे षड् भेदा विकृता भवन्ति । संपूर्णत्वग्रहांशपरित्यागेनैकः, संपूर्णत्वग्रहापन्यासपरित्यागेनैकः, संपूर्णत्वांशापन्यासपरित्यागेनैकः, ग्रहांशापन्यासपरित्यागेनैकः, एवं लक्षणत्रयपरित्यागे चत्वारो भेदा विकृता भवन्ति । लक्षणचतुष्टयपरित्याग एक एव भेदः । एवं षाड्ज्याः पञ्चदश भेदा भवन्ति । तेषु पूर्णताहीना अष्टौ, इतरलक्षणहीनाः सप्त । षाड्ज्याः षाडवत्वेनैवासंपूर्णत्वम । अन्यासां षाडवत्वेनौडुवितत्वेन च भेदाधिक्यं कथयितुमाह—**द्विधा स्युरिति** । पूर्णताहीना भेदाः षट्स्वरत्वेन पञ्चस्वरत्वेन च द्विविधाः । अत आर्षभ्यादिषु षट्सु जातिष्वष्टौ भेदा अधिका विकृता भवन्ति । अतः प्रत्येकं तासां त्रयोविंशतिर्विकृता भेदाः । एतासां मिलिता विकृतभेदास्त्रिपञ्चाशदधिकं शतं भवन्ति ॥ ४—७ ॥

(क०) उक्तविकृतभेदसंसर्गोत्पन्नानां व्यपदेशान्तरभाजां विकृतजातीनां संख्यामाह—**विकृतानां त्विति** । तुशब्दो भिन्नक्रमः—विकृतानां संसर्गाज्जातास्त्विति । उक्ता 'विकृता' शुद्धजातीनामेवावस्थाऽन्तराणि, एताः पुनस्तद्विकृतभेदसंसर्गोत्पन्नत्वान्न तथेति तुशब्दार्थः ॥ ता उद्दिश्य तासां निमित्तभूतं विकृतावस्थाऽऽपन्नषाड्ज्यादिसंसर्गं दर्शयति—**स्यात्षड्जकै-**

षाड्जिकामध्यमाभ्यां तु जायते षड्जमध्यमा ।
गांधारीपञ्चमीभ्यां तु जाता गांधारपञ्चमी ॥ ११ ॥
गांधार्यार्षभिकाभ्यां तु जातिरान्ध्री प्रजायते ।
षाड्जी गांधारिका तद्वद्धैवती मिलितास्त्विमाः ॥ १२ ॥
षड्जोदीच्यवतीं जातिं कुर्युः कार्मारवीं पुनः ।
उत्पादयन्ति नैषादीपञ्चम्यार्षभिका युताः ॥ १३ ॥
नन्दयन्तीं तु गांधारीपञ्चम्यार्षभिका युताः ।
गांधारी धैवती षाड्जी मध्यमेति युतास्त्विमाः ॥ १४ ॥
गांधारोदीच्यवां कुर्युर्मध्यमोदीच्यवां पुनः ।
एता एव विना षाड्ज्या पञ्चम्या सह कुर्वते ॥ १५ ॥
कुर्युस्ता रक्तगांधारीं नैषादी च न धैवती ।
आर्षभीं धैवतीं त्यक्त्वा पञ्चभ्यः कैशिकी भवेत् ॥ १६ ॥

शिकीत्यादिना पञ्चभ्यः कैशिकी भवेदित्यन्तेन। अत्राष्टादशसु जातिसंज्ञासु षाड्ज्यादीनां कासांचिदन्वर्थतया योगरूढता, कार्मारव्यादीनां तु कतिपयानां केवलरूढतैवेति मन्तव्यम् ॥ ८—१६ ॥

(सु०) विकृतसंसर्गाज्जाता एकादश जातीर्नित्यविकृताः कथयति—**विकृतानां त्विति**। एतासामेकादशानां विकृतानां जातीनां कारणभूता जातीः कथयति—**षाड्जीति**। षाड्जीगांधारिकाभ्यां षड्जकैशिकी जायते। षाड्जीमध्यमाभ्यां षड्जमध्यमा। गांधारीपञ्चमीभ्यां गांधारपञ्चमी। गांधार्यार्षभिकाभ्यामान्ध्री। षाड्जीधैवतीगांधारीभ्यः षड्जोदीच्यवती। नैषादीपञ्चम्यार्षभीभ्यः कार्मारवी। गांधारीपञ्चम्यार्षभीभ्यो नन्दयन्ती। गांधारीधैवतीषाड्जीमध्यमाभ्यो गांधारोदीच्यवा। गांधारीधैवतीमध्यमापञ्चमीभ्यो मध्यमोदीच्यवा। गांधारी-

चतस्रः षड्जशब्दिन्यो नैषादी धैवती तथा ।
आर्षभी चेति सप्तैताः षड्जग्रामस्य जातयः ॥ १७ ॥
शेषाः स्युर्मध्यमग्रामे पूर्णत्वाद्यधुनोच्यते ।
कार्मार्व्यथ गांधारपञ्चमी षड्जकैशिकी ॥ १८ ॥
मध्यमोदीच्यवेत्येता नित्यपूर्णाः प्रकीर्तिताः ।
षाड्जी च नन्दयन्त्यान्ध्री गांधरोदीच्यवेत्यमूः ॥ १९ ॥
संपूर्णषाडवाः प्राह चतस्रः काश्यपो मुनिः[1] ।
दशावशिष्टाः संपूर्णषाडवौडुविता मताः ॥ २० ॥

नैषादीमध्यमापञ्चमीभ्यो रक्तगांधारी । षाड्जीगांधारीमध्यमापञ्चमीनैषादीभ्यः कैशिकी ॥ ८—१६ ॥

(क०) सर्वासामपि जातीनां ग्रामविभागं दर्शयति—**चतस्र** इत्यादिना । अष्टादशसु जातिषु मध्ये यथायोगं संपूर्णत्वादिना साधर्म्यमाह—**पूर्णत्वादीत्या**दिना । पूर्णत्वादीत्यादिशब्देन षाडवत्वमौडुवत्वं च गृह्यते । नित्यपूर्णा नित्यं सदा पूर्णाः; न कदाचिदपि षाडवौडुवावस्थाऽऽपन्ना इत्यर्थः । संपूर्णषाडवाः, संपूर्णाश्च ताः षाडवाश्च । षाड्जीनन्दयन्त्यान्ध्रीगांधारोदीच्यवाश्चतस्रो जातयो भरतादिमतपर्यालोचनया संपूर्णत्वेन षाडवत्वेन च नियमिता इति निश्चित्य कथ्यन्त इत्यर्थः । एवं च सति यदा गाता ताः षाडवीकर्तुमिच्छति, तदा वक्ष्यमाणलक्षणानुसारेण षाड्ज्यां निषादलोपेन, नन्दयन्त्यान्ध्र्योः षड्जलोपेन गांधारोदीच्यवाया-मृषभलोपेन च षाडवत्वं नियतं द्रष्टव्यम् ॥ **दशावशिष्टा** इति । अवशिष्टा नित्यपूर्णाभ्यश्चतसृभ्यः संपूर्णषाडवाभ्यश्चतसृभ्यश्च व्यतिरिक्ता दश—

[1] सोढलात्मजः.

पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमाऽऽख्यासु जातिषु ।
स्वरसाधारणं प्रोक्तं मुनिभिर्भरतादिभिः ॥ २१ ॥

आर्षभी गांधारी मध्यमा पञ्चमी धैवती नैषादी षड्जोदीच्यवा षड्जमध्यमा रक्तगांधारी कैशिकी चेति । संपूर्णषाडवौडुविताः; संपूर्णाश्च षाडवाश्चौडुविताश्च ता इति कर्मधारयः; दशाप्येताः संपूर्णत्वादिव्यवस्थाऽऽपन्ना इत्यर्थः । तद्यथा—आर्षभी षड्जलोपात्षाडवा, सपलोपादौडुवा । गांधारीरक्तगांधारीकैशिक्यो रिलोपेन षाडवाः, रिधलोपेनौडुवाः । मध्यमापञ्चम्यौ गलोपेन षाडवे, निगलोपेनौडुवे । धैवतीनैषाद्यौ पलोपेन षाडवे, सपलोपेनौडुवे । षड्जोदीच्यवा रिलोपेन षाडवा, परिलोपेनौडुवा । षड्जमध्यमा निलोपेन षाडवा, निगलोपेनौडुवेति ॥ १७—२० ॥

(सु०) एतासां कियत्यः कस्मिन्ग्राम इत्यपेक्षायामाह—चतस्र इति । एतासां जातीनां मध्ये षड्जशब्दवत्यश्चतस्रो जातयः षाड्जी षड्जकैशिकी षड्जमध्यमा षड्जोदीच्यवा चेति, तथा नैषादी धैवत्यार्षभी चेत्येताः सप्त षड्जग्रामोत्पन्नाः; शेषा एकादश मध्यमग्रामोत्पन्नाः ॥ जातीनां पूर्णत्वषाडवत्वौडुवितत्वानि प्रतिज्ञाय कथयति—पूर्णत्वादीति । कार्मारवीगांधारपञ्चमीषड्जकैशिकीमध्यमोदीच्यवानां पूर्णत्वमेव, षाडवत्वमौडुवितत्वं च नास्ति । षाड्जीनन्दयन्त्यान्ध्रीगांधारोदीच्यवानां संपूर्णत्वं षाडवत्वं च विद्यते, औडुवितत्वं नास्ति । अवशिष्टानां दशानां संपूर्णत्वं षाडवत्वमौडुवितत्वं चास्ति ॥ १७—२० ॥

(क०) तत्र कासुचिज्जातिषु भरताद्युक्तं स्वरसाधारणप्रयोगे नियमं दर्शयति—**पञ्चमीत्यादिना** ॥ अनेनैव वचनेन पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमासु तिसृषु जातिषु यथायोगं षड्जमध्यमपञ्चमानामन्यतमस्यांशत्वे स्वरान्तरस्यांशत्वे चोभयत्र स्वरसाधारणे प्राप्ते, स्वरान्तरांशत्वपक्षनिवृत्त्यर्थं स्वर-

अंशेषु समपेष्वेतद्यथास्वनियमाद्भवेत्[1] ।
एतदल्पनिगास्वाहुः कम्बलाश्वतरादयः॥ २२ ॥
अल्पद्विश्रुतिके रागभाषाऽऽदावपि तन्मतम् ।
निगयोरंशयोः षड्जमध्यमायां न तद्भवेत् ॥ २३ ॥
विकृता एव तत्रापि स्वरसाधारणाश्रयाः ।

साधारणं परिसंख्याति—**अंशेषु समपेष्विति** । एतत्स्वरसाधारणम् । यथास्वनियमात्; स्वनियमः 'प्रयोज्यौ षड्जमुच्चार्य' इत्यादिनोक्तः, तमनतिक्रम्य । अत्रेयं व्यवस्था—पञ्चम्यां पञ्चमे ऽंशे, मध्यमाषड्जमध्यमयोः प्रत्येकं षड्जमध्यमपञ्चमेष्वंशेषु साधारणप्रयोग इति कम्बलाश्वतरादयः । एतत्स्वरसाधारणम् । काकल्यन्तरावित्यर्थः । अल्पनिगासु लोप्यनिषादगांधारासु जातिषु पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमाऽऽख्यासु । एतदुक्तं भवति—निषादगांधारयोरन्यतरस्मिन्नंशे ऽन्यस्य तत्संवादित्वेन लोप्यत्वाभावात्काकल्यन्तरप्रयोगो न कर्तव्य इति । अल्पद्विश्रुतिके लोप्यनिषादगांधारे । **रागभाषाऽऽदावपीति** । अत्र रागशब्देन ग्रामरागोपरागरागास्त्रयो ऽपि गृह्यन्ते; भाषाशब्देन भाषाविभाषाऽन्तरभाषास्तिस्रो गृह्यन्ते; आदिशब्देन पुना रागाङ्गभाषाऽङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गचतुष्टयं गृह्यत इति दशविधो ऽपि रागप्रपञ्चो गृहीतः । तत्रापिशब्देन न केवलमल्पद्विश्रुतिकासु जातिष्वेव, किं त्वल्पद्विश्रुतिके रागादौ सर्वत्रापीति द्योत्यते । तत्काकल्यन्तरसाधारणं मतं भरतादीनां संमतम् ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकेणाप्युदाहृत्य द्रढयन्नाह—**निगयोरंशयोरिति** । 'पञ्चमीमध्यमा-' इति भरतमतानुसारिणा वचनेन, 'एतदल्पनिगासु-' इति कम्बलाश्वतरादिमतानुसारिणा वचनेन चोपात्तासु

[1] यथास्वं नियमाद्भवेत्.

एकांशा नन्दयन्ती च मध्यमोदीच्यवा तथा ॥ २४ ॥
गांधारपञ्चमीत्येतास्तिस्रो द्व्यंशास्तु धैवती ।
गांधारोदीच्यवा चाथ पञ्चमीत्युदिता इमाः ॥ २५ ॥

पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमाषाड्जीषु चतसृषु षड्जमध्यमाया विकृतसंसर्गजत्वेन केवलविकृतत्वाच्छुद्धताया अभावे ऽपीतरासां तिसृणां शुद्धावस्थायां विकृतावस्थायां चाविशेषेण स्वरसाधारणे प्राप्ते नियमयति—**विकृता एवेति**। **तत्रापीति**। तत्र पञ्चमीमध्यमाषाड्जीषु तिसृषु। अयमभिसंधिः—षाड्ज्यादिषु शुद्धावस्थायां विकृतस्वरप्रयोगो न कर्तव्य इति ॥ २१—२३- ॥

(सु०) **पञ्चमीति**। पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमासु जातिषु स्वरसाधारणं प्रयोक्तव्यमित्युक्तं श्रीभरतादिभिः ॥ २१ ॥ **अंशेष्विति**। षड्जमध्यमपञ्चमेष्वंशेष्वेतत्स्वरसाधारणं नियमात्कर्तव्यम्। कथम्? यथास्वं स्वकीयं स्थानमनतिक्रम्य। यदा षड्जो ऽंशस्वरस्तदा षड्जसाधारणम, यदा मध्यमपञ्चमौ तदा मध्यमसाधारणमिति। एतत्स्वरसाधारणमल्पनिषादगांधारासु जातिषु भवतीति कम्बलाश्वतरादय आहुः। अल्पनिषादगांधारे रागभाषाऽऽदावपि स्वरसाधारणं प्रयोक्तव्यमिति तेषां कम्बलाश्वतरादीनां मतम् ॥ २२, २२- ॥ **निगयोरिति**। यदा षड्जमध्यमायां निषादगांधारावंशौ तदा तत्स्वरसाधारणं न प्रयोक्तव्यम्। प्रायस्तु विकृता एव स्वरसाधारणयोगिन्यः ॥ -२२, २३- ॥

(क०) अथाष्टादशसु जातिषु यथायोगमेकांशकादिसप्तांशकान्तं वक्ष्यमाणलक्षणांशस्वरसंबन्धकथनेन संभूतामंशसंख्यामवधारयति—**एकांशा** इत्यादिना **जातिष्वष्टादशस्विम** इत्यन्तेन। एकांशा एकः स्वरो ऽंशो यासा ताः। नन्दयन्तीमध्यमोदीच्यवागांधारपञ्चमीनां तिसृणां वक्ष्यमाणलक्षणानुसारेण प्रत्येकं पञ्चमो ऽंशो वेदितव्यः। **द्व्यंशास्त्विति**। धैवतीगांधारोदीच्यवापञ्चम्यो द्व्यंशाः। तत्र धैवत्यामृषभधैवतावंशौ; गांधारोदीच्यवायां षड्ज-

नैषाद्यार्षभिकाषड्जकैशिक्यस्त्र्यंशिका मताः ।
आन्ध्रीकार्मारवीषड्जोदीच्यवाश्चतुरंशिकाः ॥ २६ ॥
पञ्चांशा रक्तगांधारी गांधारी मध्यमा तथा ।
षाड्जीत्येताश्चतस्रः स्युः षडंशैकैव कैशिकी ॥ २७ ॥
सप्तांशा सूरिभिः षड्जमध्यमा परिकीर्तिता ।
इति त्रिषष्टिरंशाः स्युर्जातिष्वष्टादशस्विमे ॥ २८ ॥

मध्यमौ; पञ्चम्यामृषभपञ्चमौ । **त्र्यंशिका मता** इति । नैषाद्यार्षभिकाषड्ज-कैशिक्यस्त्र्यंशिकाः । तत्र नैषाद्यां निषादषड्जगांधारास्त्रयो ऽंशाः; आर्षभ्या-मृषभनिषादधैवताः; षड्जकैशिक्यां षड्जगांधारपञ्चमाः । **चतुरंशिका** इति। आन्ध्रीकार्मारवीषड्जोदीच्यवाश्चतुरंशिकाः । तत्रान्ध्र्यामृषभगांधारपञ्चम-निषादाश्चत्वारो ऽंशाः; कार्मारव्यामृषभपञ्चमधैवतनिषादाः; षड्जोदीच्य-वायां षड्जमध्यमधैवतनिषादाः । **पञ्चांशा** इति । रक्तगांधारीगांधारीमध्य-माषाड्ज्यश्चतस्रः पञ्चांशाः । तत्र रक्तगांधार्यां सगमपनिषादाः पञ्चांशाः; गांधार्यामपि तद्वत्; मध्यमायां सरिमपधाः; षाड्ज्यां सगमपधाः । **षडंशे**ति । एकैव कैशिकी षडंशा । तत्रर्षभव्यतिरिक्ताः षट् स्वरा अंशाः । **सप्तांशे**ति । षड्जमध्यमा सप्तांशा । तस्यां षड्जादयः सप्त स्वरा अंशाः स्युः ॥ -२४—२८ ॥

(सु०) अंशान्संख्याति—एकांशा इति। नन्दयन्तीमध्यमोदीच्यवागांधारि-पञ्चमीष्वेक एको ऽंशः; धैवतीगांधारोदीच्यवापञ्चमीषु द्वौ द्वावंशौ; नैषाद्यार्षभी-षड्जकैशिकीषु त्रयस्त्रयो ऽंशाः; आन्ध्रीकार्मारवीषड्जोदीच्यवासु चत्वारश्चत्वारो ऽंशाः; रक्तगांधारीगांधारीमध्यमाषाड्जीषु पञ्च पञ्चांशाः; कैशिक्येकैव षडंशा; षड्जमध्यमा सप्तांशा । एवमष्टादशसु जातिषु त्रिषष्टिरंशा भवन्ति । इयं तु संख्या जातीनां संपूर्णत्वे । षाडवत्वे तु सप्तचत्वारिंशदंशा भवन्ति । तदुक्तं

ग्रहांशतारमन्द्राश्च न्यासापन्यासकौ तथा ।
अपि संन्यासविन्यासौ बहुत्वं चाल्पता ततः ॥ २९ ॥
एतान्यन्तरमार्गेण सह लक्ष्माणि जातिषु ।
षाडवौडुविते क्वापीत्येवमाहुस्त्रयोदश ॥ ३० ॥

मतङ्गेन—"योज्याः सप्ताधिकास्ते च चत्वारिंशच्च षाडवे । अस्यार्थः—षाडवविधौ क्रियमाणे सप्तचत्वारिंशदंशा भवन्ति । कथम् ? चतसृणां जातीनां नित्यपूर्णानां नवांशाः पातनीयास्त्रिषष्टिमध्ये । एषु नवांशेषु पातितेषु चतुष्पञ्चाशदंशा अवशिष्यन्ते । तत्रापि षड्जमध्यमा षाड्जी षड्जोदीच्यवा कैशिकी रक्तगांधारीत्यासां सप्तांशा अपवादभूताः पातनीयाः । तेषु सप्तांशेषु पातितेषु सप्तचत्वारिंशदंशा भवन्ति ।" इति । औडुवविधौ तु त्रिंशदंशा भवन्ति । तदुक्तं मतङ्गेन—"तथा ऽपवादनिर्मुक्तास्त्रिंशदौडुविते तु ते । अस्यार्थः" पूर्ववत् । षोडशसु पातितेषु नित्यपूर्णषाडवानां द्वादश पातनीयाः । अन्ये चापवादभूताः पञ्च । एवं त्रिंशदौडुविते ते ऽंशा भवन्ति । तथा चाह भरतः—

'पञ्चस्वरमौडुवितं विज्ञेयं दशविधप्रयोगज्ञैः ।
त्रिंशत्प्रकारविहितं पूर्वोक्तं लक्षणं तस्य ॥'

इति । अपकृष्टध्रुवासु जातीनां चतुःस्वरप्रयोगो ऽप्युक्तो भरतेन—

'षट्स्वरस्य प्रयोगो ऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।
चतुःस्वरप्रयोगो ऽपि ह्यपकृष्टध्रुवास्वथ ॥'

इति ॥ २४—२८ ॥

(क०) अथ 'त्रयोदशविधं जातिलक्ष्म' इत्युद्देशे लक्ष्यत्वेनोपात्तजातिनिरूपणावसरे तदवयवत्वेन च प्राप्तांस्त्रयोदशापि ग्रहादीन्विभज्य क्रमेण लक्षयति—**ग्रहांशतारमन्द्राश्चेत्यादिना** । **षाडवौडुविते क्वापीति** । नित्यपूर्णाभ्यो ऽन्यासु यथायोगमित्यर्थः । यद्यपि भरतमतङ्गादिभिः संन्यासविन्यासयोर्विदार्याश्रितत्वादपन्यासे ऽन्तर्भावेणान्तरमार्गस्याप्यंशाद्यवय-

गीतादिनिहितस्तत्र स्वरो ग्रह इतीरितः ।
तत्रांशग्रहयोरन्यतरोक्तावुभयग्रहः ॥ ३१ ॥
यो रक्तिव्यञ्जको गेये यत्संवाद्यनुवादिनौ ।
विदार्यां बहुलौ यस्मात्तारमन्द्रव्यवस्थितिः ॥ ३२ ॥
यः स्वयं यस्य संवादी चानुवादी स्वरोऽपरः ।
न्यासापन्यासविन्याससंन्यासग्रहतां गतः ॥ ३३ ॥
प्रयोगे बहुलः स स्याद्वाद्यंशो योग्यतावशात् ।
बहुलत्वं प्रयोगेषु व्यापकं त्वंशलक्षणम् ॥ ३४ ॥

वानामन्योन्यसंघटनात्मकस्यांशादिसंबन्धाधीनसिद्धेः पृथगुद्देशो नापेक्षित इति दशकं जातिलक्षणमित्युक्तम्, तथाऽपि संन्यासविन्यासयोः पृथगवयवत्वेनान्तरमार्गस्य तु सत्स्वंशादिष्ववयवेषु तेन विना प्रयोगासिद्धेस्तस्यावश्यिकत्वाल्लक्षणेषु पृथगुद्दिश्य त्रयोदशेत्युक्तं ग्रन्थकारेण ॥ **गीतादिनिहित** इति । तत्र तेषु त्रयोदशसु मध्ये, गीतादिनिहितः, गीतस्य रञ्जकस्वरसंदर्भस्यादावुपक्रमे निहितः । गृहीत इति येन गीतं गृह्यत इति वा ग्रहः । तत्रांशग्रहयोरित्यत्र तत्रेति गीतगानलक्षण इत्यर्थः । अंशग्रहयोरन्यतरोक्तौ, यत्र क्वचिदंश एवोच्यते न ग्रहः, यत्र च ग्रह एवोच्यते न त्वंशः, तत्रोभयग्रह उभयोर्ग्रहांशयोर्ग्रहो ग्रहणं भवति । अयमर्थः—यत्र गीतलक्षणे यस्य स्वरस्यांशत्वमुक्तं नान्यस्य ग्रहत्वं तत्र तस्यैव ग्रहत्वमप्युक्तम्, यस्य च ग्रहत्वमुक्तं नान्यस्यांशत्वं तत्रापि तस्यैवांशत्वमप्युक्तमिति। एतेनैतदुक्तं भवति—यस्यां जातौ ये यावन्तोऽंशास्तत्र ते तावन्त एव ग्रहा इति । सर्वासु जातिषु ग्रहा अपि त्रिषष्टिरित्यर्थः । तथा चोक्तं भरतेन—

'त्रिषष्टिरंशा विज्ञेयास्तासां चैवांशवद् ग्रहाः', इति ।

मतङ्गेनापि—'सो ऽंशवत्त्रिषष्टिभेदभिन्नो बोद्धव्यः'' इति ॥ **यो रक्ती-त्यादंशलक्षणम्** । रक्तिव्यञ्जकत्वादिधर्मयुक्तो यः स्वरः स संगीतभागत्वादंश इति व्यपदिश्यते गेये । रक्तिव्यञ्जक इत्येतावत्युच्यमाने स्वरगतरक्ति-मात्रव्यञ्जकत्वं स्वरान्तराणामप्यविशिष्टमितीह स्वरसंदर्भभेदप्रतिनियतरक्ति-विशेषव्यञ्जकत्वस्य विवक्षितत्वाद्गेय इति विशेषणं यथा वाक्यार्थभूतरसा-दिव्यञ्जकत्वं विवक्षितान्यपरवाच्ये ऽसंलक्ष्यक्रमध्वनौ स्वार्थमभिदधतः पदस्य । यत्संवाद्यनुवादिनौ । यस्यांशत्वेन लिलक्षयिषितस्य[1] स्वरस्य । अस्मिँल्लक्षणे प्रतिवाक्यं यच्छब्दो विधेयांशस्वरपरः । संवाद्यनुवादिनौ पूर्वोक्तलक्षणौ स्वरौ विदार्यौ गीतखण्डे बहुलौ प्रचुरप्रयोगौ; यस्मात्तारमन्द्रव्यवस्थितिः, यम-वधिं कृत्वोत्तरस्वरारोहेण तारव्यवस्था ऽधस्तनस्वरावरोहेण मन्द्रव्यवस्था च भवति; यः स्वयं यस्य संवादी, यस्य वादिव्यपदेशवतः स्वस्य स्वयमेव कदाचित्संवादी च भवति; अत्र चकार एवार्थः संवाद्येवेति; अनुवादी स्वरो ऽपरः, यस्यानुवादी त्वपर एव स्वरो भवति, न कदाचिदपि स्वस्य स्वयमनुवादीत्यर्थः; यथा लोके राजा प्रयोजनवशात्कचिदमात्य-कृत्यकारी भवति न कदाचिदपि भृत्यकृत्यकारी, तद्वत्; यश्च न्यासापन्यास-विन्याससंन्यासग्रहतां गतः सन्प्रयोगे बहुलो भवति; तस्य न्यासादि-रूपापत्तिः प्रयोगबाहुल्ये हेतुः, स वादी योग्यतावशादंशः स्यात्। योग्यता नामात्र यथायोगं रक्तिव्यञ्जकत्वाद्युक्तलक्षणार्हत्वम् । तथा ऽऽह भरतः—

'रागश्च यस्मिन्वसति यस्माच्चैव प्रवर्तते ।
नेता च तारमन्द्राणां यो ऽत्यर्थमुपलभ्यते ॥
ग्रहापन्यासविन्याससंन्यासन्यासयोगतः ।
अनुवृत्तश्च यश्चेह सो ऽंशः स्याद्दशलक्षणः ॥'

[1] विवक्षितस्य.

इति । नन्वंशो ग्रह इति भरतादेशेन सर्वेष्वप्यंशधर्मेषु ग्रहस्य प्राप्तेषु ग्रहांशयोः को विशेष इति चेत्, उच्यते—ग्रहस्यांशातिदेशतस्तु प्राप्तं न केवलं वादित्वमेव धर्मः, अपि तु वादित्वादिचतुष्टयमपीति तयोर्भेद इति । यथोक्तं मतङ्गेन—'अंशो वाद्येव परं ग्रहस्तु वाद्यादिभेदभिन्नश्चतुर्विधः' इति ॥ दशानामपि लक्षणानां सप्तषष्टिरूपत्वाद्बहुलत्वमेवांशस्य नियतं लक्षणमित्याह— **बहुलत्वमिति** । प्रयोगे बहुलत्वं व्यापकमंशलक्षणमिति संबन्धः । **व्यापकमिति** । यो ऽंशः स बहुल इत्यविनाभावात् ॥ २९—३४ ॥

(सु०) त्रयोदशविधं जातिलक्षणं विभजते—**ग्रहांशेति** । '**षाडवौडुविते क्वापीति** । याः कार्मारव्यादयश्चतस्रो नित्यपूर्णास्ता विहायेत्यर्थः । ग्रहलक्षणं कथयति—**गीतादीति** । गीतस्य जात्यादेरादौ यः स्वरः प्रयुज्यते स ग्रह इत्युच्यते । **तत्रेति** । तत्र 'यः स्वरो ऽंशः स एव ग्रहः' इति नियमादंशग्रहयोरेकोक्तावुभयं लभ्यते । नन्वेवं तर्हि ग्रहांशयोः को भेदः? उच्यते— अंशो वाद्येव परम्; ग्रहस्तु वाद्यादिभेदभिन्नश्चतुर्विधः; अंशश्च रागजनकत्वात्प्रधानम्; ग्रहस्त्वप्रधानमिति तयोर्भेदः ॥ २९—३१ ॥ अंशलक्षणं कथयति—**यो रक्तिव्यञ्जक इति** । यो गीते रञ्जकत्वं व्यनक्ति, यस्य संवाद्यनुवादी च विदार्यां बहुलः । ननु विदारीशब्देन किमुच्यते? विदार्यते खण्ड्यते गीतं पदं वा यया सा विदारी । सा द्विविधा गीतविदारी पदविदारी चेति । सा विशेषेण तालाध्याये निरूपयिष्यते । यमवधिं कृत्वा मन्द्रतारव्यवस्था, यो वा यस्य संवाद्यनुवादी वा न्यासत्वमपन्यासत्वं विन्यासत्वं संन्यासत्वं ग्रहत्वं च प्राप्नोति, यस्य जात्यादिप्रयोगे बाहुल्यं, संवादंशश्चेत्युच्यते । **योग्यतावशादिति** । प्राधान्याद्वादिशब्दवाच्यत्वमन्यैर्लक्षणैरंशशब्दवाच्यत्वमिति । प्रयोगे बाहुल्यमेव मुख्यं लक्षणमंशस्येति कथयति—**बहुलत्वमिति** । ननु कथमस्यांशशब्दवाच्यत्वम्? अंशशब्देन भाग उच्यते; अयमपि जातिरागादिविभागकारित्वादंशशब्देनोच्यते, कारणे कार्यवदुपचारात् ॥ ३२—३४ ॥

मध्यमे सप्तके ऽंशः स्यात्तस्मात्तारस्थितात्परान् ।
स्वरांश्चतुर आरोहेदेष तारावधिः परः ॥ ३५ ॥
अर्वाक्तु कामचारः स्यात्तारे लुप्तो ऽपि गण्यते ।
आतारषड्जमारोहो नन्दयन्त्यां प्रकीर्तितः ॥ ३६ ॥

(क०) अथ तारव्यवस्थामाह—**मध्यमे सप्तके ऽंशः स्यादिति ।** मध्यमे सप्तके, मध्यस्थानस्थितेषु षड्जादिषु सप्तसु स्वरेष्वित्यर्थः । अंशः स्यात्, षड्जमध्यमग्रामयोः प्राधान्यात्प्राबल्याच्च यस्मिन्ग्रामे यश्चतुःश्रुतिको ऽंशः षड्जो वा मध्यमो वा भवेत् । तारस्थिताद् द्विगुणात्तस्मात्षड्जाद्वा मध्यमाद्वा परांश्चतुरः स्वरान् । मध्यमग्रामे तादत्तस्मादिति तारमध्यमपरामर्शे तस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तमारभ्येत्यर्थः । तेन सह परांश्चतुरो मपधनीनारोहेदित्यर्थः । षड्जग्रामे तु तस्मादिति तारषड्जपरामर्शे तस्मादित्यवधौ पञ्चमी । ततः परांश्चतुरः स्वरान्रिगमपानारोहेदिति । एष तारावधिः, एष उक्तप्रकारस्तारावधिः । परो निरतिशयः । कुतः ? मध्यमग्रामे तारनिषादात्परस्य स्वरस्यासंभवादेव ; षड्जग्रामे तु तारपञ्चमात्परयोर्धैवतनिषादयोः संभवे, शक्तौ च सत्यामपि तत्र प्रयोगे रक्तेरभावादिति ॥ **अर्वाक्त्विति ।** अर्वाङ्, न्यूनतारावधित्वेनोक्तयोर्निषादपञ्चमयोरधस्तात्तारे स्थितेषु यस्य कस्यचिदवधित्वे तु कामचारः, गातुरशक्तचेच्छया वा प्रवर्तनम् । **तारे लुप्तो ऽपि गण्यत** इति । तारे तारव्यवस्थाविषये । चतुर आरोहेदित्यत्र चतुर्षु मध्ये प्रयोगलक्षणवशादेकस्य स्वरस्य लोपे सत्यप्यारोहगणनायां सो ऽपि गृह्यते । नन्दयन्त्या जातेरपि मध्यमग्रामीणत्वात्तारव्यवस्थायां चतुःस्वरारोहे तारमध्यमस्य प्रारम्भावधित्वे प्राप्ते, तदपवादत्वेन तारषड्जस्य भरतादिमतात्परावधित्वं रुद्रटादिमतात्पूर्वावधित्वं च विहितमित्यभिसंधाय तन्त्रेणाह—**आतारषड्जमि**ति । परावधित्व आ तार-

षड्जात्तारषड्जपर्यन्तमारोहः प्रकीर्तितो भरतादिभिरित्यर्थः। यथा ऽऽह भरतः—

'तारगत्या तु षड्जं च कदाचिन्नातिवर्तते'

इति। तत्पूर्वावधित्वे त्वातारषड्जं तारषड्जमारभ्यारोहः सामान्यतः प्राप्तचतुर्थस्वरारोहः। सामान्यतः प्रकीर्तितो रुद्रटादिभिरित्यर्थः। यथा यावत्षड्जमेव तारगतिर्मध्यमस्याप्यत्र संवादित्वादनाशित्वाच्च तारगती रुद्रटेन कृता मध्यमस्येति न दोष इति मतङ्गोक्तम्। अयमाशयः—नन्दयन्त्या ह्यष्यकामूर्च्छनाऽन्वितत्वेन पञ्चमांशत्वान्मन्द्रव्यापकत्वेन तारगतेः संकोचस्त्वाचार्यैः कृत इति। सामान्या तारव्यवस्था तु भरतोक्ता। यथा—

'अंशात्तारगतिं विद्यादा चतुर्थस्वरादिह।
आ पञ्चमात्सप्तमाद्वा नातः परमिहेष्यते॥'

इति। तरतेर्णिजन्तात्तार्यत इति कर्मणि घञि दूरश्राव्यस्य मूर्धन्यस्य ध्वनेस्तार इति संज्ञा॥ ३५, ३६॥

(सु०) तारलक्षणं कथयति—मध्यम इति। मध्यसप्तकस्थितो योऽंशस्वरः, तस्मादेव तारस्थिताच्चतुःस्वरपर्यन्तमारोहणं कर्तव्यम्। अयमारोहे परोऽवधिरुक्तः। ततः परमारोहणं न कर्तव्यम्। अर्वाक्तु स्वेच्छया तारगतिः। तारे लुप्तोऽपि स्वरो ग्राह्यः। भरतेन चतुर्थपञ्चमसप्तमस्वरपर्यन्तं तारगतिरुक्ता। यदाह—

'अंशात्तारगतिं विद्यादा चतुर्थस्वरादिह।
आ पञ्चमात्सप्तमाद्वा नातः परमिहेष्यते॥'

इति। आतारेति। नन्दयन्त्यां तारषड्जपर्यन्तमेवारोहणं कर्तव्यम्। पूर्वोक्तस्यायमपवादः॥ ३५, ३६॥

मध्यस्थानस्थितादंशादामन्द्रस्थांशमाव्रजेत् ।
आमन्द्रन्यासमथ वा तदधःस्थरिधावपि ॥ ३७ ॥
एषा मन्द्रगतेः सीमा ततोऽर्वाक्कामचारिता ।
गीते समाप्तिकृन्न्यास एकविंशतिधा च सः ॥ ३८ ॥

(क०) **मध्यस्थानस्थितादिति।** अंशाद् ग्रामापेक्षया षड्जाद्वा मध्यमाद्वा । अत्रापि ल्यब्लोपे पञ्चमी—अंशमारभ्येति । आमन्द्रस्थांशं यथाग्रामं मन्द्रस्थानस्थितषड्जपर्यन्तं तादृशमध्यमपर्यन्तं वा । आङत्राभिविधौ । आव्रजेदागच्छेत् । अनेन मध्यस्थानस्थितस्यांशस्य प्रायेण प्रारम्भो गम्यते । जातिप्रयोगे षड्जमन्द्रव्यवस्थायामयमेकः पक्षः । अथ वा, आमन्द्रन्यासं मन्द्रस्थानस्थितन्यासस्वरपर्यन्तम् । आङभिविधौ । अत्र न्यासशब्देन ग्रामयोरन्तिमौ गांधारनिषादौ विवक्षितौ, न तु जात्यादिगीतसमापकः । तौ च व्यत्यासेन षाड्जग्रामिके प्रयोगे मन्द्रगांधारो न्यासः, माध्यमग्रामिके प्रयोगे मन्द्रनिषादो न्यास इति ग्रामयोर्मन्द्रावधी भवतः । अत्र लिङ्गं षड्जग्रामीणया ऽपि षड्जकैशिक्या मन्द्रगांधारस्य न्यासत्वदर्शनमिति द्वितीयः पक्षः । तदधःस्थरिधावपीति तृतीयः पक्षः । अत्रापिशब्दो विकल्पार्थो रिधौ वेति । तच्छब्देन ग्रामन्यासतया विवक्षितौ गांधारनिषादौ परामृश्येते । तयोरधःस्थौ रिधावित्यनेन क्रमेण ग्रामविवक्षया न्यासयोर्व्यत्यास एव दर्शितः । यथोक्तं भरतेन—"त्रिधा मन्द्रगतिरंशपरा न्यासपरा ऽपन्यासपरा चेति ।

"मन्द्रस्त्वंशात्परो नास्ति न्यासे तु द्वौ व्यवस्थितौ ।
गांधारन्यासलिङ्गेन दृष्टमृषभसेवनम् ॥"

इति । एषा पक्षत्रये ऽन्यतमाश्रया मन्द्रगतेर्मन्द्रस्थस्वरावरोहस्य सीमा ऽवधिः । तत उक्तावधेरर्वाङ् न्यूनतायां कामचारिता गातुरिच्छया ऽशक्त्या

षाड्ज्यादीनां तु सप्तानां न्यासः स्यान्नामकृत्स्वरः ।
द्वौ नामकारिणौ षड्जमध्यमायां तु तौ मतौ ॥ ३९ ॥
उदीच्यवात्रयं मान्तं निषगान्ता तु कैशिकी ।
कार्मारवी पञ्चमान्ता गान्ताः पञ्चापराः स्मृताः ॥ ४० ॥

वा ऽप्रवर्तमानत्वम् । 'मदी हर्षे' इत्यस्माण्णिजन्तान्मदयतीति कर्तरि रप्रत्यये रूपम् । ह्रस्वस्य ध्वनेर्मन्द्र इति संज्ञा ॥ अथ न्यासः—**गीते समाप्तिकृदिति** । गीते जात्यादिप्रयोगे समाप्तिकृन्निरपेक्षावसानकारी स्वरो न्यासः, न्यस्यते त्यज्यते येन गीतमिति करणे घञि न्याससंज्ञकः । स चाष्टादशसु जातिष्वेकविंशतिधा वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ३७, ३८ ॥

(सु०) मन्द्रं निरूपयति—मध्यस्थानेति । मन्द्रस्थानस्थितादंशस्वरान्मन्द्रांशस्वरपर्यन्तमवरोहणं कर्तव्यम्, मन्द्रन्यासस्वरपर्यन्तं वा, मन्द्रस्थानस्थर्षभधैवतपर्यन्तं वेति पक्षत्रयम् । एषा मन्द्रगतेः परा काष्ठोक्ता । अर्वाक्तु स्वेच्छया मन्द्रगतिः । न्यासलक्षणं कथयति—गीत इति । यस्तु गीतसमापको गीतस्य जात्यादेरन्ते तिष्ठति स न्यास इत्युच्यते । न्यस्यते त्यज्यते यस्मिन्येन वा गीतमिति स न्यासः । स चैकविंशतिप्रकारो भवति ॥ ३७, ३८ ॥

(क०) तदेव विवृणोति—**षाड्ज्यादीनामित्यादिना** । सप्तानां शुद्धानां विकृतभेदैश्च सहितानां नामकृदिति, षाड्ज्यां षड्ज आर्षभ्यामृषभ इत्येवम् । नान्य इति तुशब्दार्थः । **उदीच्यवात्रयमिति** । षड्जोदीच्यवा गांधारोदीच्यवा मध्यमोदीच्यवा च त्रिकं मान्तं मध्यमन्यासकम् । अपराः पञ्च षड्जकैशिकी रक्तगांधारी गांधारपञ्चम्यान्ध्री नन्दयन्ती चेति । स्मृताः, भरतादिभिरिति शेषः ॥ ३९, ४० ॥

(सु०) एकविंशतिप्रकारतामेव विशदयति—षाड्ज्यादीनामिति । षाड्ज्यादीनां सप्तानां नामस्वराः सप्त न्यासाः । षड्जमध्यमायाः षड्जमध्यमौ न्यासौ ।

अपन्यासस्वरः स स्याद्यो विदारीसमापकः ।
कार्मारव्यां च नैषाद्यामान्ध्रीमध्यमयोस्तथा ॥ ४१ ॥
आर्षभ्यां च स्वरा ये ऽंशास्ते ऽपन्यासाः प्रकीर्तिताः ।
उदीच्यवानां त्रितये ऽपन्यासौ षड्जधैवतौ ॥ ४२ ॥
मध्यमो रक्तगांधार्यां गांधार्यां षड्जपञ्चमौ ।
सनिपाः षड्जकैशिक्यां पञ्चम्यां निरिपाः स्मृताः ॥ ४३ ॥
रिपौ. गांधारपञ्चम्यां षाड्ज्यां गांधारपञ्चमौ ।
धैवत्यां रिमधाः प्रोक्ता नन्दयन्त्यां मपौ मतौ ॥ ४४ ॥
रिवर्ज्याः षट् च कैशिक्यां सप्तापीत्यूचिरे परे ।
सप्तस्वरापन्यासां तु भाषन्ते षड्जमध्यमाम् ॥ ४५ ॥
अत्र ये ऽन्त्या अपन्यासास्ते स्युरेकोनविंशतिः ।
सप्तत्रिंशत्परे ते च षट्पञ्चाशत्तु संयुताः ॥ ४६ ॥
कैशिक्यां सप्तपक्षे तान्सप्तपञ्चाशतं विदुः ।

षड्जोदीच्यवागांधारोदीच्यवामध्यमोदीच्यवानां मध्यमो न्यासः । कैशिक्या निषादपञ्चमगांधाराः । कार्मारव्याः पञ्चमः । अवशिष्टानां पञ्चानां गांधारो न्यासः । एवमेकविंशतिर्न्यासाः ॥ ३९, ४० ॥

(क०) अथापन्यासः—**अपन्यासस्वरः स स्यादि**त्यादिना **सप्तपञ्चाशतं विदुरि**त्यन्तेन निरूपितः स्पष्टः । अपन्यस्यते प्रयोगो येनेत्यपन्यासः। अपन्यसनं च न्यासत्वापगमे स्ववान्तरविच्छेदकारित्वान्न्यासवत्प्रतिभासनम् ॥ ४१–४६- ॥

(सु०) अपन्यासं लक्षयति—अपन्यास इति । यः स्वरो विदार्या गीतावयवस्य समापकः सो ऽपन्यासः । मतङ्गेनाप्युक्तम्—'यत्र समाप्तमिव

अंशाविवादी गीतस्याद्यविदारीसमाप्तिकृत् ॥ ४७ ॥
संन्यासो ऽंशाविवाद्येव विन्यासः स तु कथ्यते ।
यो विदारीभागरूपपदप्रान्ते ऽवतिष्ठते ॥ ४८ ॥
अलङ्घनात्तथा ऽभ्यासाद्बहुत्वं द्विविधं मतम् ।
पर्यायांशे स्थितं तच्च वादिसंवादिनोरपि ॥ ४९ ॥

गीतं प्रतिभासते सो ऽपन्यासः । स च विदारीमध्ये भवति । गीतशरीरमध्य इत्यर्थः ।' इति । अपन्यासान्परिगणयति—कार्मारव्यामिति । कार्मारवी-नैषाद्यान्ध्रीमध्यमाऽऽर्षभीणामंशा एवापन्यासाः । षड्जोदीच्यवागांधारोदीच्यवा-मध्यमोदीच्यवानां षड्जधैवतावपन्यासौ । रक्तगांधार्यां मध्यमः । गांधार्यां षड्ज-मध्यमौ । षड्जकैशिक्यां षड्जपञ्चमनिषादाः । पञ्चम्यां निषादर्षभपञ्चमाः । गांधारपञ्चम्यामृषभपञ्चमौ । षाड्ज्यां गांधारपञ्चमौ । धैवत्यामृषभमध्यमधैवताः । नन्दयन्त्यां मध्यमपञ्चमौ । कैशिक्यामृषभवर्जिताः षट् स्वरा अपन्यासाः । सप्तापि स्वरा इति केषांचिन्मतम् । षड्जमध्यमायां सप्त स्वराः । अत्रांशा एवा-पन्यासाः । त एकोनविंशतिः । अन्ये सप्तत्रिंशत् । मिलिताः षट्पञ्चाशत् । यदि कैशिक्यां सप्तापन्यासास्तदा सप्तपञ्चाशदपन्यासस्वरा भवन्ति ॥ ४१—४६- ॥

(क०) अथ संन्यासविन्यासौ—अंशाविवादी, यस्मिन्प्रयोगे यो ऽंशस्तस्याविरोधी संवादीत्यर्थः । गीतस्याद्यविदारीसमाप्तिकृत्प्रथमखण्डसमा-पकः । अनेनापन्यासस्यातिरिक्तविदारीविषयत्वं विज्ञेयम् । विन्यासः स तु कथ्यते । स इति वक्ष्यमाणपरामर्शः । अंशाविवादित्वमुक्तमेव । विदारी-भागरूपपदप्रान्ते, विदार्या भागरूपाणि वर्णालंकारादियुक्तस्य रागस्य वाक्यस्थानीयस्यावयवभूतानि पदवत्पदानि, तेषां स्वरसमुदायात्मनां प्रान्ते यो ऽवतिष्ठत इति संबन्धः । विवादिव्यतिरिक्तानां सर्वेषामपि स्वराणां संन्यासविन्यासत्वसंभवेन बहुत्वादेतयोः संख्या नोक्ता ॥ अथ बहुत्वम्—अलङ्घनादिति । लङ्घनमीषत्स्पर्शः स्वरस्य स्थानप्रयत्नकृतस्वरूपन्यूनता;

अल्पत्वं च द्विधा प्रोक्तमनभ्यासाच्च लङ्घनात् ।
अनभ्यासस्त्वनंशेषु प्रायो लोप्येष्वपीष्यते ॥ ५० ॥
ईषत्स्पर्शो लङ्घनं स्यात्प्रायस्तल्लोप्यगोचरम् ।
उशन्ति तदनंशे ऽपि कचिद्गीतविशारदाः ॥ ५१ ॥

तदभावो ऽलङ्घनम्; साकल्येन स्पर्श इति यावत् । इदमेकं बहुत्वम् । अभ्यासादावृत्तेः । नैरन्तर्येण वा सान्तरत्वेन वा स्वरस्य पुनः पुनरुच्चारणमावृत्तिः । इदमन्यद्बहुत्वम् । तच्च द्विविधं बहुत्वं पर्यायांशे वादिभूतांशाद्व्यतिरिक्तांशे, वादिसंवादिनोरपि स्थितम्, प्रयोक्तव्यमिति शेषः ॥ अथाल्पत्वम्—**अल्पत्वं चेति** । अनभ्यासाच्च लङ्घनादिति बहुत्वोक्तलक्षणविपर्ययः । अनभ्यासस्तु, आवृत्त्यभावेन सकृदुच्चारणरूपमल्पत्वं तु, अनंशेषु वादिपर्यायांशोभयव्यतिरिक्तेषु स्वरेष्विष्यते; लोप्येष्वपि षाडवौडुवकारिषु च प्राय इष्यते; प्राचुर्येण भवतीत्यर्थः ॥ ईषत्स्पर्श इति ग्रन्थस्तु विवृतार्थः ॥ ४७—५१ ॥

(सु०) संन्यासं लक्षयति—अंशाविवादीति । यः स्वरो ऽंशेन सहाविवादी सन्गीतस्याद्यां विदारीं समापयति स संन्यासः । मतङ्गेनाप्युक्तम्—'अंशस्य विवादी यो न भवति स प्रथमविदार्यामन्ते यदि प्रयुक्तो भवति तदा संन्यास इत्युच्यते' इति । विन्यासं लक्षयति—अंशाविवाद्येवेति—अंशेन सहाविवाद्येव यः स्वरो विदार्यंशरूपाणां पदानामन्ते तिष्ठति स विन्यासस्वरः । मतङ्गेनाप्युक्तम्—'एष एव तु संन्यासस्वरो यदा पदान्ते विन्यस्यते तदा विन्यासः; अत एवांशस्य संवाद्यनुवादी वा पदविदार्यन्ते भवतीत्युक्तम् ।' इति । बहुत्वं कथयति—अलङ्घनादिति । अन्यस्पर्शादभ्यासाच्च बहुत्वं द्विविधम् । तच्च बहुत्वं वादिसंवादिनोः पर्यायः । अलङ्घनाद्यस्य बहुत्वं स वादी; तद्यस्याभ्यासात्स संवादीत्यर्थः । अल्पत्वं चेति । अल्पत्वमप्यनभ्यासाल्लङ्घनाच्च द्विप्रकारम् । अनभ्यासस्त्वंशस्वरादन्येषु स्वरेषु कचिल्लोप्येष्वपीष्यते भरतादिभिः । लङ्घनादल्पत्वमित्युक्तम्; तत्र किमिदं लङ्घनमित्यपेक्षाया-

न्यासादिस्थानमुज्झित्वा मध्ये मध्ये ऽल्पतायुजाम् ।
स्वराणां या विचित्रत्वकारिण्यंशादिसंगतिः ॥ ५२ ॥
अनभ्यासैः क्वचित्क्वापि लङ्घनैरेव केवलैः ।
कृता सा ऽन्तरमार्गः स्यात्प्रायो विकृतजातिषु ॥ ५३ ॥
षडवन्ति प्रयोगं ये स्वरास्ते षाडवा मताः ।
षट्स्वरं तेषु जातत्वाद्गीतं षाडवमुच्यते ॥ ५४ ॥

माह—ईषत्स्पर्श इति । सकृदुच्चारणं लङ्घनम् । तत्प्रायो लोप्येषु स्वरेषु भवेत् । अंशस्वरादन्येष्वपि स्वरेषु लङ्घनं भवतीति केषांचिन्मतम् ॥ ४७—५१ ॥

(क०) अथान्तरमार्गः—न्यासादिस्थानमिति । न्यासादिस्थानम्, न्यासादीनां न्यासापन्यासविन्याससंन्यासग्रहांशानां स्थानं गीतस्यान्त्यप्रदेशाद्युज्झित्वा विहाय । मध्ये मध्य इति मध्यानां बहुत्वाद्वीप्सायां द्विर्वचनम् । तेनोक्तन्यासादीनां द्वयोर्द्वयोर्मध्य इत्युक्तं भवति । तत्राल्पतायुजामुक्तद्विविधाल्पत्वभाजां स्वराणां या ऽंशादिसंगतिः, अंशग्रहापन्यासादिभिः सह संगतिरारोहादिना संघटना विचित्रत्वकारिणी स्वरसमुदायात्मकतानवैचित्र्यकारिणी भवति, क्वचित्केवलैरनभ्यासैः क्वापि लङ्घनैरेव तत्तद्गीतरक्तिवशात्कृतोत्पादिता सा ऽन्तरमार्गः स्यात् । सो ऽपि विकृतजातिषु प्रायः स्यात्; शुद्धजातिषु तु कादाचित्क इत्यर्थः ॥ ५१, ५३ ॥

(सु०) अन्तरमार्गं लक्षयति—न्यासादीति । न्यासापन्यासविन्याससंन्यासग्रहांशस्थानं परित्यज्य मध्ये मध्ये ऽल्पानां स्वराणां भङ्गिविशेषकारिणी क्वचिदनभ्यासैः क्वचित्केवलैर्लङ्घनैरेव या विहिता ऽंशादिभिः सह संगतिः सा ऽन्तरमार्ग इत्युच्यते । सा प्रायशो या विकृता जातयस्तन्निष्ठैव भवति ॥५२, ५३॥

(क०) अथ षाडवम्—षडवन्तीति । ये षट् स्वराः शुद्धा विकृता वा प्रयोगं जात्यादिकमवन्ति रक्षन्ति, प्रवर्तयन्तीत्यर्थः ; ते स्वराः षडवाः ।

वान्ति यान्त्युडवो ऽत्रेति व्योमोक्तमुडुवं बुधैः।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्भवा ॥ ५५ ॥
औडुवी सा ऽस्ति येषां च स्वरास्ते त्वौडुवा मताः।
ते संजाता यत्र गीते तदौडुवितमुच्यते ॥ ५६ ॥
तत्संबन्धादौडुवं च पञ्चस्वरमिदं विदुः।

'अव रक्षणे' इत्यस्मात्पचाद्यच्यवा इति रूपम्। षट् च ते ऽवाश्चेति कर्मधारयः। तेषु षडवेषु जातत्वात्षट्स्वरं गीतं षाडवमुच्यत इति योजना। तेषु जातत्वादित्यनेन षडवशब्दात् 'तत्र जातः' इत्यणि षाडवमिति रूपम्। अयमर्थः—सप्तसु स्वरेषु लक्षणवशादेकस्मिंस्त्यक्ते, तदितरषट्स्वरप्रयोगप्रपञ्चवशाज्जातं गीतं षाडवव्यपदेशवदिति ॥ अथौडुवितम्—**वान्तीति**। यान्तीति 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्मान्निष्पन्नस्य वान्तीत्यस्यैव गत्यर्थतोक्तिः। अत्रोडवो नक्षत्राणि वान्ति गच्छन्तीति वाधातोः 'सुपि स्थः' इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्यय उडुवमिति व्योमाकाशमुक्तम्। तच्चोडुवं भूतेषु पृथिव्यादिमहाभूतेषु, गुणबाहुल्येनाभ्यर्हितत्वात्सृष्टिक्रमप्रातिलोम्येन पृथिव्यादिपरिगणनायां पञ्चमं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानीति। पञ्चसंख्या पञ्चेति संख्या तदुद्भवा तदुद्भवद्रव्याश्रिता सत्यौडुवीत्युच्यते। उडुवशब्दात् 'तत्र जातः' इत्यणि स्त्रियाम् 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीपि रूपमित्यर्थः। सा चौडुवी संख्या येषां तत्र तत्र नियतस्वरद्वयलोपे सत्यवशिष्टानां प्रयोगप्रवर्तकानां स्वराणामस्ति, ते तु पञ्च स्वरा औडुवा मताः। तदस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे शैषिके ऽणि सतीत्यर्थः। जातं त्विति तुशब्देन येषामिति यच्छब्दतात्पर्येणोक्ता एव, न तु संपूर्णे षाडवे वा शते पञ्चाशन्न्यायेन यथाकथंचित्संभवन्तः पञ्चापीति गम्यते। त औडुवा यत्र गीते संजातास्तद्गीतमौडुवितमुच्यते। औडुवशब्दात् 'तदस्य संजातम्-' इत्यादि-

क्रमादल्पाल्पतरते षाडवौडुवकारिणोः ॥ ५७ ॥
संपूर्णत्वदशायां स्तः पञ्चम्यां तु विपर्ययः ।

नेतच्प्रत्यये सतीत्यर्थः ॥ **तत्संबन्धादिति** । पञ्चस्वरमिदं गीतम् , तत्संबन्धात् , तच्छब्देनौडुवाः परामृश्यन्ते, तेषामौडुवानां संबन्धीति संबन्धमात्रविवक्षायाम् 'तस्येदम्' इत्यणप्रत्यय औडुवमिति च विदुः ॥ ५४—५६- ॥

(सु०) षाडवं लक्षयति—**षड्वन्तीति** । षण्मिलित्वा ये प्रयोगं जात्यादिकमवन्ति रक्षन्ति, ते षडवाः स्वराः । षडवेषु जातं षाडवम् । जातार्थे ऽण्प्रत्ययः । औडुवं लक्षयति—**वान्तीति** । उडवो नक्षत्राणि वान्ति यान्त्यस्मिन्नित्युडुवं व्योम । तच्च भूतेषु पञ्चमम् । तेन पञ्चसंख्या लक्ष्यते । औडुवी संख्या विद्यते येषां स्वराणां त औडुवाः पञ्च स्वराः । ते जाता यत्र गीते तदौडुवितमुच्यते । जातार्थ इतच्प्रत्ययः । तत्संबन्धात्पञ्चस्वरमौडुवं विदुर्बुधा भरतादयः ॥ ५४—५६- ॥

(क०) पूर्वं द्विविधस्याप्यल्पत्वस्य सामान्येन प्रायो लोप्यविषयत्वमुक्त्वेदानीं तस्यैव कदाचिल्लोप्यविशेषव्यवस्थां दर्शयति—**क्रमादिति** । अल्पाल्पतरते, अल्पश्चाल्पतरश्चाल्पाल्पतरौ स्वरौ, तयोर्भावावल्पाल्पतरते ; अत्र द्वंद्वान्ते श्रुतस्य तलः प्रत्येकमभिसंबन्धो ऽल्पता ऽल्पतरता चेति ; अल्पता ऽनभ्यासः, अल्पतरता लङ्घनम् ; संपूर्णत्वदशायां यासां जातीनां संपूर्णत्वाद्यवस्थात्रयं संभवति, तासां संपूर्णत्वावस्थायामेव ते षाडवौडुवकारिणोः क्रमात्स्तः ; षाडवकारिणः स्वरस्याल्पता, औडुवकारिणः स्वरस्याल्पतरतेति प्रयोज्ये भवतः । यासां जातीनां तु संपूर्णत्वषाडवत्वाख्यावस्थाद्वयमेव, तासु षाडवकारिणो ऽल्पतैव, औडुवकारिणो ऽभावादल्पतरता न स्यात् ; यास्तु नित्यपूर्णास्तासु लोप्यस्वराभावादल्पत्वमनंशविषयमेवेत्यवगन्तव्यम् । अल्पत्वप्रयोगे कृतस्य नियमस्य कचिद्विधिना बाधं दर्शयति—**पञ्चम्यां त्विति** ।

वचनं विधिरप्राप्ताविहाल्पत्वबहुत्वयोः ॥ ५८ ॥
परिसंख्या द्वयोः प्राप्तावेकस्यातिशयाय यत् ।

तुशब्दो ऽत्रेतरजातिवैलक्षण्यद्योतनार्थः । विपर्ययो ऽन्यथाभावः । एतदुक्तं भवति—अवस्थात्रयवत्याः पञ्चम्याः पूर्णत्वलक्षणे 'सगमाः स्वल्पका मताः' इत्यनेन वक्ष्यमाणेन षड्जमध्यमयोरषाडवौडुवकारित्वादप्राप्तौ 'क्रमाद्गेन निगाभ्यां च षाडवौडुविता मता' इति षाडवकारित्वाद्गांधारे प्राप्तौ च संभूय त्रयाणामल्पत्ववचनेन निषादे ऽप्यौडुवकारित्वेन बहुत्वस्य प्राप्तौ 'ऋषभपञ्चमनिषादा अपन्यासाः' इति बहुत्ववचनेन च नियमस्य बाधः, यथा 'प्राङ्मुखो ऽन्नानि भुञ्जीत' इत्यस्य लक्ष्मीव्रते 'संपत्कामः पश्चिमाशामुखाशी' इत्येन वचनेन । ननु विषयव्यवस्थया सर्वजातिषु नियतस्याल्पत्वस्य पञ्चम्यां कथं विपर्यय इत्यत आह—**वचनं विधिरि**ति । इह पञ्चम्यामल्पत्वबहुत्वयोः स्वरधर्मयोरप्राप्तौ; अत्र षाडवौडुवकारिणोः षड्जमध्यमयोरल्पत्वस्य, औडुवकारिणि निषादे बहुत्वस्य चाप्राप्तौ सत्याम्; वचनम्, 'दौर्बल्यं चात्र विज्ञेयं षड्जगांधारमध्यमैः' इति षड्जमध्यमयोः साक्षादल्पत्वस्य, 'सनिषादावपन्यासौ' इत्यपन्यासलिङ्गेन निषादे बहुत्वस्य च भरतोक्तमेतद्वचनं विधिः 'प्रातः संध्यामुपासीत' इति वचनवत् । विधीयते ऽनेनेति करणे 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्यये सति विधिरिति रूपम् । ननु षड्जमध्यमयोरप्राप्तावल्पत्ववचनं निषादे ऽप्यप्राप्तौ बहुत्ववचनं विधिरस्तु; इह षाडवकारित्वेनाल्पत्वविषये गांधारप्राप्तौ सत्यामपि पुनरल्पत्वविधानं किमितीत्याशयवानाह—**परिसंख्ये**ति । द्वयोः, इह षाडवौडुवकारिणोर्गांधारनिषादयोर्द्वयोः प्राप्तावल्पत्वधर्मितया प्राप्तौ सत्याम्, एकस्य तयोरेकस्य—गांधारस्य, अतिशयाय रक्तिविशेषाय यदल्पत्ववचनम्, परिसंख्या, सा परिसंख्या भवतीत्यर्थः । यत्तदोः संबन्धस्य नित्यत्वादत्र

अथ प्रत्येकमेतासां जातीनां लक्ष्म कथ्यते ॥ ५९ ॥

सेति तच्छब्दाध्याहारः कर्तव्यः। परिसंख्योदाहरणं यथा—'इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इति। चयनप्रकरणे 'इमामगृभ्णन्-' इति मन्त्रे रशनालिङ्गेन प्राप्तयोरश्वगर्दभाभिधान्योः 'तस्माद्-श्वाद्गर्दभो ऽश्वतरः' इति निकृष्टाया गर्दभाभिधान्या अश्वाभिधानी श्रेयसीत्येवैकस्या अतिशयाय 'इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य' इति मन्त्रानुवादेन 'अश्वाभिधानीमादत्ते' इति यत्तदर्थं शास्त्रवचनं परिसंख्या, तद्वत्। परिसंख्याया इतरपरिवर्जनफलत्वादिहापि निषादस्याप्यल्पत्वनिषेधः फलम् ॥ -५७—५८- ॥

(सु०) क्रमादिति। षाडवौडुवकारिणौ यौ स्वरौ तयोः संपूर्णत्वदशायां क्रमादल्पाल्पतरते ज्ञातव्ये। यस्य लोपेन षाडवत्वं तस्य स्वरस्य संपूर्णत्वदशायामल्पत्वम्; यस्य च लोपेनौडुवत्वं तस्य संपूर्णत्वदशायामल्पतरत्वम्। पञ्चम्यां तु जातौ विपर्ययः—यस्य लोपेन षाडवत्वं तस्याल्पतरत्वम्, यस्य लोपेनौडुवत्वं तस्याल्पत्वमिति। वचनमिति। 'क्रमादल्पाल्पतरते' इत्यनेन न्यायेनाल्पत्वबहुत्वयोरप्राप्तौ सत्यां यद्वचनं स विधिः, अप्राप्तप्रापकत्वात्। द्वयोः प्राप्तावेकस्य वचनं परिसंख्या। तद्वचनमेकस्यातिशयाय। विधिपरिसंख्ययोर्लक्षणमुक्तं भट्टाचार्यैः—

'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥'

इति ॥ -५७—५८- ॥

(क०) ग्रहादीनां त्रयोदशानां जातिलक्षणानां प्रत्येकमन्वर्थतया स्वरूपं निरूप्य, तानि षाड्ज्यादिषु सप्तसु शुद्धविकृतान्योन्यसंसर्गजातासु षड्जकैशिक्यादिष्वेकादशसु चेत्यष्टादशसु जातिषु क्रमेण प्रत्येकं यथासंभवं

षाड्ज्यामंशाः स्वराः पञ्च निषादर्षभवर्जिताः ।
निलोपात्षाडवं सोऽत्र पूर्णत्वे काकली क्वचित् ॥ ६० ॥
सगयोः सधयोश्चात्र संगतिर्बहुलस्तु गः ।
गांधारेऽंशे न नेर्लोपो मूर्च्छना धैवतादिका ॥ ६१ ॥

योजयित्वा सप्रस्तारं दर्शयितुमाह—**अथ प्रत्येकमित्यादिना** । प्रत्येकमेकस्यामेकस्याम् । यथाऽर्थे वीप्सायामव्ययीभावः । तासु षाड्ज्यां निषादर्षभवर्जिताः पञ्च स्वराः सगमपधा अंशाः । ते पर्यायेण वादिनो ग्रहाश्च भवन्तीत्यर्थः । निलोपान्निषादपरित्यागात्षाडवं षट्स्वरप्रयोगः, कार्यमिति शेषः । स निषादः, अत्र षाड्ज्यां पूर्णत्वे संपूर्णावस्थायां क्वचित्षड्जस्य वादित्वे विकृतदशायां काकली भवति । **सगयोः सधयोश्चात्र संगतिरिति** । अत्र षड्जस्य गांधारेणैकान्तरितेन तादृशेनैव धैवतेन च यथारक्ति संबन्धः सगसगसधेति गसगसधसेति वा कार्यः; गस्तु गांधारस्तु बहुल इति । यद्यपि 'निगावन्यविवादिनौ' इति विवादित्वाद्गांधारस्याप्राप्तं बहुत्वम्, तथाऽपि 'गांधारस्य च बाहुल्यम्' इति मुनिवचनाद्विधीयत इति तुशब्दार्थः । गांधारेऽंशे न नेर्लोपः । निषादस्य गांधारसंवादित्वादंशसंवादिनो लोपाभावादिति भावः । एतेनावस्थाद्वयवत्या अप्यस्याः षाड्ज्या गांधारस्यांशत्वे निलोपप्रतिषेधेन षाडवापवादात्पूर्णताऽवस्थैवेत्युक्तं भवति । अतोऽस्याः समपधेषु चतुर्ष्वंशेषु संपूर्णत्वषाडवत्वाख्यावस्थाद्वयं व्यवस्थितम् । षड्जेऽंशेऽपि तस्यैव ग्रहापन्यासत्वात्केवलाशुद्धतायां पूर्णतैवेत्यस्याः पूर्णतायां षडंशाः षाडवत्वे चत्वार इति मतङ्गोक्ता दशांशा वेदितव्याः । एवमवस्थाऽऽपन्नांशसंख्या जात्यन्तरेष्वप्यूह्या । मूर्च्छना धैवतादिका; अस्यां षाड्जग्रामिकतया धैवतादिकोत्तरायता मूर्च्छना, न तु मध्यमग्रामीणा पौर-

त्रिधा तालः पञ्चपाणिरत्र चैककलाऽऽदिकः ।
क्रमान्मार्गाश्चित्रवृत्तिदक्षिणा गीतयः पुनः ॥ ६२ ॥
मागधी संभाविता च पृथुलेति क्रमादिमाः ।
नैष्क्रामिकध्रुवायां च प्रथमे प्रेक्षणे स्मृतः ॥ ६३ ॥

वीत्यर्थः । अस्यां तालमार्गगीतिविनियोगानां नियमं दर्शयति—**त्रिधा ताल** इत्यादिना । अत्र षाड्ज्याम्, एककलाऽऽदिकः, एककलो द्विकलश्चतुष्कल इति त्रिधा च पञ्चपाणिः षट्पितापुत्रकः, प्रयोक्तव्य इति शेषः । क्रमान्मार्गा इत्यनेनैककले पञ्चपाणौ चित्रो मार्गो मागधी गीतिः, द्विकले वार्त्तिको मार्गः संभाविता गीतिः, चतुष्कले दक्षिणो मार्गः पृथुला गीतिरिति क्रमो दर्शितः । अत्र षाड्ज्यामित्युपलक्षणम् । जात्यन्तरेष्वपि तालान्तरेष्वप्येककलत्वादीनां योजना कर्तव्या, उत्तरत्र 'योक्ता ऽस्माभिः कलासंख्या' इत्यादिना सामान्येन वक्ष्यमाणत्वात् । तालादीनां लक्षणं तु स्वप्रकरणे वक्ष्यते । तथा प्रथमे प्रेक्षणे नैष्क्रामिकध्रुवायां च विनियोगः स्मृत इति योजना । प्रथमप्रेक्षणे नाटकादीनां प्रथमाङ्के । **नैष्क्रामिकध्रुवायामिति** । ध्रुवासामान्यलक्षणं तावद्भरतोक्तम्—

'यानि चैवं निबद्धानि च्छन्दोवृत्तिविधानतः ।
मुखप्रतिमुखादीनि गीताङ्गान्येव सर्वशः ॥
यदात्मकानि तानि स्युर्ध्रुवासंज्ञानि नाटके ।'

इति । तद्विशेषाश्च—

'प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीया ऽऽक्षेपिकी स्मृता ॥
प्रासादिकी तृतीया च चतुर्थी चान्तरा ध्रुवा ।
नैष्क्रामिकी तु विज्ञेया पञ्चमी तु ध्रुवा बुधैः ॥'

विनियोगो द्वादशात्र कला अष्टलघुः[1] कला ।

इति प्रवेशाद्यर्थसूचनादेतासामन्वर्थता ज्ञेया । अपकृष्टे ताडिताऽऽदयो गुरुलघ्वक्षरोभयप्रायास्त्रिविधा अपि ध्रुवाजातयः प्रावेशिक्यादीनामेवावान्तरभिदाः । एतासां सतालत्वमेव पदमधिकृत्योक्तम् 'सतालं च ध्रुवाऽर्थेषु निबद्धम्' इति । तत्रैव स्मृतम् 'अनिबद्धाक्षराणि स्युस्तेनेनप्रभृतीनि च[2]' इति । 'तत्राङ्कान्ते निष्क्रमणे भवेत्त्र्यश्रावसानिकी' । अस्याः प्रस्तुतार्थनियोगः—

'निष्क्रामोपगतगुणां विद्यान्नैष्क्रामिकीं तां तु ।'

'अथोत्तमानां कर्तव्या चतुरश्रावसानिकी ।
अधमानां तु कर्तव्या ध्रुवा त्र्यश्रावसानिकी ॥'

नैष्क्रामिकी—'त्र्यश्रे विरामस्त्रिकलश्चतुरश्रे चतुष्कलः ।
प्रावेशिक्यां ध्रुवायां तु नैष्क्रामिक्यां तथैव च ॥'

इति । एवं तत्तत्तालविशेषनियतायां नैष्क्रामिक्यां ध्रुवायां विनियोगः । ध्रुवापदानामेतज्जात्युक्तस्वरसंदर्भेण योजनं नाट्याङ्गत्वेन । चकारात्स्वातन्त्र्येणापि ब्रह्मप्रोक्तपदैरन्यैर्वा शंकरस्तुतावेव विनियोगः समुच्चीयते । स्मृतः, भरतादिभिरिति शेषः । **द्वादशात्र कला** इति । अत्र षाड्ज्यां कलाः कालविशेषा द्वादश, अत्रोक्तस्य पञ्चपाणेर्यथाऽक्षरत्वे द्वादशमात्रिकत्वात् । कलाशब्देन प्रतीतस्य कालविशेषस्य ध्रुवाऽऽदिमार्गभेदाश्रितत्वेनानेकरूपत्वादिह किंप्रमाणो विवक्षित इत्याकाङ्क्षायामाह—**अष्टलघुः कलेति** । अत्र लघुशब्देन पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमितः कालो विवक्ष्यते । तादृशा अष्टौ लघवो यस्याः कलायाः सा ऽष्टलघुः । एतेनात्र कला दक्षिणमार्गाश्रितेति

[1] अष्टगुरुः

[2] स्युर्यान्यजातिकृतानि तु.

अस्यां षाड्ज्यां षड्जो न्यासः। गांधारपञ्चमावपन्यासौ। वराटी दृश्यते। अस्याः प्रस्तारः—

१. षाड्जी

१.	सा	सा	सा	सा	पा	निध	पा	धनि
	तं	·	भ	·व	ल	ला		ट

गम्यते। तथा च वक्ष्यति—'योक्ता ऽस्माभिः कलासंख्या सा दक्षिणपथे स्थिता' इति। अतो ऽत्र चतुष्कलस्य पञ्चपाणेर्द्विरावृत्तिरवगन्तव्या। यदा तु वृत्तिमार्गाश्रयणेन चतुर्विंशतिः कलास्तदा द्विकलपञ्चपाणेश्चतुरावृत्तयः। यदा पुनश्चित्रमार्गाश्रयणेनाष्टाचत्वारिंशत्कलास्तदा यथाऽक्षरपञ्चपाणेरष्टावृत्तयः। एवं तालान्तरमप्यूह्यम् ॥-५९—६३- ॥

(सु०) अथैतासां जातीनां प्रत्येकं लक्षणं कथयितुं प्रतिजानीते—अथेति। षाड्जीलक्षणं कथयति—षाड्ज्यामिति। षाड्ज्यां षड्जगांधारमध्यमपञ्चमधैवता अंशाः। तेषां च विकल्पेनांशत्वम्, 'गांधारे ऽंशे न नेर्लोपः' इति वक्ष्यमाणत्वात्। मतङ्गेनाप्युक्तम्—'इति त्रिषष्टिरंशाः स्युस्तेषामेकैकशो ऽंशता' इति। निषादलोपेन षाडवम्। स निषादः पूर्णत्वे काकली। षड्जगांधारयोः षड्जधैवतयोश्च संगतिः। गांधारस्य बाहुल्यम्। गांधारो यदा ऽंशस्तदा निर्लोपात्षाडवं नास्ति। धैवतादिर्मूर्च्छना। पञ्चपाणिः षट्पितापुत्रक एककलो द्विकलश्चतुष्कलश्चात्र तालः। यदैककलस्तदा चित्रो मार्गः; यदा द्विकलस्तदा वार्त्तिकः; यदा चतुष्कलस्तदा दक्षिणो मार्ग इति। गीतयः पुनः—यदा चित्रो मार्गस्तदा मागधी; यदा वार्त्तिकस्तदा संभाविता; यदा दक्षिणस्तदा पृथुला। प्रथमे प्रेक्षणे नैष्क्रामिकध्रुवायां विनियोगः। अत्र द्वादश कलाः। कलायामष्टौ गुरवः ॥ -५९—६३- ॥

(क०) अस्यां षाड्ज्यां षड्जो न्यास इति वदतो ऽयं भावः—अस्यां षाड्ज्यां विकृतावस्थासु ग्रहादीनामनियमत्वे ऽपि नामस्वरस्यैव

२.	री	गम	गा	गा	सा	रिग	धस	धा
	न	य	नां		बु	जा		धि
३.	रिग	सा	री	गा	सा	सा	सा	सा
	कं							
४.	धा	धा	नी	निस	निध	पा	सां	सां
	न	ग	सू		नु	प्र	ण	य
५.	नी	धा	पा	धनि	री	गा	सा	गा
	के		लि		स	मु		द्भ
६.	सा	धां	धंनिं	पां	सा	सा	सा	सा
	वं							
७.	सा	मा	गा	सा	मा	पा	मा	मा
	स	र	स	कु	त	ति	ल	क
८.	सा	गा	मा	धनि	निध	पा	गा	रिग
	पं			का	नु	ले	प	
९.	गा	गा	गा	गा	सा	सा	सा	सा
	नं							
१०.	धां	सा	री	गरि	सा	मा	मा	मा
	प्र	ण	मा		मि	का		म
११.	धा	नी	पा	धनि	री	गा	री	सा
	दे		हें		ध	ना	न	
१२.	रिग	सा	री	गा	सा	सा	सा	सा
	लँ							

न्यासत्वं शुद्धायां विकृतासु च नियतमिति । गांधारपञ्चमावपन्यासाविति विकृतावस्थामाश्रित्योक्तिः । शुद्धतायां तु नामस्वरस्य षड्जस्य चापन्यासत्वं

कर्तव्यम् । यदाह मतङ्गः—'शुद्धत्वे षड्जश्चापन्यासः' इति । **वराटी दृश्यत** इति । यदा विकृतावस्थायामपि काकलीप्रयोगस्तदा वराटी प्रतीयते । अन्यदा वराट्येकदेशप्रतीतिरेवेत्यर्थः । प्रस्तार इह कलासु स्वरसंनिवेशः; क्रियत इति शेषः । तत्र षड्जग्रामे शुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां तावन्मध्यस्थानस्थितः षड्जः पञ्चलघ्वक्षरोच्चारमितलघुकालश्चतुर्वारमावर्त्यते; ततस्तत्स्थान एव पञ्चमो लघुकाल एकः; ततस्तत्रत्यावेव निषादधैवतौ मिलित्वैकलघुकालौ; पुनः पञ्चम एकलघुकालः; ततो धैवतनिषादौ मिलित्वैकलघुकालौ; इत्येका कला । अस्यां तं भवललाटेति ब्रह्मप्रोक्तपदाक्षरैः स्वरयोजनाप्रकारस्तु—तं, इति सानुनासिकेन प्रथमः षड्जः; तच्छेषतयैव द्वितीयः; भवाभ्यां तृतीयचतुर्थौ; लेन पञ्चमः; लेन दीर्घेण निषादः; तच्छेषत्वेन धैवतपञ्चमौ; टेन धैवतः; तच्छेषो निषाद इति (१) । द्वितीयस्यां मध्यस्थाने रिर्लघुः; गमौ लघुः; द्वौ गौ लघू; सो लघुः; रिगौ लघुः; धसौ लघुः; धो लघुः । अत्र नयनाम्बुजाधीत्यक्षरयोजना—नेन रिः; येन गः; तच्छेषो मः; सानुनासिकदीर्घेण नेन गः; तच्छेषो गः; बुना सः; दीर्घेण जेन रिः; तच्छेषा गधसाः; धिना धः (२) । तृतीयस्यां रिगौ लघुः; सरिगास्त्रयो लघवः; ततश्चत्वारः षड्जा लघवः । अत्र कमित्यक्षरयोजना—केन सानुनासिकेन रिः; तच्छेषा इतरे स्वराः (३) । चतुर्थ्यां मध्यस्थानौ धौ लघू; निर्लघुः; नितारसौ लघुः; मध्ये निधौ लघुः; पो लघुः; तारे सौ लघू । नगसूनुप्रणयेत्यक्षरयोजना—नगसूभिर्धधनयः; तच्छेषौ निसौ; नुना निः; तच्छेषो धः; प्रणयैः पससाः (४) । पञ्चम्यां मध्यस्थाने निधपा लघवः; धनी लघुः; रिगसगा लघवः । केलिसमुद्रेत्यक्षरयोजना—केऽक्षरेण निः; तच्छेषो धः; लीत्यनेन पः; तच्छेषौ धनी; सेन रिः; मु, इत्यनेन

गः; तच्छेषः सः; ह्रेन गः (५)। षष्ठ्यां मध्ये सो लघुः; मन्द्रे धो लघुः; धनी लघुः; पो लघुः; मध्ये साश्चत्वारो लघवः। वमित्यक्षर-योजना—वेन सानुनासिकेन सः; तच्छेषा इतरे (६)। सप्तम्यां मध्ये ससगसमपममा लघवः सरसकृततिलकाक्षरैः क्रमेण युक्ताः (७)। अष्टम्यां मध्ये सो लघुः; गो लघुः; मो लघुः; धनी लघुः; निधौ लघुः; पो लघुः; गो लघुः; रिगौ लघुः। पङ्कानुलेपेत्यक्षरयोजना—सानुनासिकेन पेन सः; तच्छेषौ गमौ; दीर्घेण केन धः; तच्छेषो निः; नुना निः: तच्छेषो धः; लेऽक्षरेण पः; पेन गः; तच्छेषौ रिगौ (८)। नवम्यां मध्ये गाश्चत्वारो लघवः; साश्चत्वारो लघवः; नमित्यक्षरयोजना—नेन सानुनासिकेन गः; तच्छेषा इतरे (९)। दशम्यां मन्द्रे धो लघुः; मध्ये सो लघुः; रिर्लघुः; गरी लघुः; सममममा लघवः। प्रणमामि कामेत्यक्षरयोजना—प्रणमाऽक्षरैर्धसरयः; तच्छेषौ गरी; मिना सः; दीर्घेण केन मः; तच्छेषो मः; ततो मेन मः (१०)। एकादश्यां मध्ये धनिपा लघवः; धनी लघुः; रिगरिसा लघवः। देहेन्धनानेत्यक्षरयोजना—देकारेण धः; तच्छेषो निः; हें, इत्यनेन पः; तच्छेषौ धनी; धनानेत्येतैः क्रमेण रिगरयः। तच्छेषः सः (११)। द्वादश्यां मध्ये रिगौ लघुः; सरिगास्त्रयो लघवः; चत्वारः षड्जा लघवः। लमित्यक्षरयोजना—लेन सानुनासिकेन रिः; शेषाः सर्वे ऽपि स्वराः (१२)।

तं भवललाटनयनाम्बुजाधिकं नगसूनुप्रणयकेलिसमुद्भवम्।
सरसकृततिलकपङ्कानुलेपनं प्रणमामि कामदेहेन्धनानलम्॥

अत्र स्वरसंख्या ऽल्पत्वबहुत्वपरिज्ञानाय लिख्यते। षड्जाः षट्त्रिंशत्; ऋषभा द्वादश; गांधारा विंशतिः; मध्यमा अष्टौ; पञ्चमा अष्टौ; धैवताः षोडश; निषादा द्वादशेति मिलिता द्वादशोत्तरं शतम्। अयं

अथार्षभी

आर्षभ्यां तु त्रयो ऽंशाः स्युर्निषादर्षभधैवताः ॥ ६४ ॥
द्विश्रुत्योः संगतिः शेषैर्लङ्घनं पञ्चमस्य च ।
षाडवं षड्जलोपेन सपलोपादिहौडुवम् ॥ ६५ ॥
मूर्च्छना पञ्चमादिश्च तालश्चच्चत्पुटो मतः ।
अष्टौ कला भवन्तीह विनियोगस्तु पूर्ववत् ॥ ६६ ॥

प्रस्तारः षड्जांशत्वे । गांधाराद्यंशत्वे ऽप्येवमेवांशबहुत्वादिना सम्यग्विचार्योद्धारो नेयः । गांधाराद्यंशत्वमपि स्वस्थानस्थितानामेव । तेषां स्थायित्वकरणमपि वीणायामुपतन्त्रीणां स्वनादसाम्यापादनमिति रहस्यम् । षाड्ज्यादिसर्वजातिष्वंशस्वरगतो रसो वेदितव्यः ॥ इति षाड्जी ॥ १ ॥

(क०) आर्षभ्यां त्विति । तुशब्दो ऽस्यां षाड्जीवैलक्षण्यद्योतनार्थः । निषादर्षभधैवतास्त्रयो ऽंशा ग्रहाश्च स्युः । द्विश्रुत्योर्गांधारनिषादयोः प्रत्येकं शेषैः सरिमपधैः पञ्चभिर्यथायोगं संगतिः संबन्धः । एतेन गांधारनिषादयोर्बहुत्वमितरेषामल्पत्वमिति च सूचितम् । पञ्चमस्य लङ्घनं च । लङ्घनमल्पतरत्वम् । चकारादल्पत्वं च संपूर्णताऽवस्थायां भवति । षाडवं षड्जलोपेनेत्यादि स्फुटार्थम् ॥ ६४—६६ ॥

(सु०) आर्षभीं लक्षयति—आर्षभ्यामिति । आर्षभ्यां निषादर्षभधैवतास्त्रयो ऽंशाः । गांधारनिषादयोर्द्विश्रुत्योरन्यैः स्वरैः सह संगतिः । पञ्चमस्येषत्स्पर्शः । षड्जाभावेन षाडवत्वम् । षड्जपञ्चमाभावेन चौडुवितत्वम् । पञ्चमादिर्मूर्च्छना । चच्चत्पुटस्तालः । अष्टौ कलाः । विनियोगः पूर्ववन्नैष्क्रामिकध्रुवायाम् ॥ ६४—६६ ॥

अस्यामार्षभ्यामृषभो न्यासः। अंशा एवापन्यासाः। देशीमधुकर्यौ दृश्येते। अस्याः प्रस्तारः—

२. आर्षभी

१.	री	गा	सा	रिग	मा	रिमं	गा	रिरिं
	गु	ण	लो		च	ना		धि
२.	री	री	निध	निध	गा	रिम	मा	पनि
	क	म	न		न्त	म	म	र
३.	मा	धा	नी	धा	पा	पा	सा	गा
	म	ज	र	म		क्ष	य	
४.	नी	धनि	री	गरि	सधं	गरि	री	री
	म	जैं					यं	
५.	री	मा	गरि	सधं	सस	रिस	रिग	मम
	प्र	ण		मा			मि	दि॒व्य
६.	निध	पा	री	री	रिप	गरि	सधं	सा
	म	णि	द		र्प	णा		म
७.	रिस	रिस	रिग	रिग	मा	मा	मा	गरि
	ल	नि	के				तं	
८.	पा	नी	री	मा	गरि	सधं	गरि	गरि
	भ	व	म	मे				यं

(क०) **देशीमधुकर्यौ दृश्येते** इति। देशीमधुकर्यौ सदृशरागत्वादृषभाङ्गत्वेन प्रस्तुताया आर्षभ्या गाने तयोः प्रतीतिर्भवतीति भावः। षड्जग्रामे शुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये रिगसास्त्रयो लघवः; रिगावेकः; मश्चैकः; रिमावेकः; ग एकः; ऋषभावेकः; एवमष्टौ लघवः। अत्र गुणलोचनाधीत्यक्षराणि—गुणलोभिः क्रमेण रिगसाः; तच्छेषौ रिगौ; चनाभ्यां मरी;

तच्छेषा मगरयः; धिना रिः (१)। द्वितीयस्यां मध्य ऋषभौ द्वौ; निधावेकः; पुनर्निधावेकः; ग एकः; रिमावेकः; म एकः; पनी एकः; एवमष्टौ लघवः। कमनन्तममरेत्यक्षराणि—कमनै रिरिनयः; तच्छेषा धनिधाः; न्तमाभ्यां गरी; तच्छेषो मः; मराभ्यां मपौ; तच्छेषो निः (२)। तृतीयस्यां मध्ये मधनिधपपसगा अष्टौ लघवः; मजरमक्षयेत्यक्षराणि—मजरमैर्मधनिधाः; तच्छेषौ पौ; क्षयाभ्यां सगौ (३)। चतुर्थ्यां मध्ये निरेकः; धनी एकः; रिरेकः; गरी एकः; समन्द्रधावेकः; मध्ये गरी एकः; ऋषभौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। मजेयमित्यक्षराणि—मजे इत्याभ्यां निधौ; तच्छेषा अष्टौ पराः; यमित्यनेनोपान्त्यो रिः; तच्छेषो रिः (४)। पञ्चम्यां मध्ये रिरेकः; म एकः; गरी एकः; समन्द्रधावेकः; मध्ये सावेकः; रिसावेकः; रिगावेकः; मावेकः; एवमष्टौ लघवः। प्रणमामि दिव्येत्यक्षराणि—प्रणाभ्यां रिमौ; तच्छेषौ गरी; दीर्घेण मेन सः; तच्छेषा धससरिसाः; मिना रिः; तच्छेषो गः; दिव्याभ्यां मौ (५)। षष्ठ्यां मध्ये निधावेकः; प एकः; ऋषभौ द्वौ; रिपावेकः; गरी एकः; समन्द्रधावेकः; मध्ये स एकः; एवमष्टौ लघवः। मणिदर्पणामेत्यक्षराणि—मेन निः; तच्छेषो धः; णिदाभ्यां गरी; तच्छेषो रिः; र्पेण रिः; तच्छेषः पः; दीर्घेण णेन गः; तच्छेषा रिसधाः; मेन सः (६)। सप्तम्यां रिसौ द्विर्द्वौ; रिगौ द्विर्द्वौ; मध्यमास्त्रयः; गरी एकः; एवमष्टौ लघवः। लनिकेतमित्यक्षराणि—लेन रिः; तच्छेषः सः; निना रिः; तच्छेषः सः; के इत्यनेन रिः; तच्छेषा गरिगममाः; तमित्यनेन मः; तच्छेषौ गरी (७)। अष्टम्यां मध्ये पनिरयस्त्रयः; म एकः; गरी एक; समन्द्रधावेकः; मध्ये गरी द्विर्द्वौ; एवमष्टौ लघवः। भवममेयमित्यक्षराणि—भवममे, इत्येतैः पनिरिमाः; तच्छेषा गरिसधगरयः; यमित्यनेन गः; तच्छेषो रिः (८)।

गुणलोचनादिकमनन्तममरमजरमक्षयमजेयम्।
प्रणमामि दिव्यमणिदर्पणामलनिकेतं भवममेयम्॥

अथ गांधारी

पञ्चांशा रिधवर्ज्याः स्युर्गांधार्यां संगतिः पुनः ।
न्यासांशाभ्यां तदन्येषां धैवताद्दषभं व्रजेत् ॥ ६७ ॥
रिलोपरिधलोपाभ्यां षाडवौडुविते क्रमात् ।
पञ्चमः षाडवद्वेषी निसमध्यमपञ्चमाः ॥ ६८ ॥
अंशा द्विषन्त्यौडुवितं कलाः षोडश कीर्तिताः ।
मूर्च्छना धैवतादिः स्यात्तालश्चचत्पुटो मतः ॥ ६९ ॥
विनियोगो ध्रुवागाने तृतीयप्रेक्षणे भवेत् ।

अत्रापि स्वरसंख्या प्रस्तारत एव द्रष्टव्या, अंशान्तरप्रस्तारेष्वभ्यूहनीया । इत्यार्षभी ॥ २ ॥

(क०) **पञ्चांशा** इति । अस्यां गांधार्यां रिधवर्ज्याः पञ्च सगमपनयो ऽंशा ग्रहाश्च स्युः; संगतिः पुनः संगतिस्तु, न्यासांशाभ्यां न्यासेन गांधारेणांशेन गमपनिसेष्वन्यतमेन, तदन्येषां न्यासादुपात्तांशाच्चान्येषां पर्यायांशानंशरूपाणां च, भवतीति शेषः । **धैवताद्दषभं व्रजेदि**ति । पूर्णताऽवस्थायां कदाचिद्धैवतर्षभयोः संगतिः स्यादित्यर्थः । पञ्चमः षाडवद्वेषीत्यादिनैतदुक्तं भवति—यदा पञ्चमो ऽंशो भवति तदा संपूर्णावस्थैवेति, निसमा यदा ऽंशास्तदा संपूर्णषाडवावस्थे द्वे एवेति च । एतेन गांधारांशत्व एवास्यास्तिस्रो ऽवस्था इति ज्ञायते । 'पञ्चमः षाडवद्वेषी निसमध्यमपञ्चमाः; अंशा द्विषन्त्यौडुवितम्' इत्यस्योपपत्तिराचार्यवचनं च रक्तगांधार्यां सम्यगभिधास्यते; तत एवावगन्तव्यम् । कलाः षोडश कीर्तिता इति चतुष्कलस्य चच्चत्पुटस्य दक्षिणमार्गे चतुरावृत्तिरुक्ता । **मूर्च्छना धैवतादिः स्यादि**ति । अस्यां गांधार्यां माध्यमग्रामिकत्वात्पौरवी मूर्च्छनेत्यर्थः ।

अस्यां गांधार्यां गांधारो न्यासः। षड्जपञ्चमावपन्यासौ। गांधारपञ्चमदेशीवेलावल्यो दृश्यन्ते। अस्याः प्रस्तारः—

३. गांधारी

१.	गा	गा	सा	नीं	सा	गा	गा	गा
	ए		•	तं				
२.	गा	गम	पा	पा	धप	मा	निध	निसं
	र	ज	नि	व	धू		मु	ख
३.	निध	पनि	मा	मपरि	गा	गा	गा	गा
	वि	•		भ्र	म		दं	
४.	गा	गम	पा	पा	धप	मा	निध	निसं
	नि	शा	म	य	व	रो		रु

तृतीयप्रेक्षणे ध्रुवागान इति ध्रुवासामान्यनिर्देशात्प्रावेशिक्यादिषु यथोचितं विनियोग इत्यर्थः ॥ ६७—६९- ॥

(सु०) गांधारीं लक्षयति—**पञ्चांशा** इति। गांधार्यां षड्जगांधारमध्यमपञ्चमनिषादा विकल्पेन पञ्चांशाः। न्यासांशस्वराभ्यां सहान्येषां संगतिः। धैवतादृषभपर्यन्तमारोहणं कर्तव्यम्। ऋषभलोपात्षाडवम्, ऋषभधैवतलोपादौडुवितम्। पञ्चमे ऽंशे षाडवं नास्ति; निषादषड्जपञ्चमेष्वंशेष्वौडुवितं नास्ति। षोडश कलाः। धैवतादिर्मूर्च्छना। चच्चत्पुटस्तालः। ध्रुवागाने तृतीयप्रेक्षणे विनियोगः ॥ ६७—६९- ॥

(क०) षड्जपञ्चमावपन्यासाविति विकृतत्वविवक्षया। **गांधारपञ्चमदेशीवेलावल्यो दृश्यन्त** इति। गांधारपञ्चमो ग्रामरागः। दृश्यन्त

५. निध पनि मा मपरि मा गा मा सा
त व मु ख वि ला स

६. गा सा गा गा गा गम गा गा
व पु श्चा रु म म ल

७. गा गम पा पा धप मा निध निसं
मृ दु कि र ण

८. निधं पनि मा मपरि गा गा गा गा
म मृ त भ वं

९. री गा मा पध री गा सा सा
र ज त गि रि शि ख र

१०. नीं नीं नीं नीं नीं नीं नीं नीं
म णि श क ल शं ख

११. गा गम पा पा धप मा निध निसं
व र यु व ति दं त

१२. निध पनि मा मपरि गा गा गा गा
पं क्ति नि भं

१३. नी नी पा नी गा मा गा सा
प्र ण मा मि प्र ण य

१४. गा सा गा गा गा गम गा गा
र ति क ल ह र व नु

१५. गा पा मा मा निध निसं निध पनि
दं

१६. मा परिग गा गा गा गा गा गा
श शि नं

इत्यनेन गांधारांशप्रस्तारगाने तेषामेकदेशेन प्रतीतिरूह्या। माध्यमग्रामिक-शुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये गगसा लघवस्त्रयः; मन्द्रे निरेकः; मध्ये स एकः; गास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। एतमित्यक्षरे—एकारेण गः; तच्छेषा गसनयः; तमित्यनेन सः; तच्छेषा गास्त्रयः (१)। द्वितीयस्यां मध्ये ग एकः; गमावेकः; पौ द्वौ; धपावेकः; म एकः; निधावेकः; निषादतारषड्जावेकः; एवमष्टौ लघवः। रजनिवधूमुखेत्यक्षराणि—रजाभ्यां गौ; तच्छेषो मः; निवधूभिः पपधाः; तच्छेषौ पमौ; मुना निः; तच्छेषो धः। खेनं निः; तच्छेषः सः (२)। तृतीयस्यां मध्ये निधावेकः; पनी एकः; म एकः; मपरय एकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। विभ्रम-दमित्यक्षराणि—विनां निः; तच्छेषा धपनिमाः; भ्रेण मः; तच्छेषौ परी; मेन गः; तच्छेषो गः; दमिति गः; तच्छेषो गः (३)। द्वितीयावच्चतुर्थी कला। निशामय वरोरु, इत्यक्षराणि—निशाभ्यां गौ; तच्छेषो मः; मयवैः पपधाः; तच्छेषः पः; रो इति मः; तच्छेषौ निधौ; रुणा निः; तच्छेषः सः (४)। पञ्चम्यां तृतीयावत्प्रथमादयो लघवः षट्; उपान्त्यान्त्यौ मध्यमषड्जौ। तव मुखविलासेत्यक्षराणि—तेन निः; तच्छेषो धः; वेन पः; तच्छेषो निः; मुखाभ्यां मौ; तच्छेषौ परी; विलाभ्यां गौ; तच्छेषो मः; सेन सः (५)। षष्ठ्यां मध्ये गसौ द्वौ; गास्त्रयः; गमावेकः; गौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। वपुश्चारुमम-लेत्यक्षराणि—वपुश्चारुभिर्गसगगाः; तच्छेषो गः; मेन गः; तच्छेषो मः; मलाभ्यां गौ (६)। चतुर्थीवत्सप्तमी। मृदुकिरणेत्यक्षराणि—मृदुभ्यां गौ; तच्छेषो मः; किरणैः पपधाः; तच्छेषा इतरे (७)। तृतीयावदष्टमी। मम्रृतभवमित्यक्षराणि—मेन निः; तच्छेषो धः; मृणा पः; तच्छेषो निः; तभाभ्यां मौ; तच्छेषौ परी; वमिति गः; तच्छेषा इतरे (८)। नवम्यां मध्ये रिगमास्त्रयो लघवः; पधावेकः; रिगौ

द्वौ ; सौ द्वौ ; एवमष्टौ लघवः । रजतगिरिशिखरेत्यक्षराणि—रजतगिभिः क्रमेण रिगमपाः ; तच्छेषो धः ; रिशिखरै रिगससाः (९) । दशम्यां मन्द्रे ऽष्टौ निषादा लघवः । मणिशकलशङ्खेत्यक्षराणि —मणिशकलशमित्येतैः षण्निषादाः ; तच्छेष उपान्त्यः ; खेनान्त्यः (१०) । सप्तमीवदेकादशी । वरयुवतिदन्तेत्यक्षराणि— वराभ्यां गौ ; तच्छेषो मः ; युवतिभिः पपधाः, तच्छेषः पः ; दमिति मः ; तच्छेषौ निधौ ; तेन निः ; तच्छेषः सः (११) । अष्टमीवद् द्वादशी । पङ्क्तिनिभमित्यक्षराणि—पेन निः ; तच्छेषा धपनयः ; ङ्क्तिनिभ्यां मौ ; तच्छेषौ परी ; भमिति गः ; तच्छेषा गाः (१२) । त्रयोदश्यां मध्ये निनिपनिगमगसा अष्टौ लघवः । प्रणमामि प्रणयेत्यक्षराणि---चतुर्थो माक्षरशेषः (१३) । चतुर्दश्यां मध्ये गसौ द्वौ ; गास्त्रयः ; गमावेकः ; गौ द्वौ ; एवमष्टौ लघवः । रतिकलहरवनु, इत्यक्षराणि ; मध्यमो रशेषः (१४) । पञ्चदश्यां मध्ये गपौ द्वौ ; मौ द्वौ ; निधावेकः ; निषादतारषड्जावेकः ; मध्ये निधावेकः ; पनी एकः ; एवमष्टौ लघवः । दमिति गः ; तच्छेषा इतरे (१५) । षोडश्यां मध्ये म एकः ; परिगा एकः ; गाः षट् ; एवमष्टौ लघवः । शशिनमित्यक्षराणि—शशिभ्यां मपौ ; तच्छेषा रिस्त्रयो गाश्च ; नमिति गः ; तच्छेषास्त्रयो गाः (१६) ।

एतं रजनिवधूमुखविभ्रमदं निशामय वरोरु
तव मुखविलासवपुश्चारुममलमृदुकिरणममृतभवम् ।
रजतगिरिशिखरमणिशकलशङ्खवरयुवतिदन्तपङ्क्तिनिभं
प्रणमामि प्रणयरतिकलहरवनुदं शशिनम् ॥

अत्र शशिप्रणामो ऽपि शशिनः शशिशेखरसंबन्धाच्छंकरस्तुतावेव पर्यवस्यति ; अथ वा शशिनो ऽष्टमूर्तिधरमूर्तिभेदत्वात्तत्प्रणाम एवेति मन्तव्यम् ॥ इति गांधारी ॥ ३ ॥

अथ मध्यमा

पञ्चांशा मध्यमायां स्युरगांधारनिषादकाः ॥ ७० ॥
षड्जमध्यमबाहुल्यं गांधारो ऽल्पो ऽत्र षाडवम् ।
गलोपान्निगलोपेन त्वौडुवं स्यात्कलाऽष्टकम् ॥ ७१ ॥
ऋषभादिर्मूर्च्छना स्याच्चालश्चच्चत्पुटो मतः ।
विनियोगो ध्रुवागाने द्वितीयप्रेक्षणे भवेत् ॥ ७२ ॥

अस्यां मध्यमायां मध्यमो न्यासः । अंशा एवापन्यासाः । चोक्षषाडवदेश्यान्धाल्यो दृश्यन्ते । अस्याः प्रस्तारः—

४. मध्यमा

१.	मा	मा	मा	मा	पा	धनि	नी	धप
	पा			तु	भ	व	मू	
२.	मा	पम	मा	सा	मा	गा	री	री
	र्ध	जा			न	न		

(क०) **पञ्चांशा** इति । मध्यमायामगांधारनिषादकाः पञ्च सरिमपधा अंशा ग्रहाश्च स्युः । षड्जमध्यमबाहुल्ये प्राप्ते ऽपि पुनर्ग्रहणं तयोः पर्यायांशत्वे ऽपि वादिवद्बाहुल्यसिद्ध्यर्थम् । गांधारो ऽल्प इति पूर्णतायामिति मन्तव्यम् । अत्र षाडवमिति स्पष्टो ऽर्थः ॥ ७०—७२ ॥

(सु०) मध्यमां लक्षयति—पञ्चांशा इति । मध्यमायां षड्जर्षभमध्यमपञ्चमधैवता विकल्पेनांशाः । षड्जमध्यमौ बहुलौ । गांधारो ऽल्पः । गांधारलोपात्षाडवम् । निषादगांधारलोपादौडुवितम । अष्टौ कलाः । ऋषभादिर्मूर्च्छना । चच्चत्पुटस्तालः । द्वितीयप्रेक्षणे ध्रुवागाने विनियोगः ॥ ७०—७२ ॥

३. पा मा रिम गम मा मा मा मा
कि री ट

४. मां निध निसं निध पम पध मा मा
म णि द र्पे णं

५. नीं नीं री री नीं री री पा
गौ री क र प

६. नीं मप मा मा सा सा सा सा
ल्ल वां गु लि सु

७. गां नी सां गां धप मा धनि सां
ते जि तं

८. पा सां पा निधप मा मा मा मा
सु कि र णं

(क०) चोक्षषाडवेति। शुद्धषाडवो ग्रामरागः। माध्यमग्रामिकशुद्ध-स्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये मध्यमाश्चत्वारो लघवः; प एकः; धनी एकः; निरेकः; धपावेकः; एवमष्टौ लघवः। पातु भवम् इत्यक्षराणि—पा, इति मः; तच्छेषौ मौ; तुभवैर्मपधाः; तच्छेषो निः; मू, इति निः; तच्छेषौ धपौ (१)। द्वितीयस्यां मध्ये म एकः; पमावेकः; मसमगरिरयः षट्; एवमष्टौ लघवः। र्धजाननेत्यक्षराणि—र्धजाभ्यां मपौ; तच्छेषा ममसाः; ननाभ्यां मगौ; तच्छेषौ री (२)। तृतीयस्यां मध्ये पमौ द्वौ; रिमावेकः; गमावेकः; माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। किरीटेत्यक्षराणि—किरीटैः पमरयः; तच्छेषा इतरे (३)। चतुर्थ्यां तारे म एकः; मध्ये निधावेकः; नितारषड्जावेकः; मध्ये निधावेकः; पमावेकः; पधावेकः; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। मणिदर्पणमित्यक्षराणि—मणिभ्यां मनी; तच्छेषो धः; देन निः; तच्छेषाः सनिधाः; र्पेण पः; तच्छेषा मपधाः;

अथ पञ्चमी

रिपावंशौ तु पञ्चम्यां सगमाः स्वल्पका मताः ।
रिमयोः संगतिर्गच्छेत्पूर्णत्वे गान्निषादकम् ॥ ७३ ॥

णमिति मः; तच्छेषो मः (४)। पञ्चम्यां मन्द्रे नी द्वौ; मध्ये री द्वौ; मन्द्रे निः; मध्ये रिरिपास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। गौरीकरपेत्यक्षराणि—गौ, इति निः; तच्छेषो निः; री, इति रिः; तच्छेषो रिः; करपैर्निरिरयः; तच्छेषः पः (५)। षष्ठ्यां मन्द्रे निरेकः; मध्ये मपावेकः; मौ द्वौ; साश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। ल्लवाङ्गुलिस्वित्यक्षराणि—ल्लवां इति निमौ; तच्छेषाः पममाः; गुलिभ्यां सौ; तच्छेषः सः; सुना सः (६)। सप्तम्यां तारे गः; मध्ये निः; तारे सगौ; मध्ये धपावेकः; म एकः; धनी एकः; तारे स एकः; एवमष्टौ लघवः। तेजितमित्यक्षराणि—ते इति गः; तच्छेषाः परे षट् स्वराः; जिना धः; तच्छेषो निः; तमिति सः (७)। अष्टम्यां मध्ये प एकः; तारे स एकः; पुनर्मध्ये प एकः; निधपा एकः; माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। सुकिरणमित्यक्षराणि—सुकिरैः पसपाः; तच्छेषा निधपाः; णमिति मः; तच्छेषास्त्रयः (८)।

पातु भवमूर्धजाननकिरीटमणिदर्पणम्।
गौरीकरपल्लवाङ्गुलिसुतेजितं सुकिरणम् ॥ इति मध्यमा ॥४॥

(क०) **रिपावंशाविति**। सगमाः स्वल्पका मता इत्यत्र समयोरषाडवौडुवकारित्वेनाप्राप्तावल्पत्ववचनं विधिरिति, गस्य षाडवौडुवकारित्वेन प्राप्तौ पुनर्वचनं परिसंख्येति च 'पञ्चम्यां तु विपर्ययः' इत्यादिग्रन्थव्याख्यानसमये पूर्वं प्रतिपादितम्। संपूर्णत्वदशायां गान्निषादकं गच्छेदिति; गन्योः संगतिं कुर्यादित्यर्थः। एतेन षाडवत्वे गस्यौडुवत्वे निगयोश्च लोप्यत्वात्तत्र तयोः संगतिं न कुर्यादिति गम्यते। गेन निमाभ्यां चेत्यत्र लुप्तेन

क्रमाद्गेन निगाभ्यां च षाडवौडुवता मता[1] ।
ऋषभो ऽंशस्त्वौडुवितं द्विष्टयष्टौ च कला मताः ॥ ७४ ॥
मूर्च्छनाऽऽदि तु पूर्वावत्प्रेक्षणं तु तृतीयकम् ।

अस्यां पञ्चम्यां पञ्चमो न्यासः। ऋषभपञ्चमनिषादा अपन्यासाः । चोक्षपञ्चमदेश्यान्धाल्यो दृश्यन्ते । अस्याः प्रस्तारः—

५ पञ्चमी

१.	पा	धनि	नी	नी	मा	नी	मा	पा
	ह	र	म्		र्ध	जा		न

...भ्यामिति चाध्याहारः कार्यः । क्रमात्षाडवौडुवता, गेन षाडवं निगाभ्यामौडुवमिति क्रमात्, षाडवौडुवयोर्भावः षाडवौडुवता । **ऋषभो ऽंशस्त्वौडुवितं द्विष्टीति** । अस्यामौडुवकारिणोर्निगयोर्ऋषभे ऽंशे संवादित्वाभावे ऽपि,

'ऋषभश्चैव पञ्चम्यां कैशिक्यां चैव धैवतः ।
एवं हि द्वादशैते स्युर्वर्ज्याः पञ्चस्वरे सदा ॥'

इति मुनिवचनबलादौडुवत्वं निषिध्यत इति मन्तव्यम् । **मूर्च्छनाऽऽदि तु पूर्वावदिति** । पूर्वावन्मध्यमायामिवात्रापि मूर्च्छनर्षभादिः । आदिशब्देन चच्चत्पुटश्च तालो गृह्यते । अन्यदुक्तप्रायम् ॥ ७३—७४ ॥

(सु०) पञ्चमीं लक्षयति—**रिपाविति** । पञ्चम्यामृषभपञ्चमावंशौ; षड्जगांधारमध्यमा अल्पाः; ऋषभमध्यमयोः संगतिः; पूर्णत्वे गांधारान्निषादपर्यन्तमारोहणम्; गांधारलोपात्षाडवम्; निषादगांधारलोपादौडुवितम्; ऋषभे ऽंश औडुवितं नास्ति; अष्टौ कलाः । ऋषभादिर्मूर्च्छना । चच्चत्पुटस्तालः । ध्रुवायां तृतीयप्रेक्षणे विनियोगः ॥ ७३—७४ ॥

[1] षाडवौडुविते म०.

२. गा गां सा सा मां मां पां पां
नं म हे श म म र.

३. पां पां धां नीं नीं नीं गा सा
प ति बा हु स्तं भ

४. पा मा धा नी निध पा पा पा
न म नं तं

५. पा पा रीं रीं रीं रीं रीं रीं
प्र ण मा मि पु रु ष

६. मां निग सा सध नी नी नी नी
मु ख प द्म ल क्ष्मी

७. सां सां सां मा पा पा पा पा
ह र मं बि का प

८. धा मा धा नी पा पा पा पा
ति म जे यं

(क०) माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये प एको लघुः; धनी एकः; नी द्वौ; मनिमपाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। हरमूर्धजानेत्यक्षराणि—हराभ्यां पधौ; तच्छेषो निः; मू इति निः; तच्छेषो निः; र्धजाभ्यां मनी; तच्छेषो मः; नेन पः (१)। द्वितीयस्यां मध्ये गौ द्वौ; सौ द्वौ; मन्द्रे मौ द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। नं महेशममरेत्यक्षराणि—नं महे इति गगसाः; तच्छेषः सः; शममरैर्मपपाः (२)। तृतीयस्यां मन्द्रे पौ द्वौ; ध एकः; निषादास्त्रयः; मध्ये ग एकः; स एकः; एवमष्टौ लघवः। पतिबाहुस्तम्भेत्यक्षराणि—पतिबा इति पपधाः; तच्छेषो निः; हुस्तमिति निषादौ; तच्छेषो गः; भेन सः (३)। चतुर्थ्यां मध्ये

अथ धैवती

स्तो धैवत्यां रिधावंशौ लङ्घ्यावारोहिणौ सपौ ॥ ७५ ॥
पलोपात्षाडवं प्रोक्तमौडुवं सपलोपतः ।
ऋषभादिर्मूर्च्छना स्यात्तालो मार्गश्च गीतयः ॥ ७६ ॥
विनियोगश्च षाड्जीवत्कला द्वादश कीर्तिताः ।

पमधनयश्चत्वारः; निधावेकः; पास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। नमनन्तमित्यक्षराणि—नमनमिति पमधाः; तच्छेषो निः; तमिति निः; तच्छेषा इतरे (४)। पञ्चम्यां मध्ये पौ द्वौ; तार ऋषभाः षट्; एवमष्टौ लघवः। प्रणमामि पुरुषेत्यक्षराणि—प्रणमा इति पपरयः; तच्छेषो रिः; मिपुरुषैश्चत्वार ऋषभाः (५)। षष्ठ्यां मन्द्रे म एकः; मन्द्रनिमध्यगावेकः; स एकः; सधावेकः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। मुखपद्मलक्ष्मीत्यक्षराणि—मुखाभ्यां मनी; तच्छेषो गः; पद्माभ्यां सौ; तच्छेषौ धनी; लेन निः; तच्छेषो निः; क्ष्मीति निः; (६)। सप्तम्यां तारे सास्त्रयः; मध्ये म एकः; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। हरमम्बिकापेत्यक्षराणि—हरममिति सास्त्रयः; तच्छेषो मः; बिकाभ्यां पौ; तच्छेषः पः; पेति पः (७)। अष्टम्यां मध्ये धमधनयश्चत्वारः; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। तिमजेयमित्यक्षराणि—तिमजे इति धमधाः; तच्छेषो निः; यमिति पः; तच्छेषाः परे (८)।

हरमूर्धजाननं महेशममरपतिबाहुस्तम्भनमनन्तम् ।
तं प्रणमामि पुरुषमुखपद्मलक्ष्मीहरमम्बिकापतिमजेयम् ॥

इति पञ्चमी ॥ ५ ॥

(क०) **स्तो धैवत्यामिति**। आरोहिणावारोहिवर्णगौ सपौ लङ्घ्यौ लङ्घनीयौ; पूर्णावस्थायामल्पतरौ कर्तव्यावित्यर्थः। एतेनावरोहे सपावल्पौ

अस्यां धैवत्यां धैवतो न्यासः। ऋषभमध्यमधैवता अपन्यासाः। चोक्षकैशिकदेशीसिंहल्यो दृश्यन्ते। अस्याः प्रस्तारः—

६. धैवती

१.	धा	धा	निध	पध	मा	मा	मा	मा
	त	रु	णा		म	लें		दु
२.	धा	धा	निध	निस	सां	सां	सां	सां
	म	णि	भू		षि	ता		म
३.	सध	धा	पा	मध	धा	निध	धनि	धा
	ल	शि	रो				जं	
४.	सा	सा	रिग	रिग	सा	रिग	सा	सा
	भु	ज	गा		धि	पै		क
५.	धां	धां	नीं	पां	धां	पां	मां	मां
	कुं		ड	ल	वि	ला		स
६.	धां	धां	पां	मंधं	धां	निंधं	धंनिं	धां
	कृ	त	शो				भं	
७.	धा	धा	निस	निस	निध	पा	पा	पा
	न	ग	सू		नु	ल		क्ष्मी

कर्तव्यौ, न त्वल्पतराविति गम्यते। पलोपात्षाडवमित्यादिः स्पष्टार्थो ग्रन्थः ॥ -७५—७६- ॥

(सु०) धैवतीं लक्षयति—स्तो धैवत्यामिति। धैवत्यामृषभधैवतावंशौ। आरोहिवर्णस्थौ षड्जपञ्चमौ लङ्घ्यावीषत्स्पर्शयोग्यौ। पञ्चमलोपात्षाडवम्। षड्जपञ्चमलोपादौडुवितम्। ऋषभादिर्मूर्च्छना। अत्र षाड्जीवत्तालमार्गगीतिविनियोगाः। द्वादश कलाः ॥ -७५—७६- ॥

८.	रिग	सा	सा	सा	नीं	नीं	नीं	नीं
	दे	हा			र्घे	मि		श्रि
९.	सा	रिग	रिग	सा	नीं	सा	धां	धां
	त	श	री				रं	
१०.	रीं	गंरिं	मंगं	मां	मां	मां	मां	मां
	प्र	ण	मा		मि	भू		त
११.	नी	नी	धा	धा	पा	रिग	सा	रिग
	गी		तो		प	हा		र
१२.	पा	धा	सा	मा	धा	नी	धा	धा
	प	रि	तु				ष्टं	

(क०) षाड्जग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये धौ लघू; निधावेकः; पधावेकः; माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। तरुणामलेन्दित्यक्षराणि—तरुणा, इति धधनयः; तच्छेषा धपधाः; मलें, इति मौ; तच्छेषो मः; दुना मः (१)। द्वितीयस्यां मध्ये धौ द्वौ; निधावेकः; निसावेकः; साश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। मणिभूषितामेत्यक्षराणि—मणिभूभिर्धधनयः; तच्छेषा धनिसाः; षिताभ्यां सौ; तच्छेषः सः; मेन सः (२)। तृतीयस्यां मध्ये सधावेकः; धपौ द्वौ; मधावेकः; ध एकः; निधावेकः; धनी एकः; ध एकः; एवमष्टौ लघवः। लशिरोजमित्यक्षराणि—लेन सः; तच्छेषो धः; शिरो इति धपौ; तच्छेषा मधधनिधाः; जं, इति धः; तच्छेषौ निधौ (३)। चतुर्थ्यां मध्ये सौ द्वौ; रिगौ द्विर्द्वौ; स एकः; रिगावेकः; सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। भुजगाधिपैकेत्यक्षराणि—भुजगाभिः ससरयः; तच्छेषा गरिगाः; धिपै इति सरी; तच्छेषौ गसौ; केन सः (४)। पञ्चम्यां मन्द्रे धौ द्वौ; निपधपाश्चत्वारः; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। कुण्डलविलासेत्यक्षराणि—द्वितीयोपान्त्यौ शेषौ (५)। षष्ठ्यां

मन्द्रे धौ द्वौ; प एकः; मधावेकः; ध एकः; निधावेकः; धनी एकः; ध एकः; एवमष्टौ लघवः। कृतशोभमित्यक्षराणि—कृतशोभिर्धधपाः; तच्छेषा मधधनिधाः; भमिति धः; तच्छेषौ निधौ (६)। सप्तम्यां मध्ये धौ द्वौ; द्वौ नितारषड्जौ द्विर्द्वौ; निधावेकः; पास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। नगसूनुलक्ष्मीत्यक्षराणि—नगसूभिर्धधनयः; तच्छेषाः सनिसाः; नुना निः; तच्छेषो धः; लेन पः; तच्छेषः पः; क्ष्मीति पः (७)। अष्टम्यां मध्ये रिगावेकः; सास्त्रयः; मन्द्रे निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। देहार्धमिश्रीत्यक्षराणि—दे, इति रिः; तच्छेषो गः; हा, इति सः; तच्छेषौ सौ; र्धमिभ्यां नी; तच्छेषो निः; श्रिणा निः (८)। नवम्यां मध्ये स एकः; रिगौ द्विर्द्वौ; सनिसास्त्रयः; धौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। तशरीरमित्यक्षराणि—तशाभ्यां सरी; तच्छेषो गः; री, इति रिः; तच्छेषा गसनिसाः; रमिति धः; तच्छेषो धः (९)। दशम्यां मन्द्रे रिरेकः; गरी एकः; मगावेकः; माः पञ्च; एवमष्टौ लघवः। प्रणमामि भूतेत्यक्षराणि—प्रणाभ्यां रिगौ; तच्छेषो रिः; मा इति मः; तच्छेषौ गमौ; मिभूभ्यां मौ; तच्छेषो मः; तेन मः (१०)। एकादश्यां मध्ये नी द्वौ; धौ द्वौ; प एकः; रिगावेकः; स एकः; रिगावेकः; एवमष्टौ लघवः। गीतोपहारेत्यक्षराणि—गी इति निः; तच्छेषो निः; तो, इति धः; तच्छेषो धः; पहाभ्यां परी; तच्छेषौ गसौ; रेण रिः; तच्छेषो गः (११)। द्वादश्यां मध्ये पधसमधनयः षट्; धौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। परितुष्टमित्यक्षराणि—परितुभिः पधसाः; ष्टमित्युपान्त्यः (१२)।

तरुणामलेन्दुमणिभूषितामलशिरोजं
भुजगाधिपैककुण्डलविलासकृतशोभम्।
नगसूनुलक्ष्मीदेहार्धमिश्रितशरीरं
प्रणमामि भूतगीतोपहारपरितुष्टम्॥ इति धैवती॥ ६ ॥

अथ नैषादी

नैषाद्यां निरिगा अंशा अनंशाबहुलाः स्मृताः ॥ ७७ ॥
षाडवौडुवलङ्घ्याः स्युः पूर्वावद्विनियोजनम् ।
चच्चत्पुटः षोडशात्र कला गादिश्च मूर्च्छना ॥ ७८ ॥

अस्यां नैषाद्यां निषादो न्यासः । अंशा एवापन्यासाः । चोक्ष-साधारितदेशीवेलावल्यो दृश्यन्ते । अस्याः प्रस्तारः—

७. नैषादी

१.	नी	नी	नी	नी	सां	धा	नी	नी
	तं		सु	र	वं		दि	तं

(क०) नैषाद्यामिति । अनंशाबहुला निरिगा अंशाः स्मृता इति योजना । अनंशाः समपधा अबहुला अल्पत्वयुक्ता येषु निरिगेष्वंशेषु ते ऽंशा बहुलाः स्मृताः । अन्यथा ऽनंशाः षड्जादयो बहुलाः स्मृता इति पदभेदेन भिन्नवाक्यत्वे 'पूर्णावस्थायां षड्जमध्यमपञ्चमधैवतानामल्पत्वं षाडवे षड्जमध्यमधैवतानामल्पत्वमौडुवे मध्यमधैवतयोरल्पत्वम्' इति मतङ्गवचनेन 'अनभ्यासस्त्वनंशेषु' इति स्ववचनेन च विरोधः स्यात् । पूर्वावद् धैवत्यामिव षाडवौडुवलङ्घ्याः स्युः, पलोपात्षाडवं सपलोपादौडुवमारोहिणौ सपौ लङ्घ्यौ चेति षाडवौडुवलङ्घ्याः, विनियोजनं च षाड्जीवदिति । अन्यद्व्याख्यातचरम् ॥ ७७, ७८ ॥

(सु०) नैषादीं लक्षयति—नैषाद्यामिति । नैषाद्यां निषादर्षभगांधारा विकल्पेनांशाः । षड्जमध्यमपञ्चमधैवता बहुलाः (?) । पञ्चमलोपात्षाडवम्; षड्जपञ्चमलोपादौडुवितम् । षड्जपञ्चमौ लङ्घ्यौ । प्रथमे प्रेक्षणे नैष्क्रामिकध्रुवायां विनियोगः । चच्चत्पुटस्तालः । षोडश कलाः । गांधारादिर्मूर्च्छना ॥ ७७, ७८ ॥

२. पा मा सा धां नीं नीं नीं नीं
म हि ष म हा सु र

३. सा सा गा गा नी नी धा नी
म थ न मु • मा प तिं

४. सां सां धा नी नी नी नी नी
भो ग • यु तं

५. सा सा गा गा मां मां मां मां
न ग सु त का मि नी

६. नीं पां धां पां मां मां मां मां
दि • व्य वि शे ष क

७. रीं गां सां सां रीं गां नी नी
सू च क शु भ न ख

८. नी नी पा धनि नी नी नी नी
द र्प ण कं

९. सा सा गा सा मा मा मा मा
अ हि मु ख म णि ख चि

१०. मां मां मां मां नीं धां मां मां
तो • ज्ज्व ल नू पु र

११. धा धा नी नी री गा मां मां
बा ल भु जं ग म

१२. मां मां पां धां नीं नीं नीं नीं
र व क लि तं

१३. पां पां नीं नीं री री री री
द्रु त म भि व्र जा • मि

१४.	री	मा	मा	मा	री	गा	सा	सा
	श	ऽ	ण	म	निं		दि	त
१५.	धा	मा	री	गा	सा	धा	नी	नी
	पा		द	यु	ग	पं	ऽ	क
१६.	पां	मां	रीं	गां	नी	नी	नी	नी
	ज	वि	ला		सं			

(क०) षाड्जग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकालायां मध्ये निषादाश्चत्वारः; तारे स एकः; मध्ये ध एकः; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः। तं सुरवन्दितेत्यक्षराणि—तमिति निः; तच्छेषो निः; सुरवमिति निनिसाः; तच्छेषो 'वः; दिताभ्यां नी (१)। द्वितीयस्यां मध्ये पमसास्त्रयः; मन्द्रे ध एकः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। महिषमहासुरेत्यक्षराणि—षष्ठः शेषः (२)। तृतीयस्यां मध्ये सौ द्वौ; गौ द्वौ; नी द्वौ; धनी द्वौ; एवमष्टौ लघवः। मथनमुमापतिमित्यक्षराणि—षष्ठः शेषः (३)। चतुर्थ्यां तारे सौ द्वौ; मध्ये ध एकः; निषादाः पञ्च; एवमष्टौ लघवः। भोगयुतमित्यक्षराणि—भो इति सः; तच्छेषः सः; गयुतमिति धनिनयः; तच्छेषा इतरे (४)। पञ्चम्यां मध्ये सौ द्वौ, गौ द्वौ; मन्द्रे माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। नगसुतकामिनीत्यक्षराणि—षष्ठः शेषः (५)। षष्ठ्यां मन्द्रे निपधपाश्चत्वारः; माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। दिव्यविशेषकेत्यक्षराणि— द्वितीयषष्ठौ शेषौ (६)। सप्तम्यां तारे रिगससरिगाः षट्; मध्ये नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः। सूचकशुभनखेत्यक्षराणि—द्वितीयः शेषः (७)। अष्टम्यां मध्ये निनिपास्त्रयः; धनी एकः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। दर्पणकमित्यक्षराणि—देन निः; तच्छेषो निः; पेणाभ्यां पधौ; तच्छेषो निः; कमिति निः; तच्छेषा

इतरे (८)। नवम्यां मध्ये ससगसाश्चत्वारः; माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। अहिमुखमणिखचीत्यक्षराणि (९)। दशम्यां मन्द्रे माश्चत्वारः, निधौ द्वौ; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। तोज्ज्वलनूपुरेत्यक्षराणि—द्वितीयषष्ठौ शेषौ (१०)। एकादश्यां मध्ये धौ द्वौ; नी द्वौ; रिगौ द्वौ; मन्द्रे मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। बालभुजंगमेत्यक्षराणि—तृतीयसप्तमौ शेषौ (११); द्वादश्यां मन्द्रे मौ द्वौ; पं एकः; ध एकः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। रवकलितमित्यक्षराणि—रवकलिभिर्ममपधाः; तच्छेषो निः; तमिति निः; तच्छेषावितरौ (१२)। त्रयोदश्यां मन्द्रे पौ द्वौ; नी द्वौ; मध्य ऋषभाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। द्रुतमभिव्रजामीत्यक्षराणि—सप्तमः शेषः (१३)। चतुर्दश्यां मध्ये रिरेकः; मास्त्रयः; रिगौ द्वौ; सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। शरणमनिन्दितेत्यक्षराणि—षष्ठः शेषः (१४)। पञ्चदश्यां मध्ये धमरिगसधाः षट्; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः। पादयुगपङ्केत्यक्षराणि—द्वितीयसप्तमौ शेषौ (१५)। षोडश्यां तारे पमरिगाश्चत्वारः; मध्ये निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। जविलासमित्यक्षाणि—जविलाभिः पमरयः; तच्छेषो गः; समिति निः; तच्छेषाः परे (१६)।

तं सुरवन्दितमहिषमहाऽसुरमथनमुमापतिं भोगयुतं
　नगसुतकामिनीदिव्यविशेषकसूचकशुभनखदर्पणकम्।
अहिमुखमणिखचितोज्ज्वलनूपुरबालभुजंगमरवकलितं
　द्रुतमभिव्रजामि शरणमनिन्दितपादयुगपङ्कजविलासम्॥

इति नैषादी ॥ ७ ॥

इति षाड्ज्यादयः सप्त जातयः शुद्धतालक्षणयुक्ता एव प्रस्तारे दर्शिताः। लक्षणेषु नामस्वराव्यतिरेकेण स्वरान्तराणां ग्रहांशापन्यासत्ववचनं तु तासामेव विकृतदशायामपि नियमप्रदर्शनार्थमित्यवसेयम्॥

अथ षड्जकैशिकी

अंशाः स्युः षड्जकैशिक्यां षड्जगांधारपञ्चमाः ।
ऋषभे मध्यमे ऽल्पत्वं धनिषादौ मनाग्बहू ॥ ७९ ॥
चच्चत्पुटः षोडशास्यां कलाः स्युर्विनियोजनम् ।
प्रावेशिक्यां ध्रुवायां स्यात्प्रेक्षणे तु द्वितीयके ॥ ८० ॥

अस्यां षड्जकैशिक्यां गांधारो न्यासः । षड्जनिषादपञ्चमा अपन्यासाः । प्रागुक्ता गांधारपञ्चमहिन्दोलकदेशीवेलावल्यः दृश्यन्ते । अस्याः प्रस्तारः—

८. षड्जकैशिकी

१.	सा	सा	मां	पां	गरि	मग	मा	मा
	दे							
२.	मा	मा	मा	मा	सां	सां	सां	सां
	वं							

(क०) अथ संसर्गजविकृतजातिषु प्रथमा षड्जकैशिकी—**अंशाः स्युरिति । ऋषभे मध्यमे ऽल्पत्वमिति** । इहानंशेषु रिमधनिषु प्राप्तमल्पत्वं रिमयोर्नियम्यते । **धनिषादौ मनाग्बहू** इति । अंशीभूतसगपापेक्षया ऽल्पत्वमल्पीभूतरिमापेक्षया बहुत्वं धन्योः कर्तव्यमित्यर्थः । **चच्चत्पुट** इत्यादि । **स्पष्टो ऽर्थः** ॥ ७९, ८० ॥

(सु०) षड्जकैशिकीं लक्षयति—अंशाः स्युरिति । षड्जकैशिक्यां षड्जगांधारपञ्चमा अंशाः; ऋषभमध्यमयोरल्पत्वम्; धैवतनिषादयोः किंचिद्बहुत्वम् । चच्चत्पुटस्तालः । षोडश कलाः । प्रावेशिक्यां ध्रुवायां द्वितीयप्रेक्षणे विनियोगः ॥ ७९, ८० ॥

३. धा धा पा पा धा धा री रिम
अ स क ल श शि ति ल

४. री री नीं नीं नीं नीं नीं नीं
कं

५. धा धा पा धनि मा मा पा पा
द्वि र द ग तिं

६. धा धा पा धनि धा धा पा पा
नि पु ण म तिं

७. सा सा सा सा सा सा सा सा
मु ग्ध मु खां बु

८. धा धा पा धा धनि धा धा धा
रु ह दि व्य कां तिं

९. सा सा सा रिग सा रिग धा धा
ह र मं बु दो द

१०. मा धा पा पा धा धा नीं नी
धि नि ना दं

११. री री गा सा सां सां सां गां
अ च ल व र सू नु

१२. धां, रिंसं रीं संरिं रीं सां सां सां
दे हा र्ध मि श्रि

१३. सा सरि री सरि री सा सा सा
त श री रं

१४. मा मा मा मा निध पम मा मा
प्र ण मा मि तम हं

१५. नी नी पा पम पा पम पध रिग
अ नु प म मु ख क म

१६. गा गा गा गा गा गा गा गा
लं

(क०) **गांधारो न्यास** इति । 'गांधारश्च भवेन्न्यासः' इति मुनिवचनात् । तेन 'न्यासवर्ज्यैतल्लक्षणहीनाः' इत्यत्र न्यासवर्ज्येत्यस्य विकृतजातिलक्षणांशस्य [1]संसर्गजविकृताविषयत्वमुक्तं भवति । षाड्जग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये सौ द्वौ; मन्द्रे मपौ द्वौ; मध्ये गरी एकः; मगावेकः; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । दे इति प्रथमः सः; तच्छेषा इतरे (१)। द्वितीयस्यां मध्ये माश्चत्वारः; मन्द्रे साश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । वमिति मः; तच्छेषा इतरे (२) । तृतीयस्यां मध्ये धौ द्वौ; पौ द्वौ; धौ द्वौ; रिरेकः; रिमावेकः; एवमष्टौ लघवः । असकलशशितिलेत्यक्षराणि; अन्त्यः शेषः (३) । चतुर्थ्यां मध्ये री द्वौ; मन्द्रे निषादाः षट्; एवमष्टौ लघवः । कमिति रिः; तच्छेषा इतरे (४) । पञ्चम्यां मध्ये धौ द्वौ; प एकः; धनी एकः; मौ द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । द्विरदगतिमित्यक्षराणि—द्विरदगैर्धधपधाः; तच्छेषो निः; तिमिति मः; तच्छेषाः परे (५) । षष्ठ्यां मध्ये धौ द्वौ; प एकः; धनी एकः; धौ द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । निपुणमतिमित्यक्षराणि—निपुणमैर्धधपधाः; तच्छेषो निः; तिमिति धः; तच्छेषाः परे (६) । सप्तम्यां मध्ये षड्जा अष्टौ लघवः । मुग्धमुखाम्बिवत्यक्षराणि—मुना सः; तच्छेषः सः; ग्धेन सः; तच्छेषः सः; मुखाभ्यां सौ; तच्छेषः सः; बुना सः (७) । अष्टम्यां मध्ये धधपधाश्चत्वारः; धनी एकः; धास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः । रुहदिव्यकान्तिमित्यक्षराणि; चतुर्थषष्ठोपान्त्याः शेषाः (८) ।

[1] संसर्गवर्ज्यविकृ॰

नवम्यां मध्ये सास्त्रयः; रिगावेकः; स एकः; रिगावेकः; धौ द्वौ, एवमष्टौ लघवः। हरमम्बुदोदेत्यक्षराणि—हरमं इति साः; तच्छेषौ रिगौ; बुदोभ्यां सरी; तच्छेषौ गधौ; देन धः (९)। दशम्यां मध्ये मधौ द्वौ; पौ द्वौ; धौ द्वौ; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः। धिनिनादमित्यक्षराणि—धिनिनाभिर्मधपौः, तच्छेषः पः; दमिति धः; तच्छेषाः परे (१०)। एकादश्यां मध्ये रिरिगसाश्चत्वारः; मन्द्रे सास्त्रयः; ग एकः; एवमष्टौ लघवः। अचलवरसून्वित्यक्षराणि; सप्तमः शेषः (११)। द्वादश्यां मन्द्रे ध एकः; रिसावेकः; रिरेकः; सरी एकः; रिरेकः; सास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। देहार्धमिश्रीत्यक्षराणि—दे इति धः; तच्छेषौ रिसौ; हा इति रिः; तच्छेषौ सरी; र्धमिभ्यां रिसौ; तच्छेषः सः; श्रिणा सः (१२)। त्रयोदश्यां मध्ये स एकः; सरी एकः; रिरेकः; सरी एकः; रिरेकः; सास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। तशरीरमित्यक्षराणि—तशाभ्यां सौ; तच्छेषो रिः; री इति रिः; तच्छेषौ सरी; रमिति रिः; तच्छेषाः साः (१३)। चतुर्दश्यां मध्ये माश्चत्वारः; निधावेकः; पधावेकः; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। प्रणमामि तमहमित्यक्षराणि; चतुर्थषष्ठदशमाः शेषाः (१४)। पञ्चदश्यां मध्ये निनिपास्त्रयः; पमावेकः; प एकः; पमावेकः; पधावेकः; रिगावेकः; एवमष्टौ लघवः। अनुपमसुखकमेत्यक्षराणि; पञ्चमाष्टमदशमद्वादशाः शेषाः (१५) षोडश्यां मध्ये गांधारा अष्टौ लघवः। लमिति गः; तच्छेषा इतरे (१६)।

देवमसकलशशितिलकं द्विरदगतिं
निपुणमतिं मुग्धमुखाम्बुरुहदिव्यकान्तिम्।
हरमम्बुदोदधिनिनादमचलवरसूनुदेहार्धमिश्रितशरीरं
प्रणमामि तमहमनुपममुखकमलम्॥ इति षड्जकैशिकी॥ ८॥

अथ षड्जोदीच्यवा

अंशाः समनिधाः षड्जोदीच्यवायां प्रकीर्तिताः ।
मिथश्च संगतास्ते स्युर्मन्द्रगांधारभूरिता ॥ ८१ ॥
षड्जर्षभौ भूरितारौ रिलोपात्षाडवं मतम् ॥
औडुवं रिपलोपेन धैवतेऽंशे न षाडवम् ॥ ८२ ॥
षाड्जीवद्गीततालादि गांधारादिश्च मूर्च्छना ।
द्वितीये प्रेक्षणे गाने ध्रुवायां विनियोजनम् ॥ ८३ ॥

(क०) **अंशाः समनिधा** इति । मिथश्च संगतास्ते स्युः; ते समनिधा मिथः परस्परं संगताश्च रक्तिवशाद्यथायोगं संबद्धाश्च भवेयुः । मन्द्रगांधारभूरिता, मन्द्रस्थानस्थितस्य गांधारस्यानंशस्यापि भूरिता बाहुल्यम् 'षड्जश्च ऋषभश्चैव गांधारश्च बली भवेत्' इति मुनिवचनाद्भवति । तेन स्थानान्तरस्थितस्य तस्य तन्नेत्युक्तं भवति । षड्जर्षभौ भूरितारौ भूरि तारस्थानं ययोस्तौ; तारस्थयोर्बाहुल्यं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रर्षभस्य च षाडवौडुवकारित्वेन 'पूर्णावस्थायामृषभपञ्चमयोरल्पत्वम्' इति मतङ्गवचनं मन्द्रमध्यस्थर्षभविषयम् । 'ऋषभश्च बली भवेत्' इति मुनिवचनं तु तारस्थर्षभविषयमिति व्यवस्थापनीयम् । तत्र षड्जस्यांशत्वेन सिद्धेऽपि बहुत्वे षड्जस्येति मुनिवचनान्मन्द्रमध्यस्थापेक्षया तारस्थस्यातिशयितत्वेन बहुत्वं षड्जर्षभावित्यनेन विधीयत इत्यवगन्तव्यम् । **धैवतेऽंशे न षाडवमिति** । ऋषभस्य धैवतसंवादित्वेनांशसंवादिलोपस्यानिष्टत्वात् । ननु तस्मिन्नेवांशे रिपलोपेनौडुवाभ्युपगमः कथमिति चेत्; उच्यते—रिपयोर्लोपेनौडुवत्वे षाडवकारित्वं पञ्चम एव पर्यवसितमिति तस्य संवादित्वान्न विरोधः । षाड्जीवदित्यादि गतार्थम् ॥ ८१—८३ ॥

अस्यां षड्जोदीच्यवायां मध्यमो न्यासः। षड्जधैवतावपन्यासौ।
अस्याः प्रस्तारः—

१. षड्जोदीच्यवा

१.	सा	सा	सा	सा	मां	मां	गां	गां
	शै				ले			
२.	गा	मा	पा	मा	गा	मा	मा	धा
	श		सू					नु
३.	सा	सा	मा	गा	पा	पा	नी	धा
	शै		ले		श	सू		नु
४.	धा	नी	सा	सा	धा	नी	पा	मा
	प्र	ण	य		प्र	सं		ग
५.	गां	सा	सा	सा	सा	सा	सा	गां
	स	वि	ला		स	खे		ल
६.	धा	धा	पा	धा	पा	नी	धीं	धा
	न	वि	नो				दं	
७.	सा	गां	गां	गां	गां	गां	सा	सा
	अ		धि		क			

(सु०) षड्जोदीच्यवां लक्षयति—अंशा इति। षड्जोदीच्यवायां षड्जमध्यमनिषादधैवता अंशाः। अंशानामेव परस्परं संगतिः। मन्द्रगांधारबाहुल्यम्। षड्जर्षभयोरतिबाहुल्यम्। ऋषभलोपात्षाडवम्। ऋषभधैवतलोपादौडुवितम। यदा धैवतो ऽंशस्तदा षाडवं नास्ति। गीतितालादि षाड्जीवत्। गांधारादिर्मूर्च्छना। चच्चत्पुटस्तालः। द्वादश कलाः। ध्रुवायां द्वितीयप्रेक्षणे विनियोजनम्॥ ८१–८३॥

८.	नी	धा	पा	धा	पा	धा	धा	धा
	मु		खें					दु
९.	सां	सां	मा	गा	पा	पा	नी	धा
	अ	धि	क		मु	खें		दु
१०.	धा	नी	सां	सां	धा	नी	पा	मा
	न	य	नं		न	मा		मि
११.	गां	सा	सा	सा	सा	सा	सा	गां
	दे		वा		सु	रे		श
१२.	धा	धा	पा	धा	मां	मां	मां	मां
	त	व	रु	चि	रं			

शैलेऽक्षराभ्यां प्रथमा द्वितीया तु शसूनुना ।
तैः पञ्चभिस्तृतीया स्यात्सप्तमी त्वधिकाक्षरैः ॥ ८४ ॥
मुखेन्दुना ऽष्टमी त्वस्यां षड्भिस्तैर्नवमी कला ।

(क०) षाड्जग्रामिकशुद्धस्वरमेलने मध्ये साश्चत्वारः; मन्द्रे मौ द्वौ; गौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। शैले इत्यक्षराभ्यां प्रथमपञ्चमौ; शेषाः परे (१)। द्वितीयस्यां मध्ये गमपमगममधा अष्टौ लघवः। शसूनुभिः प्रथमतृतीयाष्टमाः; शेषाः परे (२)। तृतीयस्यां मध्ये ससमगपपनिधा अष्टौ लघवः। शैलेशसून्वित्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (३)। चतुर्थ्यां मध्ये धनिससधनिपमा अष्टौ लघवः। प्रणयप्रसङ्गेत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (४)। पञ्चम्यां मन्द्रे ग एकः; मध्ये साः षट्; मन्द्रे ग एकः; एवमष्टौ लघवः। सविलासखेलेत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (५)। षष्ठ्यां मध्ये धधपधपनिधधा अष्टौ लघवः। नविनोदम्नित्यक्षराणि—नविनोभिर्धधपाः; दमिति सप्तमः; शेषा

इतरे (६)। सप्तम्यां मध्ये स एकः; मन्द्रे गाः पञ्च; मध्ये सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। अधिकैः प्रथमतृतीयपञ्चमाः; शेषा इतरे (७)। अष्टम्यां मध्ये निधपधपधधधा अष्टौ लघवः। मुखेन्दुभिः प्रथमतृतीयाष्टमाः; शेषा इतरे (८)। नवम्यां तारे सौ द्वौ; मध्ये मगपपनिधाः षट्; एवमष्टौ लघवः। अधिकमुखेन्द्वित्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (९)। दशम्यां मध्ये धनी द्वौ; तारे सौ; मध्ये धनिपमाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। नयनं नमामीत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (१०)। एकादश्यां मन्द्रे ग एकः; मध्ये साः षट्; मन्द्रे ग एकः; एवमष्टौ लघवः। देवासुरेशेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (११)। द्वादश्यां मध्ये धधपधाश्चत्वारः; तारे मांश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। तव रुचिरमित्यक्षराणि; षष्ठादयस्त्रयः शेषाः (१२)।

शैलेशसूनुप्रणयप्रसङ्गसविलासखेलनविनोदम्।
अधिकमुखेन्दुनयनं नमामि देवासुरेश तव रुचिरम्॥

सर्वासु जातिषु मागध्यादिषु गीतियोजनादिकप्रदर्शनार्थमस्यां त्रिरावृत्तपदा मागधी द्विरावृत्तपदा ऽर्धमागधीत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणानुसारेणार्धमागधीगीतियोगं दर्शयति—**शैलेऽक्षराभ्यामित्यादिना**। प्रथमा प्रथमकला शैलेऽक्षराभ्यां शै ले इत्याभ्यामक्षराभ्यां योजनीयेति शेषः। **द्वितीया तु शसूनुनेति**। द्वितीयकला तु, शसूनुनेति द्वंद्वैकवद्भावः, श सू नु इति त्रिभिरक्षरैर्योजनीयेत्यर्थः। **तैः पञ्चभिस्तृतीया स्यादिति**। तृतीयकला तैः, शै ले श सू नु इति पञ्चभिरक्षरैर्योजनीया स्यात्। **सप्तमी त्वधिकाक्षरैरिति**। अ धि क इत्येतैस्त्रिभिरक्षरैः। अष्टमी तु मुखेन्दुना मु खें दु इति त्रिभिरक्षरैः। नवमी तैः, अ धि क मु खें दु इति षड्भिरक्षरैः। अन्यासु कलासु यथालक्षणं गीतान्तरयोगो द्रष्टव्यः॥ ८४, ८४॥ इति षड्जोदीच्यवा॥ ९॥

अथ षड्जमध्यमा

अंशाः सप्त स्वराः षड्जमध्यमायां मिथश्च ते ॥ ८५ ॥
संगच्छन्ते निरल्पो ऽशाद्गादृते वादितां विना ।
निलोपनिगलोपाभ्यां षाडवौडुविते मते ॥ ८६ ॥
षाडवौडुवयोः स्यातां द्विश्रुती तु विरोधिनौ ।
गीतितालकलाऽऽदीनि षाड्जीवन्मूर्च्छना पुनः ॥ ८७ ॥
मध्यमादिरिह ज्ञेया पूर्ववद्विनियोजनम् ।

(सु०) एतस्याः कलायामभिधेयनियमं कथयति—**शैलेऽक्षराभ्यामिति** । प्रथमकला शिववाचकाक्षरद्वयेन कर्तव्या । द्वितीया गणेशवाचकपदेन (?) । तृतीया कला शिवगणेशवाचकपदाक्षरपञ्चकेन । सप्तमी त्वधिकाक्षरैः । अष्टमी मुखेन्दुना । षड्भिरक्षरैर्नवमी ॥ ८४, ८४- ॥

(क०) **अंशाः सप्त स्वरा** इति । निरल्पः, पूर्णावस्थायां निषादो ऽल्पः कार्यः । **अंशाद्गादृत** इति । तस्यामप्यवस्थायां यदा गांधारो ऽंशो भवति तदा निषादस्य तत्संवादित्वेनाल्पत्वं नेष्टमिति भावः । **वादितां विनेति** । स्वस्य वादित्वे सुतरामल्पत्वाभाव इत्यर्थः ॥ द्विश्रुती तु निषादगांधारौ ; अंशीभूतौ त्वित्यर्थाद्गम्यते ; षाडवौडुवयोर्विरोधिनौ स्याताम् , निलोपेन निगलोपेन च षाडवौडुवयोर्विहितत्वात् , स्वरयोरेवांशत्वं लोप्यत्वमिति च धर्मयोर्विरोधात् । तदा षाडवौडुवे न भवत इति भावः । तेन निगयोरंशयोः पूर्णताया एव नियतत्वादस्यां षाडवांशाः पञ्चौडुवांशा अपि त एव पञ्च संपूर्णांशाः सप्तेति मतङ्गोक्ताः सप्तदशांशा द्रष्टव्याः ॥ **गीतितालकलाऽऽदीनि षाड्जीवदिति** । गीतितालकलाऽऽदीनि, गीतयो मागधीसंभावितापृथुलास्तिस्रः, तालो ऽप्येककलद्विकलभेदस्त्रिविधः पञ्चपाणिः, कला अष्टलध्वात्मिका द्वादश, आदिशब्देन चित्रवृत्तिदक्षिणास्त्रयो मार्गा

अस्यां षड्जमध्यमायां षड्जमध्यमौ न्यासौ। सप्त स्वरा अपन्यासाः। अस्याः प्रस्तारः—

१०. षड्जमध्यमा

१.	मा	गा	सग	पा	धप	मा	निध	निम
	र	ज	नि	वं	धू		मु	ख
२.	मा	मा	सा	रिग	मग	निध	पध	पा
	वि	ला		स	लो			च
३.	मा	गा	री	गा	मा	मा	सा	सा
	नं							
४.	मा	मगम	मा	मा	निध	पध	पम	गमम
	प्र	वि	क	सि	त	कु	मु	द्
५.	धा	पध	परि	रिग	मग	रिग	सधस	सा
	द्	ल	फे	न	सं			नि

गृह्यन्ते, एतानि गीत्यादीनि षाड्जीवत्; षाड्ज्यामिवास्यामपि कर्तव्यानीत्यतिदेशार्थः। **मूर्च्छना पुनर्मध्यमादिरिह ज्ञेयेति**। अस्याः षाड्जग्रामिकत्वान्मत्सरीकृता मूर्च्छनेत्यर्थः। विनियोजनं पूर्ववत्; पूर्वस्यां षड्जोदीच्यवायामिव द्वितीये प्रेक्षणे ध्रुवागान इत्यर्थः॥ -८५—८७- ॥

(सु०) षड्जमध्यमां लक्षयति—अंशाः सप्त स्वरा इति। षड्जमध्यमायां सप्तापि स्वरा अंशाः। अंशानामेव परस्परं संगतिः।, निषादोऽल्पः। यदा गांधारोऽंशस्तदा निषादाल्पत्वं नास्ति। यदा च निषादो वादी तदा च तदल्पत्वं नास्ति। निषादलोपेन षाडवम्। निषादगांधारयोर्लोपेनौडुवितम्। षाडवौडुवितयोः क्रियमाणयोर्निषादगांधारयोर्विवादित्वम्। गीतितालकलाऽऽदयः षाड्जीवत्। मध्यमादिर्मूर्च्छना। षड्जोदीच्यवावद्विनियोगः॥ -८६—८७- ॥

६. निध सा री मगम मा मा मा मा
भं

७. मां मां मंगंमं मंधं धंपं पंधं पंमं गंमंगं
का मि ज न न्न य न

८. धा पध परि रिग मग रिग सधस सा
हृ द या भि नं दि

९. मा मा धनि धस धप मप पा पा
नं

१०. मां मंगंमं मां निंधं पंधं पंमंगं गां मां
प्र ण मा मि दे वं

११. धा मध परि रिग मग रिग सधस सा
कु मु दा धि वा सि

१२. निध सा री मगम मा मा मा मा
नं

(क०) **षड्जमध्यमौ न्यासाविति** । षड्जमध्यमयोरेकतरो न्यासः कर्तव्य इत्यर्थः । **सप्त स्वरा अपन्यासा** इति । ग्रहांशस्वराधीनरक्तिवशाद्यथायोगं पर्यायेणापन्यासा भवन्तीति मन्तव्यम् । षाड्जग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये मगौ द्वौ; सगावेकः; प एकः; धपावेकः; म एकः; निधावेकः; निमावेकः; एवमष्टौ लघवः। रजनिवधूमुखेत्यक्षराणि—रजनिभिर्मगसाः; तच्छेषो गः; वधूभ्यां पधौ; शेषौ पमौ; मुना निः; शेषो धः; खेन निः; शेषो म; (१)। द्वितीयस्यां तारे ममसास्त्रयः; रिगावेकः; मगावेकः; मध्ये निधावेकः; पधावेकः; प एकः; एवमष्टौ लघवः; विलासलोचेत्यक्षराणि—विलाभ्यां

मौ; शेषः सः; सेन रिः; शेषो गः; लो इति मः; शेषा गनिधपधाः; चेन पः (२)। तृतीयस्यां मध्ये मगरिगममेमसा अष्टौ लघवः। नमिति मः; शेषा इतरे (३)। चतुर्थ्यां मध्ये म एकः; मगमा एकः; मौ द्वौ; निधावेकः; पधावेकः; पमावेकः; गममा एकः; एवमष्टौ लघवः। प्रविकसितकुमुदेत्यक्षराणि—प्रविभ्यां मौ; शेषौ गमौ; कसितैर्मभनयः; शेषो धः; कुना पः; शेषो धः; मुना पः; शेषो मः; देन गः; शेषौ मौ (४)। पञ्चम्यां मध्ये ध एकः; पधावेकः; परी एकः; रिगावेकः; मगावेकः; रिगावेकः; सधसा एकः; स एकः; एवमष्टौ लघवः। दलफेनसंनीत्यक्षराणि—दलाभ्यां धपौ; शेषो धः; फे इति पः; शेषो रिः; नेन रिः; शेषो गः; समिति मः; शेषा गरिगसधसाः; निना सः (५)। षष्ठ्यां मध्ये निधावेकः; सरी द्वौ; मगमा एकः; माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः; भमिति निः; शेषा इतरे (६)। सप्तम्यां मन्द्रे मौ द्वौ; मगमा एकः; मधावेकः; धपावेकः; पधावेकः; पमावेकः; गमगा एकः; एवमष्टौ लघवः। कामिजननयनेत्यक्षराणि—का इति मः; शेषो मः; मिना मः; शेषौ गमौ; जेन मः; शेषो धः; नेन धः; शेषः पः; नेन पः; शेषो धः; येन पः; शेषो मः; नेन गः; शेषौ मगौ (७)। अष्टम्यां मध्ये ध एकः; पधावेकः; परी एकः; रिगावेकः; मगावेकः; रिगावेकः; सधसा एकः; स एकः; एवमष्टौ लघवः। हृदयाभिनन्दीत्यक्षराणि—हृदाभ्यां धपौ; शेषो धः; या इति पः; शेषो रिः; भिना रिः; शेषो गः; नमिति मः; शेषा गरिगसधसाः; दिना सः (८)। नवम्यां मध्ये मौ द्वौ; धनी एकः; धसावेकः; धपावेकः; मपावेकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। नमिति मः; तच्छेषा इतरे (९)। दशम्यां मन्द्रे म एकः; मगमा एकः; म एकः; निधावेकः; पधावेकः;

अथ गांधारोदीच्यवा

गांधारोदीच्यवायां तु द्वावंशौ षड्जमध्यमौ ॥ ८८ ॥
रिलोपात्षाडवं ज्ञेयं पूर्णत्वे ऽंशेतराल्पता ।
अल्पा निधपगांधाराः षाडवत्वे प्रकीर्तिताः ॥ ८९ ॥
रिधयोः संगतिर्ज्ञेया धैवतादिश्च मूर्च्छना ।
तालश्चच्चत्पुटो ज्ञेयः कलाः षोडश कीर्तिताः ॥ ९० ॥
विनियोगो ध्रुवागाने चतुर्थप्रेक्षणे मतः ।

पमगा एकः; गमौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । प्रणमामि देवमित्यक्षराणि— प्रणाभ्यां मौ; शेषौ गमौ; मा इति म:; शेषौ निधौ; मिना पः। शेषो धः; दे इति पः; शेषौ मगौ; वमिति गः; शेषो मः (१०); एकादश्यां मध्ये ध एकः; पधावेकः; परी एकः; रिगावेकः; मगावेकः; रिगावेकः; सधसा एकः; स एकः; एवमष्टौ लघवः । कुमुदाधिवासीत्यक्षराणि—कुमुभ्यां धपौ; शेषो धः; दा इति पः; शेषो रिः; धिना रिः; शेषो गः; वा इति मः; शेषा गरिगसधसाः; सिना सः (११) । द्वादश्यां मध्ये निधावेकः; सरी द्वौ; मगमा एकः; माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । नमिति निः; शेषा इतरे (१२) ।

रजनिवधूमुखविलासलोचनं
प्रविकसितकुमुददलफेनसंनिभम् ।
काभिजननयनहृदयाभिनन्दिनं
प्रणमामि देवं कुमुदाधिवासिनम् ॥ इति षड्जमध्यमा ॥१०॥

(क०) गांधारोदीच्यवायां त्विति । पूर्णत्वे संपूर्णत्वदशायाम्; अंशेतराल्पता, अंशाभ्यां समाभ्यामितरेषां रिगपधनीनामल्पत्वम्; षाडवत्वे

अस्यां गांधारोदीच्यवायां मध्यमो न्यासः। षड्जधैवताव-पन्यासौ। अस्याः प्रस्तारः—

११. गांधारोदीच्यवा

१.	सा	सा	पा	मा	पा	धप	पा	मा
	सौ							
२.	धा	पा	मा	मा	सा	सा	सा	सा
	म्य							
३.	धा	नी	सा	सा	मा	मा	पा	पा
	गौ		री		मु	खां		बु
४.	नी	नी	नी	नी	नी	नी	नी	नी
	रु	ह	दि		ध्य	ति	ल	क
५.	मा	मा	धा	निस	नी	नी	नी	नी
	प	रि	चुं		बि	ता		चिं
६.	मा	पा	मा	परिग	गा	गा	सा	सा
	त	सु	पा		दं			

निधपगांधारा अल्पाः, ऋषभस्य लुप्तत्वादिति भावः। अत एव रिधयोः संगतिः पूर्णत्वावस्थायामेवेति ज्ञेया। अन्यत्तु सुगमम् ॥ -८८—९०- ॥

(सु०) गांधारोदीच्यवां लक्षयति—गांधारोदीच्यवाग्रामिति। गांधारोदीच्यवायां षड्जमध्यमावंशौ। ऋषभलोपात्षाडवम्। पूर्णत्वे ऽंशेतराल्पता। षाडवत्वे निषादधैवतपञ्चमगांधारा अल्पाः। ऋषभधैवतयोः संगतिः। धैवतादिर्मूर्च्छना। चच्चत्पुटस्तालः। षोडश कलाः। चतुर्थप्रेक्षणे ध्रुवागाने विनियोगः ॥ -८८—९०- ॥

७. गा मग पा पध मा धनि पा पा
प्र वि क सि त हे म

८. री गा सा सध नी नी धा धा
क म ल नि भं ० ०

९. गा रिग सा सनि गा रिग सा सा
अ ति रु चि र कां ति

१०. सा सा सा मा मनि धनि नी नी
न ख द र्प णा म

११. मा॑ पा॑ मा॑ परिग॑ गा॑ गा॑ सा॑ सा॑
ल नि के तं ० ०

१२. गा॑ सा॑ गा॑ सा॑ मा॑ पा॑ मा॑ परिग॑
म न सि ज श री र

१३. गा॑ मा॑ गा॑ सा॑ गा॑ गा॑ गा॑ सा॑
ता ड नं

१४. नी' नी' पा॑ धा॑ नी' गा॑ गा॑ गा॑
प्र ण मा मि गौ री

१५. नी' नी' धा॑ पा॑ धा॑ पा॑ मा॑ पा॑
च र ण यु ग म नु प

१६. धाँ पाँ सा॑ सा॑ मा॑ मा॑ मा॑ मा॑
मं

(क०) माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये सौ द्रौ; पमपास्त्रयः; धपावेकः; पमौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। सौ इति प्रथमः सः; शेषा इतरे (१)। द्वितीयस्यां मध्ये धपममाश्चत्वारः; साश्चत्वारः;

एवमष्टौ लघवः। म्येति धः; शेषा इतरे (२)। तृतीयस्यां मध्ये धनिससममपपा अष्टौ लघवः। गौरीमुखाम्बिवत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (३)। चतुर्थ्यां मध्ये निषादा अष्टौ लघवः। रुहदिव्यतिलकेत्यक्षराणि; चतुर्थः शेषः (४)। पञ्चम्यां मध्ये ममधास्त्रयः; निसावेकः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। परिचुम्बिताचीत्यक्षराणि—चतुर्थपञ्चमाष्टमाः शेषाः (५)। षष्ठ्यां मध्ये मपमास्त्रयः; परिगा एकः; गौ द्वौ; सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। तसुपादमित्यक्षराणि—तसुपाभिर्मपमाः; शेषाः परिगाः; दमिति गः; शेषाः परे (६)। सप्तम्यां मध्ये ग एकः; मगावेकः; प एकः; पधावेकः; म एकः; धनी एकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। प्रविकसितहेमेत्यक्षराणि—प्रविभ्यां गमौ; तच्छेषो गः; कसिभ्यां पपौ; तच्छेषो धः; तेन मः; हे इति धः; तच्छेषौ निपौ; मेन पः (७)। अष्टम्यां मध्ये रिगसास्त्रयः; सधावेकः; नी द्वौ; धौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। कमलनिभमित्यक्षराणि—पञ्चमः शेषः; भमिति निः; तच्छेषाः परे (८)। नवम्यां मध्ये ग एकः; रिगावेकः; स एकः; सनी एकः; ग एकः; रिगावेकः; सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। अतिरुचिरकान्तीत्यक्षराणि—तृतीयषष्ठनवमदशमाः शेषाः (९)। दशम्यां मध्ये सास्त्रयः; म एकः; मनी एकः; धनी एकः; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः। नखदर्पणामेत्यक्षराणि; चतुर्थषष्ठाष्टमनवमाः शेषाः (१०)। एकादश्यां तारे मपमास्त्रयः; परिगा एकः; गौ द्वौ; सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। लनिकेतमित्यक्षराणि—लनिकेभिर्मपमाः; तच्छेषाः परिगाः; तमिति गः; शेषाः परे (११)। द्वादश्यां तारे गसगसमपमाः सप्त; परिगा एकः; एवमष्टौ लघवः। मनसिजशरीरेत्यक्षराणि; शेषाः परिगाः (१२)। त्रयोदश्यां तारे गमगसाश्चत्वारः; गास्त्रयः; स एकः; एवमष्टौ लघवः। ताडनमित्यक्षराणि—ताडनमित्यक्षरैः प्रथमचतुर्थपञ्चमाः; शेषा इतरे (१३)।

अथ रक्तगांधारी

अंशाः स्यू रक्तगांधार्यां पञ्च धर्षभवर्जिताः ॥ ९१ ॥
रिमतिक्रम्य सगयोः कार्ये संनिधिमेलने ।
रिलोपरिधलोपाभ्यां [1]षाडवौडुवमिष्यते ॥ ९२ ॥
बहुत्वं निधयोरंशः पञ्चमो द्वेष्टि षाडवम् ।
द्विषन्त्यौडुवितं षड्जनिमपाः संगतौ सगौ ॥ ९३ ॥
पञ्चपाण्यादि षाड्जीवदृषभादिस्तु मूर्च्छना ।
तृतीयप्रेक्षणगतध्रुवायां विनियोजनम् ॥ ९४ ॥

चतुर्दश्यां तारे निनिपधनयः पञ्च; गास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः । प्रणमामि गौरीत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (१४) । पञ्चदश्यां तारे निनिधपधपमपा अष्टौ लघवः । चरणयुगमनुपेत्यक्षराणि (१५) । षोडश्यां तारे धपससाश्च-त्वारः; माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । ममिति धः; शेषाः परे (१६) ।

सौम्यगौरीमुखाम्बुरुहदिव्यतिलकपरिचुम्बिताचिंतसुपादं
प्रविकसितहेमकमलनिभम् ।
अतिरुचिरकान्तिनखदर्पणामलनिकेतं
मनसिजशरीरताडनं प्रणमामि गौरीचरणयुगमनुपमम् ॥ इति
गांधारोदीच्यवा ॥ ११ ॥

(क०) अंशाः स्युरिति । धैवतर्षभवर्जिताः पञ्च सगमपनयः । रिमतिक्रम्य सगयोः संनिधिमेलने कार्ये । रिमतिक्रम्य, ऋषभेण विनेत्यर्थः,

'गांधारषड्जयोश्चात्र संचारश्चर्षभं विना'

[1] षाडवौडुविते मते.

इति मुनिवचनात्। अत्र सगयोर्ऋषभादितरैर्मपधनिभिः सह यथायोगं संनिधिमेलने संनिधिर्मेलनं च। इह भिन्नलघुकालयोः स्वरयोर्नैरन्तर्यं संनिधिः; एकलघुकालयोर्द्वयोस्त्रयाणां च नैरन्तर्यं मेलनमिति विवक्षितम्। ते कार्ये यथाशक्ति कर्तव्ये। षाड्वौडुवमिति द्वंद्वैकवद्भावः। निधयोर्बहुत्वमिति। अत्र निषादस्यांशत्वेन प्राप्तमपि बहुत्वमतिशयार्थम्, धैवतस्य त्वौडुवकारिण औडुवावस्थायामनवस्थाने ऽपि संपूर्णत्वषाडवत्वावस्थयोः प्राप्ताल्पत्वापवादेन बहुत्वम्

'बलिनौ भवतश्चात्र धैवतः सप्तमस्तथा'

इति मुनिवचनाद्विधीयत इत्यवगन्तव्यम्। अंशः पञ्चमः षाडवं द्वेष्टि। पञ्चमः स्वयमंशीभवन् रिलोपनिर्वर्त्यं षाडवं न सहते, मध्यमग्रामे पञ्चमर्षभयोः संवादादिति भावः। षड्जनिमपा औडुवितं द्विषन्ति, सनिमपा अंशा भवन्तो रिधलोपनिर्वर्त्यमौडुवितं न सहन्ते; एक एवांशो गांधार औडुवितं सहत इत्यर्थः। अत्र निधयोः षड्जाद्यंशसंवादित्वाभावे ऽप्यौडुवितानभ्युपगमस्तु

'गांधारीरक्तगांधार्योः षड्जमध्यमपञ्चमाः।
सप्तमश्चैव विज्ञेया एषु नौडुवितं भवेत्॥'

इति मुनिवचनादवगन्तव्यः। अतः षाडवादिजातिषु क्वचित्षाडवनिषेधो ऽंशसंवादिलोपानभ्युपगमान्नियतः,

'संवादिलोपात्सप्तैताः षाट्स्वर्येषु विवर्जिताः'

इति मुनिवचनोक्तत्वात्। औडुवादिजातिषु कदाचिदौडुवितस्य प्राप्तस्यापि निषेधः क्वचिदंशलोपात्क्वचिद्वचनादेवेति द्रष्टव्यम्। सगौ संगताविति।

अस्यां रक्तगांधार्यां गांधारो न्यासः। मध्यमो ऽपन्यासः। अस्याः प्रस्तारः—

१२. रक्तगांधारी

१.	पा	नी	सा	सा	गा	सा	पा	नी
	तं		बा		ल	र	जे	नि
२.	सां	सां	पा	पा	मा	मा	गा	गा
	क	र	ति	ल	क	भू		ष
३.	मा	पा	धा	पा	मा	पा	धप	मग
	ण	वि	भू					
४.	मा	मा	मा	मा	मा	मा	मा	मा
	तिं							
५.	धां	नीं	पां	मंपं	धां	नीं	पां	पां
	०							
६.	मां	पां	मां	धंनिं	पां	पां	पां	पां
	०							

सगयोः पूर्वं रिव्यतिरिक्तैरितरैः संनिधिमेलनोभयरूपा संगतिरुक्ता ; सा कदाचित्तयोः परस्परं कर्तव्येत्यर्थः। पञ्चपाण्यादीत्यादिः स्पष्टार्थः ॥ -९१—९४ ॥

(सु०) रक्तगांधारीं लक्षयति—अंशाः स्युरिति। रक्तगांधार्यां धैवतर्षभवर्ज्याः पञ्च स्वरा अंशाः। ऋषभातिक्रमेण षड्जगांधारयोः संगतिः। ऋषभलोपात्षाडवम्। ऋषभधैवतलोपादौडुवितम्। निषादधैवतयोर्बहुत्वम्। यदा पञ्चमो ऽशस्तदा षाडवत्वं नास्ति। यदा षड्जनिषादमध्यमपञ्चमा अंशास्तदौडुवितत्वं नास्ति। षड्जगांधारयोः संगतिः। ऋषभादिर्मूर्च्छना। कलाकालविनियोगादिः षाड्जीवत् ॥ -९१—९४ ॥

७. री गा मा पा पा पा मा पा
　प्र ण मा　मि गौ　री

८. री गा मा पा पा पा मा पा
　व द्र ना　र विं

　पा पा पा पा पा पा पा पा
　द

१०. री गा सा मा री गा गा गा
　प्री　ति क रं

११. गा गा पा धमं धा निध पा पा

१२. मा पा मा पगिंग गा गा गा गा.

(क०) माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये पनिससगसपनयोऽष्टौ लघवः । तं बालरजनीत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थौ शेषौ (१)। द्वितीयस्यां तारे सौ द्वौ; मध्ये पौ द्वौ; मौ द्वौ; गौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । करतिलकभूषेत्यक्षराणि; सप्तमः शेषः (२)। तृतीयस्यां मध्ये मपधपमपाः षट्; धपावेकः; मगावेकः; एवमष्टौ लघवः । णविभू इत्यक्षराणि—णविभूभिर्मपधाः; शेषाः परे (३)। चतुर्थ्यां मध्ये मा अष्टौ लघवः । तिमिति प्रथमः; शेषाः परे (४)। पञ्चम्यां मन्द्रे धनिपास्त्रयः; मपावेकः; धनिपपाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । शेषाः सर्वे (५)। षष्ठ्यां मन्द्रे मपमास्त्रयः; धनी एकः; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । शेषाः सर्वे (६)। सप्तम्यां मध्ये रिगमास्त्रयः; पास्त्रयः; मपौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । प्रणमामि गौरीत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (७)। अष्टम्यां तारे

अथ कैशिकी

कैशिक्यामृषभान्ये ऽंशा निधावंशौ यदा तदा ।
न्यासः पञ्चम एव स्यादन्यदा द्विश्रुती मतौ ॥ ९५ ॥
अन्ये तु निगपान्न्यासान्निधयोरंशयोर्विदुः ।
रिलोपरिधलोपेन षाडवौडुवितं मतम् ॥ ९६ ॥
रिरल्पो निपबाहुल्यमंशानां संगतिर्मिथः ।
षाडवौडुविते द्विष्टः क्रमात्पञ्चमधैवतौ ॥ ९७ ॥
षाड्जीवत्पञ्चपाण्यादि गांधारादिस्तु मूर्च्छना ।
पञ्चमप्रेक्षणगतध्रुवायां विनियोजनम् ॥ ९८ ॥

सप्तम्युक्ताः स्वराः । वदनारविमित्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमाष्टमाः शेषाः (८) । नवम्यां मध्ये पा अष्टौ लघवः । देन प्रथमः; शेषाः परे (९) । दशम्यां मध्ये रिगससरिगगगा अष्टौ लघवः । प्रीतिकरमित्यक्षराणि; अत्र गाः शेषाः (१०) । एकादश्यां तारे गौ द्वौ; प एकः; धमावेकः; ध एकः; निधावेकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः । शेषाः सर्वे (११) । द्वादश्यां तारे मपमास्त्रयः; परिगा एकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । शेषाः सर्वे (१२) ।

तं बालरजनिकरतिलकभूषणविभूतिम् ।
प्रणमामि गौरीवदनारविन्दप्रीतिकरम् ॥ इति रक्तगांधारी ॥ १२ ॥

(क०) कैशिक्यामिति । ऋषभान्य ऋषभादन्ये सगमपधनयः षट् स्वरा अंशाः; भवन्तीति शेषः । यदा निधावंशौ तदा पञ्चम एव न्यासः स्यादिति

'धैवते ऽंशे निषादे च न्यासः पञ्चम इष्यते'

अस्यां कैशिक्यां गांधारपञ्चमनिषादा न्यासाः । रिवर्ज्याः षट् सप्त वा स्वरा अपन्यासाः । अस्याः प्रस्तारः—

१३. कैशिकी

१.	पा	धनि	पा	धनि	गा	गा	गा	गा
	के		ली		ह		त	

इति मुनिवचनान्नियम्यते । अन्यदा निधव्यतिरिक्तेषु 'सरिगमपेष्वंशेष्वित्यर्थः'। द्विश्रुती निगौ मतौ न्यासत्वेन संमतावित्यर्थः'। अन्ये तु मतङ्गादयस्तु निधयोरंशयोर्निगपांस्त्रीनपि न्यासान्विदुः, 'धैवतनिषादयोरंशत्वे पञ्चमो ऽपि न्यासः' इति मतङ्गोक्तत्वात् । अयं पक्षो ऽपि पञ्चमस्य न्यासत्वं निधयोरंशयोरेवेति नियमे पर्यवस्यति । रिलोपरिधलोपेनेत्येकवद्भावः । रिरल्पः पूर्णताऽवस्थायामिति भावः । निपबाहुल्यमिति निपयोरंशत्वे बाहुल्ये प्राप्ते ऽपि 'बलिनौ चान्त्यपञ्चमौ' इति मुनिवचनात्तयोरितरांशापेक्षया ऽतिबाहुल्यं विधीयत इति बोद्धव्यम् ।' पञ्चमधैवतावंशीभवन्तौ क्रमात्षाडवौडुविते द्विष्टः । पञ्चमः षाडवं धैवत औडुवितमिति क्रमः । मध्यमग्राम ऋषभस्य पञ्चमसंवादित्वात्तु धैवतांशे तस्यैव लोप्यत्वाभावादिति भावः । षाड्जीवदित्यादि 'सुबोधम् ॥ ९५—९८ ॥

(सु०) कैशिकीं लक्षयति—कैशिक्यामिति । कैशिक्यामृषभादन्ये षट् स्वरा अंशाः । यदा निषादधैवतावंशौ तदा पञ्चम एव न्यासः; अन्यदा निषादगांधारौ । अन्ये तु केचिन्निषादधैवतयोरंशयोर्निषादगांधारपञ्चमान्न्यासान्विदुः । ऋषभलोपात्षाडवम्; ऋषभधैवतलोपादौडुवितम् । ऋषभो ऽल्पः । निषादपञ्चमयोर्बाहुल्यम् । अंशस्वराणां परस्परं संगतिः । यदा पञ्चमो ऽशस्तदा षाडवं नास्ति । यदा धैवतो ऽशस्तदौडुवितं नास्ति । षट्पितापुत्रकतालादि षाड्जीजातिवत् । गांधारादिर्मूर्च्छना । ध्रुवायां पञ्चमप्रेक्षणे विनियोगः ॥९५–९८॥

२. पा पा मा निध निध पा पा पा
का म त नु

३. धा नी सा सा री री री री
वि भ्र म वि ला - सं

४. सा सा सा री गा मा मा मा
ति ल क यु तं

५. मां धां नीं धां मां धां मां पां
मू र्धो र्ध्व बा ल

६. गा री सा धनि री री री री
सो म नि भं

७. गा री सा सा धा धा मा मा
मु ख क म लं

८. गा गा गा मा मा निधनि नी नी
अ स म हा ट

९. गा गा नी नी गा गा गा गा
क स रो जं

१०. गां गां नी नीं निंधं पां पां पां
हृ दि सु ख दं

११. मां पां मां पां पां पां मां मां
प्र ण मा मि लो च

१२. सां मां गां निंधंनिं नी नीं मां गां
न वि शे षं

(क०) रिवर्ज्याः षट् सप्त वा स्वरा अपन्यासा इति०।

'अपन्यासः कदाचिच्च ऋषभो ऽपि भवेदिह'

इति मुनिवचनात्। कदाचिदिति पूर्णत्वे ऽपि पक्ष इत्यर्थः। माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये प एकः; धनी एकः; प एकः; धनी एकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। केलीहतेत्यक्षराणि—केलीभ्यां पौ; हताभ्यां प्रथमतृतीयगौ; शेषा इतरे (१)। द्वितीयस्यां मध्ये पौ द्वौ; म एकः; निधौ द्विर्द्वौ; पास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। कामतनु, इत्यक्षराणि—का इति पः; शेषः पः; मताभ्यां मनी; शेषो धः; नुना निः; शेषाः परे (२)। तृतीयस्यां मध्ये धनी द्वौ; तारे स एकः; मध्ये स एकः; ऋषभाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। विभ्रमविलासमित्यक्षराणि; द्वितीयसप्तमौ शेषौ (३)। चतुर्थ्यां मध्ये सास्त्रयः; रिगौ द्वौ; मास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। तिलकयुतमित्यक्षराणि; शेषा माः (४)। पञ्चम्यां मन्द्रे मधनिधमधमपा अष्टौ लघवः। मूर्धोर्ध्वबालेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (५)। षष्ठ्यां मध्ये गरिसास्त्रयः; धनी एकः; ऋषभाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। सोमनिभमित्यक्षराणि—सोमनिभिर्गसधाः; भमिति प्रथमरिः; शेषा इतरे (६)। सप्तम्यां मध्ये गरी द्वौ; सौ द्वौ; धौ द्वौ; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। मुखकमलमित्यक्षराणि; षष्ठादयः शेषाः (७)। अष्टम्यां मध्ये गास्त्रयः; मौ द्वौ; निधनय एकः; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः। असमहाटेत्यक्षराणि—असमैर्गाः; शेषो मः; हा इति मः; शेषा निधनथः; टेन निः; शेषो निः (८)। नवम्यां मध्ये गौ द्वौ; नी द्वौ; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। कसरोजमित्यक्षराणि—कसरोभिर्गगनयः; जमिति पञ्चमो गः; शेषा इतरे (९)। दशम्यां तारे गौ द्वौ; नी द्वौ; निधावेकः; पास्त्रयः;

अथ मध्यमोदीच्यवा

पञ्चमांशा सदा पूर्णा मध्यमोदीच्यवा मता ।
लक्ष्म शेषं विजानीयाद् गांधारोदीच्यवागतम् ॥ ९९ ॥
मूर्च्छना मध्यमादिः स्यात्तालश्चच्चत्पुटो मतः ।
चतुर्थस्य प्रेक्षणस्य ध्रुवायां विनियोजनम् ॥ १०० ॥

एवमष्टौ लघवः । हृदि सुखदमिति क्रमेण पञ्च; शेषाः परे (१०)। एकादश्यां तारे मपमास्त्रयः; पास्त्रयः; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। प्रणमामि लोचेत्यक्षराणि; चतुर्थाष्टमौ शेषौ (११) । द्वादश्यां तारे समगास्त्रयः; निधनय एकः; नी द्वौ; मगौ द्वौ; एवगष्टौ लघवः; नविशेषमित्यक्षराणि—नविशेभिः समगाः; षमिति सप्तमो निः; शेषा इतरे (१२)।

केलीहतकामतनुविभ्रमविलासं तिलकयुतं मूर्धोर्ध्वबालसोमनिभम् ।
मुखकमलमसमहाटकसरोजं हृदि सुखदं प्रणमामि लोचनविशेषम् ॥

इति कैशिकी ॥ १३ ॥

(क०) **पञ्चमांशे**ति । एकः पञ्चम एवांशो यस्याः सा तथोक्ता । **सदा पूर्णे**ति । कदाचिदपि षाडवौडुवा च न भवतीत्यर्थः । शेषं लक्ष्मांशेन वा ऽल्पत्वं रिधयोर्मिथः संगतिः षोडश कला इत्येतावल्लक्षणं गांधारोदीच्यवागतं विजानीयात्; तदत्राप्यनुसंधेयमित्यर्थः । मध्यमादिर्मूर्च्छना सौवीरी । अन्यत्सुबोधम् ॥ ९९, १०० ॥

(सु०) मध्यमोदीच्यवां लक्षयति—**पञ्चमांशे**ति । मध्यमोदीच्यवायां पञ्चमो ऽंशस्वरः । पूर्णत्वं सप्तस्वरत्वमेव । षाडवौडुविते न स्तः । अवशिष्टं लक्षणं गांधारोदीच्यवावज्ज्ञातव्यम् । मध्यमादिर्मूर्च्छना । चच्चत्पुटस्तालः । ध्रुवायां चतुर्थप्रेक्षणे विनियोगः ॥ ९९, १०० ॥

अस्यां मध्यमोदीच्यवायां मध्यमो न्यासः। अस्याः प्रस्तारः—

१४. मध्यमोदीच्यवा

१. पा धनि नी नी मा पा नी पा
दे हा र्ध रू प

२. री री री मा सा रिग गा गा
म ति कां ति म म ल

३. नी नी नी नी नी नी नी नी
म म लें दु कुं द

४. नी नी धप मा निध निध पा पा
कु मु द नि भं

५. पा पा री री री री री री
चा मी क रां बु

६. मा रिग सा सधं नीं नीं नीं नीं
रु ह दि व्यं कां ति

७. मा पा नी सा पा पा गा गा
प्र व र ग ण पू जि

८. गा पां मां निधं नीं नीं सा सा
त म जे यं

९. पां पां मां धंनि पां पां पां पां
सु रा भि ष्टु त म नि ल

१०. मां पां मां रिग गा गा गा गा
म नो ज व मं बु

११.	गा	पा	मा	पा	नी	नी	नी	नी
	दो		द्	धि	नि	ना		द्
१२.	मा	पा	मा	परिग	गा	गा	गा	गा
	म	ति	हा		सं			
१३.	गां	गां	गां	गां	मां	निंधं	नीं	नीं
	शि	वं	शां		त	म	गु	र
१४.	नी	नी	धप	मा	निध	निध	पा	पा
	च	मू	म	थ	न			
१५.	रीं	गां	सां	सां	मां	निंधनिं	नीं	नीं
	वं		दे		त्रै	लो	क्य	
१६.	नीं	नीं	धां	पां	धां	पां	मां	मा
	न	त	च	र	णं			

(क०) माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये प एकः; धनी एकः; नी द्वौ; मपनिपाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। देहार्धरूपेत्यक्षराणि—दे इति पः; शेषौ धनी; हा इति निः; शेषो निः; र्धरूभ्यां मपौ; शेषो निः; पेन पः (१)। द्वितीयस्यां मध्य ऋषभास्त्रयः; गसौ द्वौ; रिगावेकः; गौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः; मतिकान्तिममलेत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (२)। तृतीयस्यां मध्ये निषादा अष्टौ लघवः। ममलेन्दुकुन्देत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (३)। चतुर्थ्यां मध्ये नी द्वौ; धपावेकः; म एकः; निधावेकः; निधावेकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। कुमुदनिभमित्यक्षराणि—कुमुदैर्निनिधाः; शेषः पः; निभंभ्यां मनी; शेषाः परे (४)। पञ्चम्यां मध्ये पौ द्वौ; ऋषभाः षट्; एवमष्टौ लघवः। चामीकराम्भिवत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थ-

सप्तमाः शेषाः (५)। षष्ठ्यां मध्ये म एकः; रिगावेकः; स एकः; समन्द्रधावेकः; मन्द्रे निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। रुद्रदिव्यकान्तीत्यक्षराणि; तृतीयपञ्चमषष्ठसप्तमाः शेषाः (६)। सप्तम्यां मध्ये मपनिसपपगगा अष्टौ लघवः। मंवरगणपूजीत्यक्षराणि; सप्तमः शेषः (७)। अष्टम्यां मध्ये ग एकः; मन्द्रे पमौ द्वौ; निधावेकः; नी द्वौ; मध्ये सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। तमजेयमित्यक्षराणि—तमजेभिर्गपमाः; शेषौ निधौ; यमिति निः; शेषाः परे (८)। नवम्यां मन्द्रे पौ द्वौ; म एकः; धनी एकः; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः; सुराभिष्टुतमनिलेत्यक्षराणि; पञ्चमो निषादः शेषः (९)। दशम्यां मन्द्रे मपमास्त्रयः; मध्ये रिगावेकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। मनोजवः मञ्जिवत्यक्षराणि; चतुर्थपञ्चमसप्तमाः शेषाः (१०)। एकादश्यां मध्ये गपमपाश्चत्वारः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। दोदधिनिनादेत्यक्षराणि; द्वितीयसप्तमौ शेषौ (११)। द्वादश्यां मध्ये मपमास्त्रयः; परिगा एकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। मतिहासमित्यक्षराणि—मतिहाभिर्मपमाः; समिति सप्तमः; शेषा इतरे (१२)। त्रयोदश्यां तारे गाश्चत्वारः; म एकः; निधावेकः; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः। शिवं शान्तमसुरेत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (१३)। चतुर्दश्यां मध्ये नी द्वौ; धपावेकः; म एकः; निधावेकः; निधावेकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। चमूमथनमित्यक्षराणि—चमूमैर्निनिधाः; शेषः पः; थनंभ्यां मनी; शेषाः परे (१४)। पञ्चदश्यां तारे रिगससमाः पञ्च; निधनय एकः; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः। वन्दे त्रैलोक्येत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाष्टमदशमाः शेषाः (१५)। षोडश्यां तारे नी द्वौ; धपधपाश्चत्वारः; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। नतचरणमित्यक्षरैः क्रमेण पञ्च; शेषाः परे (१६)।

अथ कार्मारवी

कार्मारव्यां भवन्त्यंशा निषादरिपधैवताः ।
बहवो ऽन्तरमार्गत्वादनंशाः परिकीर्तिताः ॥ १०१ ॥
गांधारो ऽत्यन्तबहुलः सर्वांशस्वरसंगतिः ।
चञ्चत्पुटः षोडशात्र कलाः षड्जादिमूर्च्छना ॥ १०२ ॥
पञ्चमस्य प्रेक्षणस्य ध्रुवायां विनियोजनम् ।

देहार्धरूपमतिकान्तिममलममलेन्दुकुन्दकुमुदनिभं
चामीकराम्बुरुहदिव्यकान्तिप्रवरगणपूजितमजेयम् ।
सुराभिष्टुतमनिलमनोजवमम्बुदोदधिनिनादमतिहासं
शिवं शान्तमसुरचमूमथनं वन्दे त्रैलोक्यनतचरणम् ॥

इति मध्यमोदीच्यवा ॥ १४ ॥

(क०) **कार्मारव्यामिति** । अनंशा इह सगमाः । अनंशत्वेनाल्पा इत्यपि । अन्तरमार्गत्वात्सर्वेषामंशादिस्वरसंगतेर्हेतोर्मुहुः प्रयोगाद्बहवो बहुत्वयुक्ता भवन्ति । नन्वेवमविशिष्टे बहुत्वे ऽंशानंशयोः को भेद इति चेत्; उच्यते । यः स्थायित्वेन बहुप्रयोगः सो ऽंशः । यस्तु संचारित्वेन बहुप्रयोगः सो ऽन्तरमार्गाश्रयो ऽनंश इति विवेक्तव्यम् । 'बहुलत्वं प्रयोगेषु व्यापकं त्वंशलक्षणम्' इत्यत्रापि बहुलत्वम् 'यो रक्ति' इत्याद्यंशलक्षणे यच्छब्दाभिहितस्थायिविषयमेवेति मन्तव्यम् । एतेनास्यां जातावन्तरमार्गः कर्तव्य इत्युक्तं भवति । तथा च भरतः—

'अनंशा बलवन्तस्तु नित्यमेव प्रयोगतः'

इति । गांधारः सर्वांशस्वरसंगतेः पर्यायांशैरपि संगतेर्विशेषादत्यन्तं बहुलः । सर्वांशस्वरसंगतिरपि

अस्यां कार्मारव्यां पञ्चमो न्यासः। अंशा एवाप्रन्यांसाः।
अस्याः प्रस्तारः—

१५. कार्मारवी

१.	री	री	री	री	री	री	री	री
	तं		स्था		णु	ल	लि	त
२.	मा	गा	सा	गा	सा	नी	नी	नी
	वा		मां		ग	स		क्त
३.	नीं	मां	नीं	मां	पां	पां	गा	गा
	म	ति	ते		जः	प्रं	स	र
४.	गा	पा	मा	पा	नी	नी	नी	नी
	सौ		धां		शु	कां		ति
५.	री'	गा'	सा'	नी'	री'	गां	री'	मा'
	फ	णि	प	ति	मु	खं		
६.	री	गा	री	सा	नी	धनि	पा	पा
	उ	रो	वि	पु	ल	सा		ग

'गांधारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत्'

इति मुनिवचनात्। चच्चत्पुट इत्यादि सुबोधम्॥ १०१—१०२॥

(सु०) कार्मारवीं लक्षयति—कार्मारव्यामिति। कार्मारव्यां निषादर्षभपञ्चमधैवता अंशाः। अंशस्वरेभ्यो ऽन्ये षड्जगांधारमध्यमा अन्तरमार्गोक्तन्यायेन बहवः। गांधारस्यातिबाहुल्यम्। सर्वैरंशस्वरैः सह संगतिः। चच्चत्पुटस्तालः। षोडश कलाः। षड्जादिर्मूर्च्छना। पञ्चमप्रेक्षणे ध्रुवायां विनियोगः॥ १०१—१०२॥

७. मां पां मां पंरिंगं गा गा गा गा
र नि के तं

८. री री गा सम मा मा पा पा
सि त पं न गें द्र

९. मा पा मा परिग गा गा गा गा
म ति कां तं

१०. धा नी पा मा धा नी सा सा
ष ण्मु ख वि नो द

११. नी नी नी नी नी नी नी नी
क र प ल्ल वां गु

१२. मां मां धां नीं सनिनि धा पा पा
लि वि ला स की ल

१३. मा पा मा परिग गा गा गा गा
न वि नो दं

१४. नी नी पा धनि गा गा गा गा
प्र ण मा मि दे व

१५. सां रीं गां सां नीं नीं नीं नीं
य ज्ञो प वी त

१६. नीं नीं धां धां पां पां पां पां
कं

(क०) माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्य ऋषभा अष्टौ लघवः। तं स्थाणुललितेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थौ शेषौ (१)।

द्वितीयस्यां मध्ये मगसगसाः पञ्च; निषादास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। वामाङ्गसक्तेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (२)। तृतीयस्यां मन्द्रे निमनिमपपाः षट्; मध्ये गौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। मतितेजःप्रसरेत्यक्षराणि; चतुर्थः शेषः (३)। 'चतुर्थ्यां मध्ये गपमपाश्चत्वारः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। सौधांशुकान्तीत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः' (४)। पञ्चम्यां तारे रिगसनिरिगरिमा अष्टौ लघवः। फणिपतिमुखमित्यक्षराणि; उपान्त्यान्त्यौ शेषौ (५)। षष्ठ्यां मध्ये रिगरिसनयः पञ्च; धनी एकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। उरोविपुलसागेत्यक्षराणि; सप्तमाष्टमौ शेषौ (६)। सप्तम्यां तारे मपमास्त्रयः; परिगा एकः; मध्ये गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। रनिकेतमित्यक्षराणि—रनिकेभिर्मपमाः; तमिति सप्तमः; शेषा इतरे (७)। अष्टम्यां मध्ये रिरिगास्त्रयः; समावेकः; मौ द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। सितपन्नगेन्द्रेत्यक्षराणि; चतुर्थपञ्चमाष्टमाः शेषाः (८)। नवम्यां मध्ये मपमास्त्रयः; परिगा एकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। मतिकान्तमित्यक्षराणि—मतिकांभिर्मपमाः; तमिति सप्तमः; शेषा इतरे (९)। दशम्यां मध्ये धनिपमधनिससा अष्टौ लघवः। षण्मुखविनोदेत्यक्षराणि; द्वितीयसप्तमौ शेषौ (१०)। एकादश्यां मध्ये निषादा अष्टौ लघवः। करपल्लवाङ्घ्रित्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (११)। द्वादश्यां मन्द्रे ममधनयश्चत्वारः; मध्ये सनिनय एकः; धपपास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। लिविलासकीलेत्यक्षराणि; चतुर्थषष्ठसप्तमनवमाः शेषाः (१२)। त्रयोदश्यां मध्ये नवमीवत्स्वराः। नविनोदमित्यक्षराणि—नविनोभिर्मपमाः; दमिति सप्तमः; शेषा इतरे (१३)। चतुर्दश्यां मध्ये निनिपास्त्रयः; धनी एकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। प्रणमामि देवेत्यक्षराणि; चतुर्थपञ्चमाष्टमाः शेषाः (१४)। पञ्चदश्यां तारे सरिगसाश्चत्वारः;

अथ गांधारपञ्चमी

अंशो गांधारपञ्चम्यां पञ्चमः संगतिः पुनः ॥ १०३ ॥
कर्तव्या ऽत्रापि गांधारीपञ्चम्योरिव भूरिभिः ।
चच्चत्पुटः षोडशात्र कला गादिश्च मूर्च्छना ॥ १०४ ॥
तुर्यप्रेक्षणसंबन्धिध्रुवागाने नियोजनम् ।

निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । यज्ञोपवीतेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (१५) । षोडश्यां तारे नी द्वौ; धौ द्वौ; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः । कमिति प्रथमो निः; शेषाः परे (१६) ।

तं स्थाणुललितवामाङ्गसक्तमतितेजःप्रसरसौधांशुकान्ति फणिपति-
मुखमुरोविपुलसागरनिकेतं सितपन्नगेन्द्रमतिकान्तम् ।
षण्मुखविनोदकरपल्लवाङ्गुलिविलासकीलनविनोदं
प्रणमामि देवयज्ञोपवीतकम् ॥ इति कार्मारवी ॥ १५ ॥

(क०) **अंशो गांधारपञ्चम्या**मिति । संगतिः पुनः संगतिस्तु गांधारीपञ्चम्योरिवात्रापि भूरिभिः कर्तव्येति । गांधार्यां तावत् 'न्यासांशाभ्यां तदन्येषाम्' इत्युक्तम्, तद्वदत्रापि न्यासांशाभ्यां गांधारपञ्चमाभ्यां तदन्येषां सरिमधनीनाम्; पञ्चम्यां तु 'रिमयोः' इत्युक्तत्वादत्राप्यृषभमध्यमयोर्मिथश्च; एवं भूरिभिः स्वरैः संगतिः कर्तव्येत्यतिदेशार्थः । शेषं सुबोधम् ॥ -१०३—१०४- ॥

(सु०) गांधारपञ्चमीं लक्षयति—अंश इति । गांधारपञ्चम्यां पञ्चमो ऽशः । गांधारीपञ्चम्योरिव स्वराणां संगतिः । चच्चत्पुटस्तालः । षोडश कलाः । गांधारादिर्मूर्च्छना । ध्रुवायां चतुर्थप्रेक्षणे विनियोगः ॥ -१०३—१०४- ॥

अस्यां गांधारपञ्चम्यां गांधारो न्यासः। ऋषभपञ्चमावन्यासौ। अस्याः प्रस्तारः—

१६. गांधारपञ्चमी

१. पा मंप मध नीं धप मा धा नी
कां

२. सनिनि धा पा पा पा पा पा पा.
तं

३. धा नी सा सा मा मा पा पा
वा मै क दे श

४. नी नी नी नी नी नी नी नी
प्रें खो ल मा न

५. नी नी धप मा निध निध पा पा
क म ल नि भं

६. पा पा री री री री री री
व र सु र भि कु सु म

७. मा रिग सा सध नी नी नी नी
गं धा धि वा सि

८. नी नी सां रिंसं रीं रीं रीं रीं
त म नो ज्ञ

९. नी गा सा निग सा नीं नीं नी
न ग रा ज सू नु

१०. नीं मां नीं मां पां पां गा गा
र ति रा ग र भ स

११.	गा	पां	मां	पां	नीं	नीं	नीं	नीं
	के		ली		कु	च		प्र
१२.	मा	पा	मा	परिग	गा	गा	गा	गा
	ह	ली	लं		तं			
१३.	नीं	नीं	पां	धां	नीं	गा	गा	गा
	प्र	ण	मा		मि	दे		वं
१४.	नीं	नीं	नीं	नीं	नीं	नीं	नीं	नीं
	चं		द्रा		र्ध	मं		डि
१५.	मां	मां	धां	नीं	सनिनि	धा	पा	पा
	त	वि	ला		सकी	उ		
१६.	मा	पा	मा	परिग	गा	गा	गा	गा
	न	वि	नो		दं			

(क०) माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये प एकः; मपावेकः; मधावेकः; निरेकः; धपावेकः; मधनयस्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। कामिति प्रथमः; शेषा इतरे (१)। द्वितीयस्यां मध्ये सनिनय एकः; ध एकः; पाः षट्; एवमष्टौ लघवः। तमिति पञ्चमः; शेषा इतरे (२)। तृतीयस्यां मध्ये धनी द्वौ; सौ द्वौ; मौ द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। वामैकदेशेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (३)। चतुर्थ्यां मध्ये निषादा अष्टौ लघवः। प्रेङ्खोलमानेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (४)। पञ्चम्यां मध्ये नी द्वौ; धपावेकः; म एकः; निधौ द्विर्द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। कमलनिभमित्यक्षराणि—कमलैर्निनिधाः; शेषः पः; निभंभ्यां मनी; शेषाः पः (५)। षष्ठ्यां मध्ये पौ द्वौ; ऋषभाः षट्; एवमष्टौ लघवः। वरसुरभिकुसुमेत्यक्षराणि (६)। सप्तम्यां मध्ये म

एकः; रिगावेकः; स एकः; सधावेकः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। गन्धाधिवासीत्यक्षराणि; द्वितीयतृतीयपञ्चमषष्ठनवमाः शेषाः (७)। अष्टम्यां मध्ये नी द्वौ; तारे स एकः; रिसावेकः; ऋषभाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। तमनोज्ञेत्यक्षराणि—तमनोभिर्निनिसाः; शेषौ रिसौ; ज्ञेति रिः; शेषाः परे (८)। नवम्यां मध्ये निगसास्त्रयः; निगावेकः; स एकः; मन्द्रे निषादास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। नगराजसून्वित्यक्षराणि; चतुर्थपञ्चमाष्टमाः शेषाः (९)। दशम्यां मन्द्रे निमनिमपपाः षट्; मध्ये गौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। रतिरागरभसेत्यक्षराणि; चतुर्थः शेषः (१०)। एकादश्यां मध्ये ग एकः; मन्द्रे पमपास्त्रयः; निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। केलीकुचग्रेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (११)। द्वादश्यां मध्ये मपमास्त्रयः; परिगा एकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। हलीलं तमित्यक्षराणि—हलीलमिति मपमाः; तमिति सप्तमः; शेषा इतरे (१२)। त्रयोदश्यां मन्द्रे निनिपधनयः पञ्च; मध्ये गास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। प्रणमामि देवमित्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (१३)। चतुर्दश्यां मन्द्रे निषादा अष्टौ लघवः। चन्द्रार्धमण्डीत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (१४)। पञ्चदश्यां मन्द्रे मौ द्वौ; धनी द्वौ; मध्ये सनिनय एकः; ध एकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। तविलासकीलेत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमनवमदशमाः शेषाः (१५)। षोडश्यां मध्ये मपमास्त्रयः; परिगा एकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। नविनोदमित्यक्षराणि—नविनोभिर्मपमाः; दमिति सप्तमः; शेषा इतरे (१६)।

कान्तं वामैकदेशप्रेङ्खोलमानकमलनिभं वरंसुरभिकुसुमगन्धाधि-
वासितमनोज्ञनगराजसूनुरंतिरागरभसकेलीकुचग्रहलीलम्।
तं प्रणमामि देवं चन्द्रार्धमण्डितविलासकीलनविनोदम्॥

इति गांधारपञ्चमी॥ १६॥

अथान्ध्री

आन्ध्रयामंशा निरिगपा रिगयोर्निधयोस्तथा ॥ १०५ ॥
संगतिर्न्यासपर्यन्तमंशानुक्रमतो व्रजेत् ।
षाडवं षड्जलोपेन मध्यमादिस्तु मूर्च्छना ॥ १०६ ॥
पूर्वावत्तु कलाकालविनियोगाः प्रकीर्तिताः ।

(क०) आन्ध्रयामंशा इति । निरिगपाः पर्यायेणांशा ग्रहाश्च स्युः । रिगयोर्निधयोस्तथा । अत्र तथेति निपातः समुच्चयार्थः, निधयोश्चेति । संगतिः परस्परं संनिधिर्मेलनात्मकः संबन्धः । कर्तव्येति शेषः । परस्परं संगतिरित्यनेनानियमे प्राप्ते नियमार्थमाह—अंशानुक्रमतो न्यासपर्यन्तं व्रजेदिति । अंशानुक्रमतः; अत्र निरिगपानां मध्ये यदा यो ऽंशीकृतस्तस्यानुक्रमतः; तमंशीभूतं पूर्वमुच्चार्यानंशं पर्यायांशं वा पश्चादुच्चारयन्, न्यासपर्यन्तं गीतसमाप्तिकृत्स्वरपर्यन्तम्, आ गीतपरिसमाप्तेरित्यर्थः, व्रजेद्गायेदिति नियमः । तथा चाह भरतः—

'गांधारर्षभयोश्चात्र व्यापारस्तु परस्परम् ।
सप्तमस्य च षष्ठस्य न्यासगत्या ऽनुपूर्वशः ॥' इति ।

ग्रन्थान्तरे च

'स्वांशानुपूर्वी व्याप्तिं च कुर्वन्न्यासावधिं व्रजेत्'

इति । शेषं निर्विशेषम् ॥ -१०५—१०६- ॥

(सु०) आन्ध्रीं लक्षयति—आन्ध्रयामिति । आन्ध्रयां निषादर्षभगांधारपञ्चमा अंशाः । ऋषभगांधारयोर्निषादधैवतयोश्च संगतिः । अंशान्न्यासपर्यन्तमारोहणम् । षड्जलोपेन षाडवम् । मध्यमादिर्मूर्च्छना । गांधारपञ्चमीवत्कलातालविनियोगः ॥ -१०५—१०६- ॥

अस्यामान्ध्र्यां गांधारो न्यासः । अंशा एवापन्यासाः । अस्याः प्रस्तारः—

१७. आन्ध्री

१. गा री री री री री री री
त रु णें दु कु सु म

२. री गा री गा री री री री
ख चि त ज टं

३. री री गा गा री री मा मा
त्रि दि व न दी स लि ल

४. री गा सा धनि नीं नीं नीं नीं
धौ त मु खं

५. नीं री नीं री धंनिं धंनिं पा पा
न ग सू नु प्र ण यं

६. मां पां मां रिग गा गा गा गा
वे द नि धिं

७. री री गा सस मा मा पा पा
प रि णा हि तु हि न

८. मां पां मां रिग गा गा गा गा
शै ल गृ हं

९. धां नीं गा गा गा गा गा गा
अ मृ त भ वं

१०. पा पा मा रिग गा गा गा गा
गु ण र हि तं

११.	नी	नी	नी	नी	री	री	री	री
	त	म	व	नि	र	वि	श	शि
१२.	री	री	गा	नी	सा	सा	नी	नी
	ज्व	ल	न	ज	ल	प	व	न
१३.	पां	पां	मां	रिगं	गां	गां	गां	गां
	ग	ग	न	त	नुं			
१४.	रीं	रीं	गां	समं	मां	मां	पां	पां
	श	र	णं		व्र	जा		मि
१५.	मां	मां	नीं	नीं	सां	रीं	गां	पां
	शु	भ	म	ति	कृ	त	नि	ल
१६.	रिगं	मां	गां	गां	गां	गां	गां	गां
	यं							

(क०) माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां मध्ये ग एकः; ऋषभाः सप्त; एवमष्टौ लघवः। तरुणेन्दुकुसुमेत्यक्षराणि; चतुर्थः शेषः (१)। द्वितीयस्यां मध्ये रिगरिगाश्चत्वारः; ऋषभाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। खचितजटमिति क्रमेण पञ्चाक्षराणि; शेषाः परे (२)। तृतीयस्यां मध्ये री द्वौ; गौ द्वौ; री द्वौ; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। त्रिदिवनदीसलिलेत्यक्षराणि (३)। चतुर्थ्यां मध्ये रिगसास्त्रयः; धनी एकः; मन्द्रे निषादाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। धौतमुखमित्यक्षराणि—धौ इति रिः; शेषो गः; तमुभ्यां सधौ; शेषो निः; खमिति निः; शेषाः परे (४)। पञ्चम्यां मन्द्रे निरेकः; मध्ये रिरेकः; पुनर्मन्द्रे निरेकः; मध्ये रिरेकः; मन्द्रे धनी द्विर्द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। नगसूनुप्रणयमित्यक्षराणि; चतुर्थषष्ठसप्तमाः शेषाः (५)। षष्ठ्यां मन्द्रे मपमास्त्रयः; मध्ये रिगावेकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः।

वेदनिधिमित्यक्षराणि—वे इति मः; शेषः पः; दनिभ्यां मरी; शेषो गः; धिमिति गः; शेषाः परे (६)। सप्तम्यां मध्ये रिरिगास्त्रयः; ससावेकः; मौ द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। परिणाहितुहिनेत्यक्षराणि; चतुर्थपञ्चमौ शेषौ (७)। अष्टम्यां षष्ठयुक्ताः स्वराः। शैलगृहमित्यक्षराणि—शै इति मः; तच्छेषः पः; लगृभ्यां मरी; शेषो गः; हमिति गः; शेषाः परे (८)। नवम्यां मन्द्रे धनी द्वौ; मध्ये गाः षट्; एवमष्टौ लघवः। अमृतभवमिति निरन्तराण्यक्षराणि; शेषाः परे (९)। दशम्यां मध्ये पपमास्त्रयः; रिगावेकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। गुणरहितमित्यक्षराणि—गुणरहिभिः पपमरयः; शेषो गः; तमिति गः; शेषाः परे (१०)। एकादश्यां मध्ये निषादाश्चत्वारः; ऋषभाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। तमवनिरविशशीत्यक्षराणि (११)। द्वादश्यां मध्ये रिरिगनयश्चत्वारः; सौ द्वौ; नी द्वौ; एवमष्टौ लघवः। ज्वलनजलपवनेत्यक्षराणि (१२)। त्रयोदश्यां तारे पपमास्त्रयः; रिगावेकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। गगनतनुमित्यक्षराणि—गगनतैः प्रथमादयश्चत्वारः; नुमिति षष्ठः; शेषा इतरे (१३)। चतुर्दश्यां तारे रिरिगास्त्रयः; समावेकः; मौ द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। शरणं व्रजामीत्यक्षराणि; चतुर्थपञ्चमाष्टमाः शेषाः (१४)। पञ्चदश्यां तारे मौ द्वौ; नी द्वौ; सरिगपाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। शुभमतिकृतनिलेत्यक्षराणि (१५)। षोडश्यां तारे रिगावेकः; गाः सप्त; एवमष्टौ लघवः। यमिति रिः; शेषाः परे (१६)।

तरुणेन्दुकुसुमखचितजटं त्रिदिवनदीसलिलधौतमुखं
नगसूनुप्रणयं वेदनिधिं परिणाहितुहिनशैलगृहम्।
अमृतभवं गुणरहितं तमवनिरविशशिज्वलनजलपवनगगनतनुं
शरणं व्रजामि शुभमतिकृतनिलयम्॥ इत्यान्ध्री॥ १७॥

अथ नन्दयन्ती

नन्दयन्त्यां पञ्चमो ऽंशो गांधारस्तु ग्रहः स्मृतः ॥ १०७ ॥
कैश्चित्तु पञ्चमः प्रोक्तो ग्रहो ऽस्यां गीतवेदिभिः ।
मन्द्रर्षभस्य बाहुल्यं षाडवं षड्जलोपतः ॥ १०८ ॥
हृष्यका मूर्च्छना तालः पूर्वावद् द्विगुणाः कलाः ।
विनियोगो ध्रुवागाने प्रथमप्रेक्षणे भवेत् ॥ १०९ ॥

अस्यां नन्दयन्त्यां गांधारो न्यासः । मध्यमपञ्चमावपन्यासौ । अस्याः प्रस्तारः—

१८. नन्दयन्ती

१. गा गा गा गा पा पा धप मा
सौ

२. धा धा धा धा धा नी सनिनि ध।

३. पां पां पां पां पां पां पां पां
म्यं

४. धां नीं मां पां गां गां गां गां
वे दां ग ऽे द

५. सा री गा गा गा गा गा गा
क र क म ल यो र्नि

६. मा मा पा पा धा निध पा पा।
त मो र जो वि व

७.	धा	नी	मा	पा	गा	गा	गा	गा	
	जि	तं							
८.	गम	पा	पा	पा	मा	मा	गा	गा	
	हरं								
९.	धा	नी	मा	पा	गा	गा	गा	गा	
	भ	व	ह	र	क	म	ल	गृ	
१०.	मा	मा	मा	मा	मा	मा	मा	मा	
	हं								
११.	री	गा	मा	पा	पम	पा	पा	नी	
	शि	वं	शां		तं	सं		नि	
१२.	रीं	रीं	रीं	रीं	पां	पां	मां	मां	
	वे		श	न	म	पू		वैं	
१३.	धां	नीं	सनिंनिं	धां	पां	पा	पा	पा	
	भू	ष		ण	ली		लं		
१४.	धां	नी	मां	पां	गां	गां	गां	गां	
	उ	र	गे		श	भो		ग	
१५.	गा	पा	पा	पा	धा	मा	गा	मा	
	भाँ		सु	र	शु	भ	पू	शु	
१६.	धा	धा	नी	धा	पा	पा	पा	पा	
	लं								
१७.	री	गा	मा	पा	पम	पा	पा	नी	
	अ	च	ल	प	ति	सु	नु		

१८. रीं रीं रीं रीं पां पां पां पां
क र पं क जा म

१९. पा पा पा पा धा मा मा मा
ल वि ला स की ल

२०. नीं पां गां गंमं गां गां गां गां
न वि नो दं

२१. रीं रीं गां गां मां मां मां मा
स्फ टि क म णि र ज त

२२. नी पा नी मा नी धा पा पा
सि त न व दु कू ल

२३. सां सां धनि धा पा पा पा पा
क्षी रोद सा ग

२४. मा पा मा परिग गा गा सां सां
र नि का शं

२५. री री गा गा मा मा पा पा
अ ज शि रः क पा ल

२६. री री री गा मा रिग मा मा
पृ थु भा ज नं

२७. मा नी पा नी गा गा गा गा
वं दे सु ख दं

२८. मा मा पा पा धा धनि निध मः
ह र दे ह म म ल

२९. धा धा सा नी धा नी पा पा
म धु सू द न सु

३०. री री री री मा पा धा मा
ते जो धि क सु

३१. नी नी नी नी धा पा मा मा
ग ति यो

३२. मा परिग गा गा गा गा गा गा
निं

(क०) **नन्दयन्त्यामिति** । गांधारस्तु ग्रहः स्मृत इति । अत्र 'अंश एव ग्रहः कार्यः' इति सकलजातिसाधारणेन मुनिवचनेन प्राप्तस्य पञ्चमग्रहत्वस्य 'गांधारग्रहो जातिविशेषे कार्यः' इति विशेषविषयं तद्वचनमेव तक्कौण्डिन्यनयेन बाधकमित्यवगन्तव्यम् । गीतवेदिभिर्लक्षणज्ञैः कैश्चिदाचार्यैस्त्वस्यां पञ्चमो ग्रहः प्रोक्त इति पक्षान्तरम् । **मन्द्रर्षभस्य बाहुल्यमिति** । नन्दयन्त्या माध्यमग्रामिकत्वेन ऋषभपर्यन्ताया मन्द्रगताव-भावे ऽपि मन्द्रपञ्चमारम्भनिष्पन्नहृष्यकामूर्च्छनाऽऽश्रयत्वादंशीभूतमन्द्र-पञ्चमेन ऋषभमात्रस्य संवादादितरस्थानस्थितापेक्षया मन्द्रर्षभस्य बाहुल्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः । तथा चाह भरतः—

'बाहुल्यमृषभस्यात्र तच्च मन्द्रगतं स्मृतम्'

इति । **तालः पूर्ववदिति** । पूर्ववदान्ध्र्यामिव तालश्चच्चत्पुटः । द्विगुणाः कला इति । पूर्वाऽपेक्षया द्विगुणाः । पूर्वस्यां कलाः षोडश; अस्यां तु द्वात्रिंशत्कला भवन्तीत्यर्थः । एतेन चच्चत्पुटस्य दक्षिणमार्गे चतुरावृत्ति-रुक्ता भवति । अन्यत्सुगमम् । माध्यमग्रामिकशुद्धस्वरमेलने प्रथमकलायां

मध्ये गाश्चत्वारः; पौ द्वौ; धपावेकः; म एकः; एवमष्टौ लघवः। सौ, इति प्रथमः; शेषाः परे (१) द्वितीयस्यां मध्ये धाः पञ्च; निरेकः; सनिनय एकः; ध एकः; एवमष्टौ लघवः। शेषाः सर्वे (२)। तृतीयस्यां मन्द्रे पा अष्टौ लघवः। म्यमिति प्रथमः पः; शेषाः परे (३)। चतुर्थ्यां मन्द्रे धनिमपाश्चत्वारः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। वेदाङ्गवेदेत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (४)। पञ्चम्यां मध्ये मरी द्वौ; गाः षट्; एवमष्टौ लघवः। करकमलयोनिमित्यक्षराणि; सप्तमः शेषः (५)। षष्ठ्यां मध्ये मौ द्वौ; पौ द्वौ; ध एकः; निधावेकः; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। तमोरजोविवेत्यक्षराणि; सप्तमादयः शेषाः (६)। सप्तम्यां मध्ये धनिमपाश्चत्वारः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। जितमिति धनी; तृतीयादयः शेषाः (७)। अष्टम्यां मध्ये गमावेकः; पास्त्रयः; मौ द्वौ; गौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। हरमिति गमौ; शेषाः परे (८)। नवम्यां सप्तम्युक्ताः स्वराः। भवहरकमलगृ, इत्यक्षराणि (९)। दशम्यां मध्ये मा अष्टौ लघवः। हमिति प्रथमः; शेषाः परे (१०)। एकादश्यां मध्ये रिगमपाश्चत्वारः; पमावेकः; पौ द्वौ; निरेकः; एवमष्टौ लघवः। शिवं शान्तं संनीत्यक्षराणि; चतुर्थषष्ठाष्टमाः शेषाः (११)। द्वादश्यां मन्द्र ऋषभाश्चत्वारः; पौ द्वौ; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। वेशनमपूर्वमित्यक्षराणि; द्वितीयसप्तमौ शेषौ (१२)। त्रयोदश्यां मन्द्रे धनी द्वौ; मध्यषड्जमन्द्रनिनय एकः; ध एकः; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। भूषणलीलमित्यक्षराणि; तृतीयचतुर्थपञ्चमाष्टमदशमाः शेषाः (१३) चतुर्दश्यां मन्द्रे धनिमपाश्चत्वारः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। उरगेशभोगेत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (१४)। पञ्चदश्यां मध्ये ग एकः; पास्त्रयः; धगगमाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। भासुरशुभपृथ्वित्यक्षराणि;

द्वितीयः शेषः (१५)। षोडश्यां मध्ये धौ द्वौ; निधौ द्वौ; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। लमिति प्रथमः; शेषाः परे (१६)। सप्तदश्यां मध्ये रिगमपाश्चत्वारः; पमावेकः; पौ द्वौ; निरेकः; एवमष्टौ लघवः। अचलपतिसून्वित्यक्षराणि; षष्ठनवमौ शेषौ (१७)। अष्टादश्यां मन्द्र ऋषभाश्चत्वारः; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। करपङ्कजामेत्यक्षराणि; चतुर्थ-सप्तमौ शेषौ (१८)। एकोनविंश्यां मध्ये पाश्चत्वारः; ध एकः; मास्त्रयः; एवमष्टौ लघवः। लविलासकीलेत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (१९)। विंश्यां मन्द्रे निपगास्त्रयः; गमावेकः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। नविनोदमित्यक्षराणि; चतुर्थपञ्चमौ सप्तमादयश्च शेषाः (२०)। एक-विंश्यां मन्द्रे री द्वौ; गौ द्वौ; माश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। स्फटि-कमणिरजतेत्यक्षराणि (२१)। द्वाविंश्यां मध्ये निपनिमनिधपपा अष्टौ लघवः। सितनवदुकूलेत्यक्षराणि; सप्तमः शेषः (२२)। त्रयोविंश्यां तारे सौ द्वौ; मध्ये धनी एकः; ध एकः; पाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। क्षीरोदसागेत्यक्षराणि; द्वितीयपञ्चमसप्तमाष्टमाः शेषाः (२३)। चतुर्विंश्यां मध्ये मपमास्त्रयः; परिगा एकः; गौ द्वौ; तारे सौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। रनिकाशमित्यक्षराणि—रनिकाभिर्मपमाः; शमिति सप्तमः; शेषा इतरे (२४)। पञ्चविंश्यां मध्ये री द्वौ; गौ द्वौ; मौ द्वौ; पौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। अजशिरःकपालेत्यक्षराणि; सप्तमः शेषः (२५)। षड्विंश्यां मध्य ऋषभास्त्रयः; गमौ द्वौ; रिगावेकः; मौ द्वौ; एवमष्टौ लघवः। पृथुभाजनमित्यक्षराणि; चतुर्थपञ्चमसप्तमनवमाः शेषाः (२६)। सप्तविंश्यां मध्ये मनिपनयश्चत्वारः; गाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। वन्द्रे सुखदमित्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थाष्टमाः शेषाः (२७)। अष्टाविंश्यां मध्ये ममपपधाः पञ्च; धनी एकः; निधावेकः; म एकः; एवमष्टौ लघवः।

हरदेहममलेत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमनवमाः शेषाः (२८)। एकोनत्रिंश्यां मध्ये धधसनिधनिपपा अष्टौ लघवः। मधुसूदनसु, इत्यक्षराणि; चतुर्थसप्तमौ शेषौ (२९)। त्रिंश्यां तार ऋषभाश्चत्वारः; मध्ये मपधमाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। तेजोधिकसु, इत्यक्षराणि; द्वितीयचतुर्थसप्तमाः शेषाः (३०)। एकत्रिंश्यां मध्ये निषादाश्चत्वारः; धपममाश्चत्वारः; एवमष्टौ लघवः। गतियोभिर्निषादास्त्रयः; चतुर्थादयः शेषाः (३१)। द्वात्रिंश्यां मध्ये म एकः; परिगा एकः; गाः षट्; एवमष्टौ लघवः। निमिति पञ्चमो गः; शेषा इतरे (३२)।

सौम्यं वेदाङ्गवेदकरकमलयोर्नि तमोरजोविवर्जितं हरं
भवहरकमलगृहं शिवं शान्तं संनिवेशनमपूर्वं
भूषणलीलमुरगेशभोगभासुरशुभपृथुलम्।
अचलपतिसूनुकरपङ्कजामलविलासकीलनविनोदं
स्फटिकमणिरजतसितनवदुकूलक्षीरोदसागरनिकाशम्।
अजशिरःकपालपृथुभाजनं वन्दे सुखदं
हरदेहममलमधुसूदनसुतेजोऽधिकसुगतियोनिम्॥

इति नन्दयन्ती॥ १९॥

इति संसर्गजा विकृतजातयः प्रातिस्विकांशेष्वेकैकांशेनैव पूर्णत्वे प्रस्तार्य दर्शिताः। एवं यथासंभवमंशान्तरस्थाऽन्तरे ऽप्यंशान्तरैरपि लक्षणानुसारेणोह्यम्। अत्र—

स्युर्द्वादशकलाः षाड्जी धैवती षड्जमध्यमा।
कैशिकी रक्तगांधारी षड्जोदीच्यवतीति षट्॥
स्युः षोडशकलाश्चाष्टौ गांधारी च निषादिनी।

अनुक्ताविह तालः स्यात्त्रिधैवैककलाऽऽदिकः ।
मार्गाः क्रमाच्चित्रवृत्तिदक्षिणा गीतयः पुनः ॥ ११० ॥
मागधी संभाविता च पृथुलेत्युदिताः क्रमात् ।

गांधारोदीच्यवा कार्मारवी गांधारपञ्चमी ॥
मध्यमोदीच्यवा चान्ध्री तथा स्यात्षड्जकैशिकी ।
तिस्रो ऽष्टकलिकाः पञ्चम्यार्षभी मध्यमा तथा ।
द्वात्रिंशत्कलिका चैका नन्दयन्ती प्रकीर्तिता ॥-१०७-१०९ ॥

(सु०) नन्दयतीं लक्षयति—**नन्दयन्त्यामिति** । नन्दयन्त्यां पञ्चमो ऽशः । गांधारो ग्रहः । नन्वंशस्यैव ग्रहत्वं पूर्वमुक्तम् । मैवम्; उत्सर्गमात्रं तदपोह्यते । मतान्तरे तु पञ्चमो ग्रह उक्तः । मन्द्रस्थानस्थर्षभस्य बहुलत्वम् । षड्जलोपात्षाडवम् । हृष्यका मूर्च्छना । चच्चत्पुटस्तालः । द्वात्रिंशत्कलाः । ध्रुवायां प्रथमप्रेक्षणे विनियोगः ॥ -१०७—१०९ ॥

(क०) पूर्वमेकस्मिन्नेव षाड्ज्या लक्षणे 'त्रिधा तालः पञ्चपाणिः' इत्यादिनैकतालादिषु तालभेदेषु चित्रादयस्त्रयो मार्गा मागध्यादयस्तिस्रो वृत्तयश्च क्रमेण योजनीया इत्युक्तम् । तथा केषुचिद्धैवत्यादीनां लक्षणेषु 'तालो मार्गश्च गीतयः । विनियोगश्च षाड्जीवत्' इति 'षाड्जीवद्गीतितालादिः' इति चातिदेशतो दर्शितम् । अन्येष्वार्षभ्यादीनां लक्षणेषु तु 'तालश्चच्चत्पुटो मतः । अष्टौ कला भवन्ति' इति 'कलाः षोडश कीर्तिताः' इति च तालमात्रं कलासंख्यामात्रं चोक्तम् । तत्रैककलत्वादितालविशेषमार्गगीतीनामनुक्तिरेव । तत्र कथं प्रयोग इत्याकाङ्क्षायामाह—**अनुक्ताविहेति** । इह जातिलक्षणेषु, अनुक्तावेककलत्वादितालभेदमार्गगीतीनामनभिधाने ताललक्षणेषूक्तश्चच्चत्पुटः पञ्चपाणिर्वैककलाऽऽदिस्त्रिधैव स्यात् । एककलाऽऽदिकं

योक्ता ऽस्माभिः कलासंख्या सा दक्षिणपथे स्थिता ॥ १११ ॥
वार्त्तिके द्विगुणा ज्ञेया सैव चित्रे चतुर्गुणा ।
सर्वजातिषु जानीयादंशस्वरगतं रसम् ॥ ११२ ॥

इति विधेयविशेषणम् । त्रिधैवेत्यादि षाड्ज्यामेव व्याख्यातं तत [illegible]-गन्तव्यम् ॥ ११०, ११०- ॥

(सु०) यत्र विशेषो नोक्तस्तत्र साधारणं लक्षणमाह—**अनुक्ता**-विति । यत्र तालविशेषो नोक्तस्तत्रैककलो द्विकलश्चतुष्कलश्चचत्पुटो ज्ञातव्यः । मार्गाश्च क्रमेणैककलाऽऽदिषु चित्रवृत्तिदक्षिणाः । गीतयश्च मागधीसंभावितापृथुलाः क्रमशः ॥ ११०, ११०- ॥

(क०) एवं तर्हि षाड्ज्यादिलक्षणेषूक्ता कलासंख्या तत्रोक्तेषु तालमार्गगीतिभेदेषु कतमभेदेत्याकाङ्क्षायामाह—**योक्ता ऽस्माभिरिति** । अस्माभिर्भरतमतानुसारिभिरस्मदादिभिरित्यर्थः । या कलासंख्या पञ्चपाणौ द्वादश, चच्चत्पुटे कासुचिदष्टौ, कासुचित्षोडश, एकस्यां द्वात्रिंशदित्येवं-रूपोक्ता; षाड्ज्यादिलक्षणेष्विति शेषः; सा कलासंख्या दक्षिणपथे दक्षिणमार्गे स्थितेति ज्ञेया । एतेनानया मार्गविशेषाश्रयतया कलासंख्याया अत्र चतुष्कलस्तालः पृथुला गीतिश्चेति तालगीतिविशेषावप्युक्तौ भवतः । प्रत्येकं त्रिविधस्य तालादित्रितयस्य गीतिलक्षणेषु मिथो यथासंख्यं योजनादिहोक्तां कलासंज्ञां दक्षिणमार्गगतामुक्त्वा तस्या एव गातुरिच्छया मार्गान्तरप्रयोगप्रकारं दर्शयति—**वार्त्तिक** इत्यादिना । सैव मार्गोक्ता कलासंख्यैव वार्त्तिके मार्गे द्विगुणा ज्ञेया । षाड्ज्यां तावद्दक्षिणे द्वादशोक्ता वार्त्तिके चतुर्विंशतिर्भवतीत्यर्थः । 'अष्टलघ्वात्मिकाः कला हित्वा चतुर्लघ्वा-त्मिकाः कलाः कर्तव्या इत्यभिप्रायः । सैवेति पुनरावृत्तिः । सा

दृश्यन्ते जन्यरागांशास्तज्ज्ञैर्जनकजातिषु ।
ब्रह्मप्रोक्तपदैः सम्यक्प्रागुक्ताः[1] शंकरस्तुतौ ॥ ११३ ॥
अपि ब्रह्महणं पापाज्जातयः प्रपुनन्त्यमूः ।
ऋचो यजूंषि सामानि क्रियन्ते नान्यथा यथा ॥ ११४ ॥
तथा सामसमुद्भूता जातयो वेदसंमिताः ।

दक्षिणोक्ता कलासंख्यैव चित्रे मार्गे चतुर्गुणा ज्ञेया । षाड्ज्यां तावदष्टाचत्वारिंशत्कला भवन्तीत्यर्थः । भङ्क्त्वा लघुद्वयात्मिकाः कलाः कर्तव्या इत्यभिप्रायः । एतेनैव वार्त्तिके द्विकलस्तालः संभाविता गीतिः, चित्रे त्वेककलस्तालो मागधी गीतिरिति चोक्तं भवति । एवं जात्यन्तरेष्वप्यूहनीयम् । लक्षणेषु प्रत्येकं रसानामुक्तिगौरवमिति मत्वा सर्वासामपि लघूक्त्या रसयोगं दर्शयति—सर्वजातिष्विति । 'अंशस्वरगतं यस्यां जातौ यदा यो ऽंशो भवति तस्याम् 'सरी वीरे' इत्यादिनोक्तप्रकारेण तत्तदंशस्वरगतं रसं विजानीयात् । ज्ञात्वा तत्तद्रसाभिव्यञ्जकैः पदैर्गायेदित्यर्थः ॥ -१११, ११२ ॥

(सु०) मार्गविशेषेण कलाविशेषं कथयति—योक्ता ऽस्माभिरिति । 'अष्टगुरुः कला' इति या कलासंख्योक्ता सा दक्षिणमार्गे । वर्त्तिके मार्गे षोडशगुरुः कला । चित्रे मार्गे द्वात्रिंशद्गुरुः कला । स्वराणां रसाः पूर्वमुक्ताः 'सरी वीरे ऽद्भुते रौद्रे' इत्यादिना । यस्यां जातौ यो ऽंशस्वरस्तदीयो रसस्तस्यां जातौ ज्ञातव्यः ॥-१११, ११२ ॥

(क०) पूर्वं षाड्ज्यादिषु कासुचिज्जातिषु 'वराटी दृश्यते' इत्यादिभिर्जन्यरागांशा दिङ्मात्रेण प्रदर्शिताः कासुचिन्न प्रदर्शिताः । तत्र सर्वत्रेदानीं संक्षेपेण रागांशान्दर्शयितुमाह—दृश्यन्त इति । जन्य-

[1] प्रयुक्ताः

रागांशाः, ग्रामरागादयो दशविधा अपि जातीनां साक्षात्परंपरया वा जन्यरागा एव, तेषामंशा अवयवाः; तथा च वक्ष्यति—'रागान्तरस्यावयवो रागांशः' इति । रागैकदेशा इत्यर्थः । जनकजातिषु साक्षात्परंपरया वा स्वेषां जनिकासु जातिषु तज्ज्ञै रागभेदविद्भिर्दृश्यन्त उद्भाव्यन्त इत्यर्थः । अथ यथाविधि जातिगानैरदृष्टफलातिशयं दर्शयति—**ब्रह्मप्रोक्तेति** । प्राक्पूर्वं शंकरस्तुतौ शंकरस्तुतिं विषयीकृत्य ब्रह्मप्रोक्तपदैः, ब्रह्मणा चतुर्मुखेण प्रोक्तैर्ग्रथितैः पदैः 'तं भवल्ललाट' इत्यादिभिर्योजयित्वा सम्यग्न्यूनानतिरेकेणोक्ता गीताश्चेदमूः षाड्ज्यादयो जातयो ब्रह्महणमपि ब्रह्मघ्नमपि पुरुषं पापाद् ब्रह्महत्यारूपान्मोचयित्वा प्रपुनन्ति पूतं कुर्वन्ति । अनेन सम्यग्जातिगानस्य महापातकप्रायश्चित्तत्वमुक्तं भवति । एवं सामर्थ्यं जातीनामुक्तनियमयुक्तानामृगादिमन्त्रसादृश्यहेतुत्वेनाभिसंधाय तासामनियमप्रयोगं निषेधति—**ऋच** इति । ऋचो यजूंषि सामानि यथा ऽन्यथा न क्रियन्ते स्वरवर्णोच्चारणादिवैपरीत्येन न प्रयुज्यन्ते, तथा सामसमुद्भूताः सामभ्यः समुत्पन्ना अत एव वेदसंमिता वेदसदृशा जातयो ऽन्यथा न क्रियन्ते; स्वरपदतालादिवैपरीत्येन न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । एतेन विपरीतप्रयोगे प्रत्यवायः सूचितो भवति ॥ ११३—११४- ॥

(सु०) **दृश्यन्त** इति । यासु जन्यजातिषु रागांशा नोक्तास्तासु तज्जनकजातिरागांशा ज्ञातव्याः । उक्ता जातीः स्तौति—**ब्रह्मप्रोक्तपदैरिति** । प्रस्तारोक्तानि पदानि शंकरस्तुतौ ब्रह्मप्रोक्तानि; तैः पदैः सम्यग्लक्षणाव्यभिचारेण प्रयुक्ता जातयो ब्रह्महणं ब्रह्मघ्नमपि पवित्रयन्ति, किमुतान्यपापिनमित्यर्थः । जातीनामन्यथाप्रयोगे दोषमाह—**ऋच** इति । वेदसमाना जातयस्ता असम्यक्प्रयोगे दोषात्सम्यक्प्रोक्तव्या इत्यर्थः ॥ ११३—११४- ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये सप्तमं जातिप्रकरणम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमं गीतिप्रकरणम्

शुद्धजातिसमुद्भूतकपालान्यधुना ब्रुवे ।
रागा जनकजातीनां तत्कपालेषु संमिताः ॥ १ ॥
षड्जो ग्रहो ऽंशो ऽपन्यासो गो न्यासो ऽतिबहू गमौ ।
अल्पा रिपनिधा लङ्घ्यो रिः कला द्वादशोदिताः ॥ २ ॥
यस्मिन्षाड्जीकपालं तद्गदितं गीतवेदिभिः[1] ।
यत्रर्षभो ऽंशो ऽपन्यासो मो ऽन्तो गनिपधाल्पता ॥ ३ ॥

(क०) अथोद्देशक्रमेण कपालानि लक्षयितुमादौ तदुत्पत्तिं दर्शयन्प्रतिजानीते---**शुद्धजातीति**। अधुना जातिस्वरूपनिरूपणानन्तरं शुद्धजातिसमुद्भूतकपालानि, शुद्धजातिभ्यः षाड्ज्यादिभ्यः सप्तभ्यः समुद्भूतानि कपालानि । एतेन संसर्गजजातिभ्यः कपालोत्पत्तिर्नेत्युक्तं भवति । ननु जातित्वाविशेषात्ताभ्यो ऽपि कपालोत्पत्तिः कुतो नेति चेत्; उच्यते । संसर्गजा अपि शुद्धाभ्यः समुत्पन्नाः । कपालान्यपि ताभ्य एव । उभयेषामप्येककारणादव्यवधानोत्पन्नत्वस्याविशिष्टत्वात्संसर्गजानां कपालजातीयं प्रति कारणत्वायोगादिति कपालपरिज्ञानस्य दृष्टप्रयोजनं तावद्दर्शयति—**रागा** इति । जनकजातीनाम्; अत्र शुद्धजातयो जनकत्वेन विवक्षिताः; तासां रागा जन्या रागाः, 'षड्जे षाड्जीसमुद्भूतं श्रीरागम्' इत्यादिना वक्ष्यमाणप्रकारेण श्रीरागादयो रागाः; तत्कपालेषु तासां षाड्ज्यादीनां कपालेषु संमिताः सदृशाकाराः प्रतीयन्ते । रागस्वरूपपरिज्ञानमत्र प्रयोजनमित्यर्थः । यथा घटैकदेशत्वेन कपालानि घटप्रतीतिजनकान्येवमेतान्यपि रागैकदेशत्वेन रागप्रतीतिजननात्कपालानीव कपालानीति तेषां संज्ञा ऽव-

[1] मार्गवेदिभिः

सो ऽत्यल्पो ऽष्टकलं तत्स्यात्कपालं त्वार्षभीगतम् ।
मध्यमो[1] ऽंशो ग्रहो न्यासो ऽपन्यासो धैवतो बहुः ॥ ४ ॥
यत्राल्पाः सरिगा लोपाद्रिपयोरौडुवं भवेत् ।
तद्गांधारीकपालं स्यात्कलाऽष्टकविनिर्मितम् ॥ ५ ॥
मध्यमो ऽंशो निरिगपाः स्वल्पा यत्र कला नव ।
तन्मध्यमाकपालं स्यादिति निःशङ्कसंमतम् ॥ ६ ॥
ऋषभांशं सग्रहं च निधषड्जगमाल्पकम् ।
कपालं पञ्चमीजातिजातमष्टकलं विदुः ॥ ७ ॥
अत्यल्पर्षभगांधारं पन्यासं मधभूरि च ।
षाड्ज्या इव कपालं तद्धैवत्याः सकलाऽष्टकम् ॥ ८ ॥
ग्रहांशन्यासषड्जं च रिगाल्पमतिभूरिभिः ।
निधमैरष्टकलकं स्यान्नैषादीकपालकम् ॥ ९ ॥
इति सप्त कपालानि गायन्ब्रह्मोदितैः पदैः ।
स्वरैश्च पार्वतीकान्तस्तुतौ कल्याणभाग्भवेत् ॥ १० ॥

गन्तव्या । अथ वा, पुरा भिक्षाऽटनसमये शंभुना षाड्ज्यादिषु गीयमानासु निरतिशयरसाभिव्यक्त्या रसात्मिकायां तन्मौलिगतचन्द्रकलायां च स्रवन्त्यां तदमृतरससिक्तानि तद्भूषणब्रह्मकपालानि तदा सजीवानि तद्गानमनुकृत्यागायन्किल । अतः कपालगीतत्वात्कपालसंज्ञानीत्यैतिह्यम् । षाड्जीकपालादिलक्षणानि स्पष्टार्थानि । एतेषां जातिभ्यः स्वरूपभेदस्तु न्यासादिभेदाद् द्रष्टव्यः । उच्यमाननियमेन कपालानां गातुरदृष्टफलयोगं चाह—**इति सप्त कपालानी**ति ॥ १—१० ॥

[1] गांधारे.

यत्र ग्रहो ऽंशो ऽपन्यासः पञ्चमो बहुलस्तु रिः ।
सो न्यासो मधगांधारास्त्वल्पास्तत्कम्बलं मतम् ॥ ११ ॥

(सु०) '०कपालानि च कम्बलम् । नानाविधा गीतयश्च०' इति पदार्थसंग्रहोक्तवस्तुक्रमानुरोधादुपयोगित्वेनोद्देशक्रममनुल्लङ्घ्यादौ कपालानि निरूपयितुमाह—**शुद्धजातीति** । यस्या जातेर्यत्कपालं समुत्पन्नं तज्जातिरागा एव तस्मिन्कपाले ज्ञातव्याः ॥ १ ॥ षाड्जीकपालं लक्षयति—**षड्जं** इति । यस्मिन्षड्जस्वर एव ग्रहश्चांशश्चापन्यासश्च, गांधारो न्यासः, गांधारमध्यमयोरतिबाहुल्यम्, ऋषभपञ्चमनिषादधैवतानामल्पत्वम्, ऋषभस्य लङ्घनमीषत्स्पर्शः, द्वादश कलाः, तत्षाड्जीकपालं भरतादिभिर्गदितम् ॥ २, २- ॥ आर्षभीकपालं लक्षयति—**यत्रेति** । यत्रर्षभो ऽंशो ऽपन्यासश्च, मध्यमो न्यासः, परं तु गांधारनिषादपञ्चमधैवता अल्पाः, षड्जो ऽत्यल्पः, अष्टौ कलाः, तदार्षभीकपालम् ॥ -३, ३- ॥ गांधारीकपालं लक्षयति—**मध्यमो ऽंश** इति । यत्र मध्यमो ऽंशस्वरो ग्रहो न्यासो ऽपन्यासश्च, धैवतस्य बाहुल्यम्, षड्जर्षभगांधारपञ्चमा अल्पाः, ऋषभपञ्चमलोपादौडुवम्, अष्टौ कलाः, तद् गांधारीकपालम् ॥ -४, ५ ॥ मध्यमाकपालं लक्षयति—**मध्यमो ऽंश** इति । यत्र मध्यमो ऽंशस्वरः, निषादर्षभगांधारपञ्चमाः स्वल्पाः, नव कलाः, तन्मध्यमाकपालम् ॥ ६ ॥ पञ्चमीकपालं लक्षयति—**ऋषभांशमिति** । यत्र ऋषभो ऽंशस्वरः, षड्जो ग्रहः, निषादधैवतषड्जगांधारमध्यमा अल्पाः, अष्टौ कलाः, तत्पञ्चमीकपालम् ॥ ७ ॥ धैवतीकपालं लक्षयति—**अत्यल्पेति** । यत्रर्षभगांधारावत्यल्पौ, पञ्चमो न्यासः, मध्यमधैवतयोर्बहुत्वम्, अष्टौ कलाः, अन्यत्षाड्जीकपालवत्, तत्तु धैवतीकपालम् ॥ ८ ॥ नैषादीकपालं लक्षयति—**ग्रहांशेति** । यत्र षड्जो ग्रहो ऽंशो न्यासश्च, ऋषभगांधारयोरल्पत्वम्, निषादधैवतमध्यमा अतिबहुलाः, अष्टौ कलाः, तन्नैषादीकपालम ॥ ९ ॥ कपालगाने फलमाह—**इतीति** । इति ब्रह्मप्रोक्तैर्जातिप्रस्तारे कथितैः पदैरुक्तैः स्वरैश्च सप्त कपालानि गायन्कल्याणं भजते ॥ १० ॥ इति कपाललक्षणम् ॥

(क०) अथ यथोद्देशक्रमं कम्बलं लक्षयित्वा तस्योत्पत्तिं तद्भेदबाहुल्यं च प्रदर्श्य तद्गानस्य फलमाह—**यत्र ग्रहो ऽंशो ऽपन्यास इत्यादिना** ।

पञ्चमीजातिसंजातमल्पताबहुतावशात् ।
स्वराणां बहवो भेदास्तस्य पूर्वैरुदीरिताः ॥ १२ ॥
प्रीतः कम्बलगानेन कम्बलाय वरं ददौ ।
पुरा पुरारिरद्यापि प्रीयते तैरतः शिवः ॥ १३ ॥
कपालानां क्रमाद् ब्रूमो ब्रह्मप्रोक्तां पदावलीम् ।

झण्टुं झण्टुं ॥ १ ॥ खट्वाङ्गधरं ॥ २ ॥ दंष्ट्राकरालं ॥ ३ ॥ तडित्सदृशजिह्वं ॥ ४ ॥ हौ हौ हौ हौ हौ हौ हौ हौ ॥ ५ ॥ बहुरूपवदनं घनघोरनादं ॥ ६ ॥ हौ हौ हौ हौ हौ हौ हौ हौ ॥ ७ ॥ ॐ ॐ हां रौं हौं हौं हौं हौं ॥ ८ ॥ नृमुण्डमण्डितम् ॥ ९ ॥ हूं हूं कह कह हूं हूं ॥ १० ॥ कृतविकटमुखम् ॥ ११ ॥ नमामि देवं भैरवम् ॥ १२ ॥ इति षाड्जीकपालपदानि ॥ १ ॥

निगदव्याख्यातमेतत् । कम्बलनाम्ना खण्डपरशुकर्णकुण्डलेन कुण्डलीन्द्रेण गीतत्वादस्य कम्बलसंज्ञा ॥ ११ — १३ ॥

(सु०) कम्बलं निरूपयति—यत्रेति । यत्र पञ्चमो ग्रहो ऽंशो ऽपन्यासश्च, ऋषभस्य बाहुल्यम्, षड्जो न्यासः, मध्यमधैवतगांधाराणामल्पत्वम्, तत्पञ्चमीजातेः समुत्पन्नं कम्बलमित्युच्यते । तस्य कम्बलस्य स्वराणामल्पत्वेन बहुत्वेन च बहवो भेदा भरतादिभिः पूर्वाचार्यैरुदीरिताः; ते तत्तद्ग्रन्थेषु विलोकनीयाः । इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्नोच्यन्त इत्यर्थः । कम्बलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं कम्बलगानस्य फलं च कथयति—प्रीत इति । यस्मात्कम्बलो नागो गीतवांस्तस्मात्कम्बलगानमित्यभिधीयते । ईश्वरः प्रीयते । तत्प्रीत्या च सकलपुरुषार्थसिद्धिः फलम् ॥ ११—१३ ॥ इति कम्बललक्षणम् ॥

(क०) 'गायन्ब्रह्मोदितैः पदैः' इति कपालगाननियमे प्रसक्तानां ब्रह्मोदितपदानां स्वरूपं हुमादिस्तोभाक्षरसहितं तत्तत्कपालोक्तकलासंख्यावि-

झंण्टुं झण्टुं खट्वाङ्गधरम् ॥ १ ॥ दंष्ट्राकरालम् ॥ २ ॥ तडित्स-दृशजिह्वम् ॥ ३ ॥ हौ हौ हौ हौ हौ हौ हौ हौ ॥ ४ ॥ वरसुरभि-कुसुम ॥ ५ ॥ चर्चितगात्रम् ॥ ६ ॥ कपालहस्तम् ॥ ७ ॥ नमामि देवम् ॥ ८ ॥ इत्यृषभीकपालपदानि ॥ २ ॥

चलत्तरङ्ग ॥ १ ॥ गङ्गुरम् ॥ २ ॥ अनेकरेणु ॥ ३ ॥ पिञ्जरं सु ॥ ४ ॥ रासुरैः सुसेवितं पु ॥ ५ ॥ नातु ज्याह्न ॥ ६ ॥ वीज-लम् ॥ ७ ॥ मां बिन्दुभिः ॥ ८ ॥ इति गांधारीकपालपदानि ॥ ३ ॥

शूलकपाल ॥ १ ॥ पाणित्रिपुरविनाशि ॥ २ ॥ शशाङ्कधारि-णम् ॥ ३ ॥ त्रिनयनत्रिशूलम् ॥ ४ ॥ सततमुमया सहिं ॥ ५ ॥ तं वरदम् ॥ ६ ॥ हौ हौ हौ हौ हौ हौ हौ हौ ॥ ७ ॥ हौ हौ हौ हौ हौ हौ हौ हौ ॥ ८ ॥ नौमि महादेवम् ॥ ९ ॥ इति मध्यमाकपाल-पदानि ॥ ४ ॥

जय विषमनयन ॥ १ ॥ मदनतनुदहन ॥ २ ॥ वरवृषभग-मन ॥ ३ ॥ त्रिपुरदहन ॥ ४ ॥ नतसकलभुवन ॥ ५ ॥ सितकमल-वदन ॥ ६ ॥ भव मे भयहरण ॥ ७ ॥ भव शरणम् ॥ ८ ॥ इति पञ्चमीकपालपदानि ॥ ५ ॥

अग्निज्वाला ॥ १ ॥ शिखावली ॥ २ ॥ मांसशोणित ॥ ३ ॥ भोजिनि ॥ ४ ॥ सर्वाहारि ॥ ५ ॥ णि निर्मांसे ॥ ६ ॥ चर्ममुण्डे ॥ ७ ॥ नमो ऽस्तु ते ॥ ८ ॥ इति धैवतीकपालपदानि ॥ ६ ॥

सरसगजचर्मपटम् ॥ १ ॥ भीमभुजंगमानद्धजटम् ॥ २ ॥ कह-कहहुंकृतिविकृतमुखम् ॥ ३ ॥ नम तं शिवं हरमजितम् ॥ ४ ॥ चण्डतुण्डमजेयम् ॥ ५ ॥ कपालमण्डितमुकुटम् ॥ ६ ॥ कामदर्पविध्वं-

सकाम् ॥ ७ ॥ नम तं हरं परमशिवम् ॥ ८ ॥ इति नैषादीकपाल-पदानि ॥ ७ ॥ इति सप्त कपालपदानि ॥

वर्णाद्यलंकृता गानक्रिया पदलयान्विता ॥ १४ ॥
गीतिरित्युच्यते सा च बुधैरुक्ता चतुर्विधा ।
मागधी प्रथमा ज्ञेया द्वितीया चार्धमागधी ॥ १५ ॥
संभाविता च पृथुलेत्येतासां लक्ष्म चक्ष्महे ।
गीत्वा कलायामाद्यायां विलम्बितलयं पदम् ॥ १६ ॥
द्वितीयायां मध्यलयं तत्पदान्तरसंयुतम् ।
सतृतीयपदे ते च तृतीयस्यां द्रुते लये ॥ १७ ॥
इति त्रिरावृत्तपदां मागधीं जगदुर्बुधाः ।

भागेन दर्शयितुमाह—**कपालानां क्रमाद् ब्रूम** इत्यादिना । तेषां स्वर-योजना तत्तल्लक्ष्यगानुसारेणोन्नेया ॥ १३- ॥

(सु०) कपालपदानि प्रतिज्ञाय कथयति—कपालानामिति । कपालपदेषु न व्याख्येयमस्ति किंचित् ॥ १३- ॥

(क०) अथ जात्युपयोगिनीं गीतिं सामान्यविशेषाभ्यां दर्शयति—**वर्णाद्यलंकृते**त्यदिना । वर्णाद्यलंकृता; वर्णाः स्थाय्यादयश्चत्वारः; आदि-शब्देनालंकारा गृह्यन्ते; ते च प्रसन्नादयस्त्रिषष्टिः; प्रागुक्तलक्षणैस्तैर्वर्णादि-भिरलंकृता भूषिता; ये वर्णा ये ऽलंकाराश्चोदितास्तैर्युक्तेत्यर्थः । पदल-यान्विता; पदानि सुप्तिङन्तानि; लया विलम्बितमध्यद्रुताख्यास्त्रयो वक्ष्य-माणलक्षणाः; पदैश्च यथायोगं लयैश्चान्विता । एवं विशिष्टा गानक्रिया गीतिरित्युच्यत इति सामान्यलक्षणम् । तद्विशेषांश्चतुर्धा विभजते—**सा**

यथा—

मा	गा	मा	धा
दे		वं	
धनि	धनि	सनि	धा
दे	वं	रु	द्रं
रिग	रिग	मग	रिस
देवं	रुद्रं	वं	दे

चेत्यादिना । ताः क्रमेण लक्षयितुमाह—**एतासामिति** । मागधीं लक्षयति—**गीत्वेत्या**दिना । उदाहरणार्थं तावच्चतुर्मात्रिकाः कलाः कल्पनीयाः । तत्राद्यायां विलम्बितलयं विवक्षितकलाचतुर्गुणितविश्रान्तिकालं पदम् । अत्र देवमित्यक्षरद्वयात्मकं पदं गीत्वैकैकाक्षरे मात्राद्वयमितं गीत्वा द्वितीयस्यां कलायां मध्यलयं द्विगुणविश्रान्तिकालं पदान्तरसंयुतं रुद्रमिति पदान्तरेण युक्तं तत्प्रथमकलागीतं देवमिति पदं गीत्वेत्यनुषञ्जनीयम् । गीत्वा देवं रुद्रमिति पदद्वयं द्विस्वरात्मिकयैकस्वरात्मिकया वा मितैकैकाक्षरं गायेदित्यर्थः । तृतीयस्यां कलायां द्रुते लये विलम्बितमध्यापेक्षया शीघ्रतमायां क्रियाविश्रान्तौ सतृतीयपदे वन्द इति तृतीयपदसहिते ते च द्वितीयकलागीते देवं रुद्रमिति पदे । चकारादत्रापि गायेदित्यनुषङ्गः । अस्यां कलायां प्रथममात्रया देवमिति द्वितीयया रुद्रमिति तृतीयया वमिति चतुर्थ्यां दे इति योजयित्वा गायेदित्यर्थः । इत्युक्तप्रकारेण त्रिरावृत्तपदां कलात्रये देवमिति पदस्य त्रिरावृत्तत्वात्त्रिरावृत्तपदाम्; गीतिमित्यध्याहर्तव्यम्; बुधाः संगीतशास्त्रज्ञा मागधीं जगदुः । अत्र लिखितोदाहरणादन्यत्राप्येवमेवोहनीयम् । अस्या मगधदेशोद्भवत्वान्मागधीति निरुक्तिर्मतङ्गोक्ता ॥ १४—१७ ॥

संक्षेपितपदा भूरिगुरुः संभाविता मता ॥ १९ ॥

यथा—

धा	मा	मा	रि	ग
भ		क्त्या		
री	गा	सा	सा	
दे		वं		
री	धाँ	सा	नी	
रु		द्रं		
धा	नी	मा	मा	
वं		दे		

जातवेदसमिति गीयते; पदखण्डनादर्थभङ्गो न भवत्यत्रापीति । अतः सामवेदप्रकृतिके संगीते गानवशात्कचित्पदानां पुनरुक्तिरर्धोक्तिश्च न दोषायेति मन्तव्यम् ॥ -१८, १८- ॥

(सु०) अर्धमागधीं लक्षयति—पूर्वयोरिति । पूर्वयोः पदयोश्चरममन्तिममर्धं यदा द्विरुच्यते, यथा प्रथमकलायां देवमिति पदं गीत्वा द्वितीयकलायां प्रथमपदान्त्यार्धेन वमित्यक्षरेण सह रुद्रमिति पदम्, अर्थाद्वं रुद्रमिति गीयते, तृतीयकलायां द्वितीयपदान्त्यार्धेन द्रमित्यक्षरेण सह वन्द इति पदं गीयते । अत्रापि कलात्रये विलम्बितमध्यद्रुतलया ज्ञातव्याः ॥ -१८, १८- ॥

(क०) संभावितां लक्षयति—संक्षेपितपदेति । संक्षेपितानि पदानि यस्यां सा तथोक्ता । अत्र प्रतिकलं यावत्स्वरमक्षरप्रयोगः पदानां विस्तरः; तत्संकोचः संक्षेपः । संक्षेपशब्दात् 'तत्करोति—' इत्यादिना निष्ठायां संक्षेपितेति रूपम् । एतेन कलागतस्वरेषु कतिपयानामेवाक्षरयोगः कर्तव्य इत्युक्तं भवति । भूरिगुरुः, भूरीणि प्रचुराणि गुर्वक्षराणि

भूरिलघ्वक्षरपदा पृथुला संमता सताम् ।

यथा—

मा　गा　री　गा

सु　र　न　त

यस्यां सा । तेन क्वचिद्विरललघ्वक्षरप्रयोगो ऽप्यङ्गीकृतो भवति । तथा चतुर्मात्रिकासु कलासु प्रथमकलागतपञ्चस्वराणां प्रथमं युक्तपरतया गुरुणा भकारेण तृतीयस्वरं क्त्येति गुरुणा योजयित्वेतरत्स्वरद्वयं तच्छेषत्वेन गायेत् । द्वितीयकलागतचतुःस्वराणां प्रथमतृतीयौ देवमिति गुर्वक्षराभ्याम्, तथा तृतीयकलागतचतुःस्वराणां च प्रथमतृतीयौ रुद्रमित्यक्षराभ्याम्, तथा चतुर्थकलागतचतुःस्वराणां प्रथमतृतीयौ वृन्द इत्यक्षराभ्यां च योजयित्वेतरस्वरांस्तत्तदक्षरशेषतया गायेत् । भक्त्या देवं रुद्रं वन्दे, इति संक्षेपितानि पदानि । एवं लिखितोदाहरणादन्यत्राप्यूह्यम् । कलास्वरविशेषास्तु यां कांचिज्जातिमाश्रित्य तत्तत्कलागताः प्रयोक्तव्याः । एवं गीयमाना गीतिः संभाविता मता । 'संक्षिप्तता संभाव्यते पदानां यत्र सा संभाविता' इति निरुक्तिर्मतङ्गोक्ता ॥ -१९ ॥

(सु०) संभावितां लक्षयति—द्विरावृत्तेति । द्विरावृत्ते पदान्तरे यस्यां सा संक्षेपितपदा बहुगुरुयुता संभाविता गीतिः । प्रथमकलायां चत्वारि पदानि गीत्वा भक्त्या देवं रुद्रं वन्द इति, द्वितीयकलायां मध्यस्थं पदद्वयं द्विर्गीयते देवं देवं रुद्रं रुद्रमिति, तृतीयकलायां प्रथमकलावद् भक्त्या देवं रुद्रं वन्द इति ॥ -१९ ॥

(क०) पृथुलां लक्षयति—भूरिलघ्वक्षरपदेति । स्पष्टो ऽर्थः । सुरनतहरपदयुगलं प्रणमतेति कलाचतुष्टयपदाभिप्रायेण प्रतिस्वरं प्रयुक्ताक्षराणि 'भूयस्त्वात्पदग्रामस्य पृथुलेत्युक्ता' इति मतङ्गोक्ता निरुक्तिः ॥ १९- ॥

सा धनि धा धा
ह र प द
धा सा धा नी
यु ग लं
पा निधप मा मा
प्र ण म त

यद्वा यथाऽक्षरे युग्मे गुर्वोः प्रथमयोर्यदा ॥ २० ॥
एकैकं चित्रमार्गादि प्रयुज्य चगणात्मकम्[1] ।
मात्राभिरष्टभिर्युक्तं दक्षिणे ध्रुवकाऽऽदिभिः ॥ २१ ॥
प्रयुज्यते तदा गीतिर्मागधीत्यभिधीयते ।

(सु०) पृथुलां लक्षयति—भूरिलघ्वक्षरपदेति । लघून्यक्षराणि लघ्वक्षराणि बहूनि यस्याम्, अन्यल्लक्षणं संभावितावत्; सा पृथुला । यथा सुरनतहरपदयुगलं प्रणमतेति पदचतुष्टयं प्रथमकलायां गीत्वा द्वितीयकलायां मध्यमपदयोर्द्विरावृत्तिः, तृतीयकला पूर्वकलावत् । इयं पृथुला मतान्तरेण ॥ १९ ॥

(क०) एवं पदाश्रितत्वेन गीतीर्लक्षयित्वा तालाश्रितत्वेनाप्येता लक्षयति—यद्वेत्यादिना । यथाऽक्षरे गुरुद्वयलघुप्लुतात्मके युग्मे चच्चत्पुटे प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोर्गुर्वोर्द्विमात्रिकयोर्मध्य एकैकं गुरुं चित्रमार्गार्हं स्वत एव मात्राद्वयात्मकत्वाच्चित्रमार्गप्रयोगयोग्यं प्रयुज्य ध्रुवकापतितायुक्तं कृत्वा ततश्चगणात्मकम्; चगणश्चतुर्मात्रिको मात्रागणविशेषः; तथा च वक्ष्यति—'तद्गणाश्छपचास्सदौ' इति; स चगण आत्मा यस्य तत्तथोक्तम्; प्रयुज्येत्यावर्तनीयम्; चगणात्मकं प्रयुज्य द्विकलीकृत्य चतुर्मात्राऽऽत्मकमेकैकं गुरुं वार्तिकमार्गाश्रयणाद् ध्रुवकासर्पिणीपताकापतिताऽऽख्याभिः करक्रि-

[1] चगणान्वितम्.

तृतीयं लघु युग्मस्य छगणार्धयुतं यदा ॥ २२ ॥
आद्याभ्यामन्तिमाभ्यां च मात्राभ्यां संप्रयुज्यते ।
ततः प्लुतं सार्धगणयुक्तं कृत्वा प्रयुज्यते ॥ २३ ॥

याभिः प्रत्येकं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । ततो दक्षिणे दक्षिणमार्गे ध्रुवकाऽऽदिभिः, ध्रुवकासर्पिणीकृष्यापद्मिनीविसर्जिताविक्षिप्तापताकापतिताऽऽख्याभिर्वक्ष्यमाणलक्षणाभिरष्टभिर्मात्राभिः ; अत्रोपाध्युपाधिमतोरभेदोपचाराद् ध्रुवकाऽऽदीनां मात्राव्यवहारो द्रष्टव्यः ; ताभिर्युक्तमेकैकं गुरुं प्रत्येकं चतुष्कलीकृत्येत्यर्थः ; यदा प्रयुज्यत इति संबन्धः । एवं यदा प्रयुज्यते तदा मागधी गीतिरित्यभिधीयते । गुरुद्वयस्य त्रिरावृत्तत्वादित्यभिप्रायः ॥ -२०—२१- ॥

(सु०) अन्यथैतासां गीतीनां लक्षणमाह—यद्वेति । यथाऽक्षरे युग्मे चच्चत्पुटे प्रथमयोर्गुर्वोरेकैकं गुरुं चित्रमार्गयोग्यं प्रयुज्य चगणेनान्वितम् । 'तद्गणाश्छपचास्तदो' इति गणान्प्रबन्धाध्याये वक्ष्यति । ध्रुवकाऽऽदिभिः 'ध्रुवका सर्पिणी कृष्या पद्मिनी च विसर्जिता । विक्षिप्ताऽऽख्या पताका च मात्रा स्यात्पतिता ऽष्टमी ॥' इति तालाध्याये वक्ष्यमाणाभिरष्टभिर्मात्राभिर्युक्तं तदेव चच्चत्पुटस्याद्यं गुरुद्वयं दक्षिणे मार्गे यदा प्रयुज्यते, तदा मागधी गीतिः ॥ -२०—२१- ॥

(क०) अथार्धमागधीं लक्षयति—**तृतीयमिति**। युग्मस्य चच्चत्पुटस्य, यथाऽक्षरस्येति शेषः ; तृतीयं तालावयवत्वेन गुरुद्वयानन्तरगं लघु, छगणार्धयुतम् ; छगणः षण्मात्रिको मात्रागणविशेषः, तस्यार्धं मात्रात्रयम्, तेन युतम्, स्वेन सह चतुर्लघ्वात्मकं कृतमित्यर्थः । आद्याभ्यां मात्राभ्यां ध्रुवकासर्पिणीभ्याम्, अन्तिमाभ्यां च, पताकापतिताभ्यां चेत्यर्थः ; एवं यदा संप्रयुज्यते, ततो ऽनन्तरं प्लुतं चच्चत्पुटान्तिमावयवं प्लुतं सार्धगणयुक्तम् । अत्र सामान्यगणशब्देन संनिहितश्छगणो गृह्यते ; अर्धशब्देन च तदर्धं गृह्यते । अर्धेन सहितः सार्धः, मात्रात्रयसहितो गण इत्यर्थः ।

ध्रुवकाऽऽदिभिरष्टाभिर्द्विरुक्तान्त्यद्वयेन च ।
तदा ऽर्धमागधी ते द्वे तद्वत्तालान्तरेष्वपि ॥ २४ ॥
संभाविता भूरिगुरुर्द्विकले वार्त्तिके पथि ।
चतुष्कले भूरिलघुर्दक्षिणे पृथुलः मता ॥ २५ ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये ऽष्टमं गीतिप्रकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमदनवद्यविद्याविनोदश्रीकरणाधिपतिश्रीसोढल-
देवनन्दनिःशङ्कश्रीशार्ङ्गदेवविरचिते संगीतरत्नाकरे
स्वरगताध्यायः प्रथमः ॥

तेन सार्धगणेन युक्तम् । छगणस्य षण्मात्राः, अर्धस्य तिस्रो मात्राः; एवं नवभिर्मात्राभिर्योगे त्रिमात्रिकस्य प्लुतस्य द्वादशमात्राऽऽत्मकत्वं भवति । प्लुतमेवंरूपं कृत्वा ध्रुवकाऽऽदिभिरष्टाभिः क्रमेण प्रयोगे सति, अवशिष्टं मात्राचतुष्टयम्; द्विरुक्तान्त्यद्वयेन च, अन्त्ययोर्मात्रयोः पताकापतितयोर्द्वयोर्द्विरुक्तं द्विरावृत्तम्; द्विरुक्तं च तदन्त्यद्वयं च, तेन च यदा प्रयुज्यते । अयमर्थः—अवशिष्टं मात्राचतुष्टयं पताकापतितापताकापतिताभिः क्रमेण प्रयुज्यते चेत्तदा ऽर्धमागधीत्यभिधीयते । ते द्वे मागध्यर्धमागध्यौ तालान्तरेष्वपि पञ्चपाण्यादिष्वपि तद्वच्चच्चत्पुटे यथा तथा योजनीये इत्यर्थः । संभावितापृथुलयोर्लक्ष्मणी स्पष्टार्थे । एता गीतयः षाड्ज्यादिषु चित्रादिमार्गवशाद्यथास्वनियमं प्रयोक्तव्या इत्यवगन्तव्यम् ॥ २२—२५ ॥

भूमौ स्वरगताख्यातः कल्लिनाथः सुधीः स्वयम् ।
इति स्वरगताध्यायं व्याख्यल्लक्षणलक्ष्यवित् ॥

इति श्रीमदभिनवभरताचार्यरायबयकारतोडरमल्लक्ष्मणाचार्यनन्दन-
चतुरकल्लिनाथविरचिते संगीतरत्नाकरकलानिधौ प्रथमः
स्वरगताध्यायः ॥ १ ॥

(सु०) अर्धमागधीं लक्षयति—तृतीयमिति। युग्मस्य चच्चत्पुटस्य तृतीयं लघु, छगणस्यार्धेन युतम्, आद्याभ्यां ध्रुवकासर्पिणीभ्यां मात्राभ्यामन्तिमाभ्यां पताकापतिताभ्यां च प्रयुज्यते, ततश्चच्चत्पुटस्य चतुर्थं प्लुतसंज्ञकं सार्धगणयुक्तं छगणार्धेन युक्तं कृत्वा ध्रुवकाऽऽदिभिरष्टाभिर्मात्राभिः पताकापतिताभ्यां मात्राभ्यां द्विगुणाभ्यां च यदा प्रयुज्यते तदा ऽर्धमागधी। ते द्वे मागध्यौ मागध्यौ यथा चच्चत्पुटे युक्ते तथा चाचपुटादितालान्तरेष्वपि ज्ञातव्ये। संभावितां लक्षयति—संभावितेति। द्विकले चच्चत्पुटे वार्त्तिके पथि वार्त्तिकमार्गे बहुगुरुयुक्ता पूर्वोक्तनयेन संभाविता गीतिः। चतुष्कले दक्षिणे मार्गे बहुलघुयुक्ता पूर्वोक्तप्रकारेण पृथुला गीतिर्ज्ञेया॥ -२२—२९॥ इति गीतिलक्षणम्॥ ८॥

इति श्रीमदन्ध्रमण्डलाधीश्वरप्रतिगण्डभैरवश्रीअनपोतनरेन्द्रनन्दनभुजबलभीमश्रीसिंहभूपालविरचितायां संगीतरत्नाकरटीकायां सुधाकराख्यायां स्वरगताध्यायः समाप्तः।
